

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**SÖMÜRGE DÖNEMİNDE BANGLADEŞLİ BİR ÂLİM
MEVLANA EKREM HAN VE TEFSİRİ**

**RAHMOT ULLAH
21810601129**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
PROF. DR. HARUN ÖĞMÜŞ**

KONYA- 2024

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	---	--

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Rahmot Ullah		
	Numarası	21810601129		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Tefsir		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	√	
		Doktora		
Tezin Adı	Sömürge Döneminde Bangladeşli Bir Âlim Mevlana Ekrem Han ve Tefsiri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Rahmot Ullah

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Rahmot Ullah		
	Numarası	21810601129		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Tefsir		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	√	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Harun ÖĞMÜŞ		
Tezin Adı	Sömürge Döneminde Bangladeşli Bir Âlim Mevlana Ekrem Han ve Tefsiri			

Allah Teâlâ, son Peygamber Hz. Muhammed'in (s.a.v) ümmetine bir rehber ve anayasa olarak Kur'an-ı göndermiştir. Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v) başta olmak üzere sahabesi ve tâbiîn insanlara Kur'an'ı anlatmaya çalışmışlardır. Daha sonra çağlar boyunca âlimler tarafından Kur'an-ı Kerim'in doğru anlaşılması için tefsirler ve şerhler yazılmıştır. Bu âlimlerden biri de sömürge döneminde yaşayan, Bangladeş'in meşhur politikacı ve gazetecisi olan Mevlana Ekrem Han'dır. O, toplum, din ve diğer konularda farklı eserler yazmış. Bu eserler arasında önemli bir eser de onun tefsiridir. Tezimiz Muhammed Ekrem Han'ın hayatı, kitapları ve tefsiri üzerine hazırlanmıştır. Tezimiz bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte çalışmanın konusu, amacı, önemi, sınırları, yöntemi ve kaynakları üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde Bangladeş ve Hint alt kıtasında İngiliz sömürgesi hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Muhammed Ekrem Han'ın hayatı ve kitapları anlatılmıştır. Üçüncü bölümde ise Muhammed Ekrem Han'ın tefsir yazmasının nedeni, tefsirde kullandığı metot, tefsirin özellikleri, tefsirde kullandığı kaynaklar, Muhammed Ekrem Han'a göre Kur'ân ilimleri ve onun bazı önemli konulara bakışı incelenmiştir. Tezimiz sonuç ve kaynakça ile tamamlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Metot, İngiliz sömürge, Hint alt kıtası, Bangladeş.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Rahmot Ullah		
	Student Number	21810601129		
	Department	Basic Islamic Science/Tafsir		
	Study Program	Master's Degree (M.A.)	√	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Harun ÖĞMÜŞ		
Title of the Thesis/Dissertation	A Bangladeshi Scholar During the Colonial Period Maulana Akram Khan and His Tafsir			

Allah Ta'ala sent the Qur'an as a guide and constitution to the Ummah of the last Prophet Muhammad (s.a.v). From our Prophet Muhammad (s.a.v) to his followers (sahabe) and the followers of sahabe (tâbiîn), they have tried to make people understand the Qur'an. After that, throughout the ages tafsirs and commentaries have been written by scholars for the correct understanding of the Qur'an. One of these scholars is the famous Bangladeshi politician and journalist Maulana Akram Khan who lived during the colonial period. He has written various books on society, religion and other topics. An important book among these books is his tafsir. Our thesis is prepared on the biography of Maulana Akram Khan, his books and tafsir. Our thesis consists of an introduction and three chapters. The subject, purpose, importance, method and resources of the study are presented in the introduction. The first chapter includes the introduction to Bangladesh and the British colony in the Indian subcontinent. The second chapter is about Maulana Akram Khan's biography, books and views. Maulana Akram Khan's reasons for writing tafsir, the methods used in tafsir, the specialty of tafsir, the resources used in tafsir, the Qur'an sciences according to Maulana Akram Khan and his view on some important issues are explained in the third chapter. Our thesis is completed with conclusion and bibliography.

Key Words: Tafsir, Method, British colonial, Indian subcontinent, Bangladesh.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR.....	vii
ÖNSÖZ	viii

GİRİŞ

ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİLER

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	1
II. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	2
III. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	3
IV. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI.....	3
V. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	3
VI. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	4

BİRİNCİ BÖLÜM

HİNT ALT KITASINDA İNGİLİZ SÖMÜRGESİ VE BANGLADEŞ

I. BANGLADEŞ.....	6
A. Bangladeş Adının Tarihi	8
B. Bangladeş'in Coğrafi Konumu.....	11
C. Bangladeş'in İslâmlaşması ve İslâm Tarihindeki Yeri.....	13
II. HİNT ALT KITASINDA İNGİLİZ SÖMÜRGESİ.....	19
A. Sömürge Döneminin Başlangıcı.....	20
1. Portekiz.....	21
2. Hollanda	22
3. Danimarka	22
4. Fransız Doğu Hindistan Şirketi	22
5. Diğer Şirketler	23
6. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi.....	24

a. Palaşı Savaşı 1757.....	25
b. Boxer Savaşı (1764).....	26
c. Mohişûr Savaşı.....	27
d. Maratha Savaşı.....	28
e. Hint Büyük İsyanı veya Asker İsyanı (1857-1858)	29
B. Sömürge Döneminde Hint Alt Kıtasının Siyasî, Sosyal ve Dinî Durumu	30
C. Sömürge Döneminin Bitişi	33
1. Fakir Şannaşı Hareketi	34
2. Hacı Şeriatullah'ın (ö 1256/1840) Faraize Hareketi	35
3. Titumir Hareketi	35
4. Hilafet ve Oşohojog Hareketi.....	36
5. Bengal'de Silahlı Hareket.....	37

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED EKREM HAN'IN HAYATI VE KİTAPLARI

I. HAYATI.....	41
A. İsmi ve Lakabı.....	41
B. Doğumu ve Ailesi.....	42
C. Eğitimi	44
D. Gazeteciliği.....	47
E. Siyasî Hayatı.....	54
F. Din ve Dünya Görüşü	60
G. Diğer Faaliyetleri.....	64
H. Vefatı.....	65
II. KİTAPLARI.....	66
A. Kur'an İle İlgili Kitapları	67
1. Kur'an Şerif Amparar Onubad (Kur'an-ı Kerim'in 30. Cüzünün Tercümesi).....	67
2. Ümmü'l-Kitâb	68
3. Banganubad Kur'an Şerif (Kur'an-ı Kerimin Tercümesi)	68
4. Tafsir Şoho Kur'an Şerif (Tefsir ile Kur'an-ı Kerim).....	69
B. Hz. Peygamber (s.a.v.) İle İlgili Kitapları	69
1. Mustafa Çorit (Hz. Peygamberin Ahlakı)	69

2. Mustafa Çoriter Boişşto (Hz. Peygamberin Ahlakının Özelliği)	71
C. İslâm ve Hristiyanlık İle İlgili Kitapları	73
1. Jişu Ki Nişpap? (İsa Masum Mu?)	73
2. Mukti o İslâm (Kurtuluş ve İslâm)	73
3. Basic Principles of Islamic Constitution (İslâm Anayasasının Temel İlkeleri)	74
4. İslâmer Rajjo Şaşon Bidhan (İslâm'ın Devlet Yönetim Kanunu).....	74
5. Baibeler Nirdeş o Proçolit Khristan Dhormo (İncil'in Emri ve Geleneksel Hristiyanlık).....	75
6. Müslim Bonger Şamajik İtihaş (Müslüman Bengal'ın Sosyal Tarihi).....	76
D. Diğer Alanlardaki Kitapları.....	79
1. Şomoşşa o Şomadhan (Sorun ve Çözüm)	79
2. Pakistan Nama	80
3. Baroari	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED EKREM HAN'IN TEFSİRİ

I. MUHAMMED EKREM HAN'IN TEFSİR YAZMASININ NEDENİ.....	87
II. TEFSİRDE KULLANDIĞI ÜSLUP.....	89
A. Kur'an'ı Kur'an'la Tefsir Etmesi.....	89
B. Kur'an'ı Sünnetle Tefsir Etmesi.....	90
C. Sahabe ve Tâbiûn Kavline Yer Vermesi	91
D. Arap Dili ve Belâgatı ile Tefsiri.....	92
E. Tefsirlerdeki İsrâiliyâta Dikkat Çekmesi.....	92
F. Çeşitli Tefsirlerden Nakletmesi	93
III. TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ.....	94
IV. TEFSİRDE KULLANDIĞI KAYNAKLAR VE BUNLARDAN İSTİFADE YÖNTEMİ.....	95
A. Kaynaklar	95
1. Tefsir Kaynakları.....	95
2. Hadis Kaynakları ve Şerhleri.....	96
3. Lügat Kaynakları	97
4. Diğer Kaynaklar	97

B. Kaynaklardan İstifade Yöntemi.....	98
V. MUHAMMED EKREM HAN'A GÖRE KUR'AN İLİMLERİ VE TEFSİR USÛLÜ	99
A. Muhkem ve Müteşâbih.....	99
B. Te'vîl	101
C. Hurûf-ı Mukattaa	102
D. Nesh Konusu	104
E. Hakikat ve Mecaz	105
VI. MUHAMMED EKREM HAN'IN SOSYOLOJİNİN BAZI ÖNEMLİ KONULARINA BAKIŞI	108
A. Bid'atla İlgili Görüşü	108
B. Kişinin Ölümünden Sonra Gözetilen Çeşitli Günlerle İlgili Görüşü	109
C. Köle Sistemiyle İlgili Görüşü.....	110
D. Mezarlar ve Türbelerle İlgili Görüşü	113
E. Muska kullanma.....	114
F. Müzikle İlgili Görüşü.....	114
G. Resmin Haram Olduğuna Dair Görüşü	116
H. Tasavvuf ve Toplumla İlgili Görüşleri.....	119
VII. EKREM HAN'IN TEFSİRCİLİĞİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	120
SONUÇ.....	124
EK: MUHAMMED EKREM HAN'IN TEFSİRİNİN BAZI GÖRÜNTÜLERİ.....	127
KAYNAKÇA.....	132

KISALTMALAR

- s.a.v. : Sallallahu aleyhi ve sellem.
c.c. : Celle Celalühu.
a.s. : Aleyhisselâm
r.a. : Radıyallahu anh
Hz. : Hazret
ö. : Ölüm
b. : Bin (oğul)
DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
yy : Yayınevi yok.
NEÜ : Necmettin Erbakan Üniversitesi
vb. : Ve benzeri
Bkz : Bakınız
trc. : Mütercim
ty : Tarihi yok
ö. : Ölüm
s. : Sayfa
ss. : Sayfa aralığı
h. : Hicri
m. : Mîladi
M.Ö. : Mîlattan Önce
M.S. : Mîlattan Sonra

ÖNSÖZ

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla

Kur'an'dan faydalanmak için öncelikle onun doğru bir şekilde anlaşılması gerekmektedir. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v.) Kur'an'ın indiği dönemden itibaren onu açıklayarak insanlara anlatmaya çalışmıştır. Daha sonra Sahabe bu çalışmayı devam ettirerek Kur'an'ın doğru yorumunu gelecek nesillere aktarmaya çalışmışlardır. Onlardan sonra âlimler bu alanda öncü rol oynamışlardır. Çağlar boyunca âlimler, insanlara Kur'an'ın doğru bilgisini ulaştırmak için çeşitli tefsir kitapları yazmışlardır.

Bangladeş, Güneydoğu Asya'nın yüz ölçümü olarak küçük ama yoğun nüfuslu ülkelerinden biridir. İslâm'ın bu ülkeye gelişi hicri I. yüzyılda başlamıştır. Bundan dolayı bu ülke insanlarının İslâm'a ve Kur'an'a olan sevgisi çok eskidir. Bu sevgiden dolayı ülkedeki insanlar İslâm'ı ve Kur'an'ı doğru anlamaya çalışmışlar, başka dildeki tefsir kitaplarını tercüme etmişler ve kendi dilinde çeşitli tefsir kitapları yazmışlardır.

XX. yüzyılın ortalarına kadar Bengal dilinde çeşitli tefsir kitapları yazılmıştır. Ancak bunların hiçbiri müstakil ve kendi başına yeterli değildi. Yazılan tefsirlerin bazıları cüzlü, bazıları ise konuluydu. Bengal dilinde müstakil tefsir kitaplarının bulunmaması nedeniyle Ekrem Han dahil pek çok âlim müstakil tefsir yazmaya odaklanmıştır. Müstakil olarak yazılan tefsir kitapları arasında Mevlana Muhammed Ekrem Han'ın (ö 1968) *Kur'an Şerifi*, Şah Kamruzzaman'ın *Külasetü'l-Kur'anı*, Mevlana Şemsu'l-Hak Faridpurî'nin (ö 1969) *Hakkani Tefsiri* ve Mevlana Muhammad Eminü'l-İslâm'ın (2007) *Tefsir-i Nüru'l-Kur'anı* önemli tefsir kitaplarındandır. Bu tefsirler arasında Ekrem Han'ın *Kur'an Şerifi* daha da önemlidir. Çünkü bu Bengal dilinde yazılmış ilk müstakil bir tefsirdir ve özellikleri bakımından diğer tefsirlerden daha zengindir. Ekrem Han, tefsirinde boş tartışmalardan kaçınmıştır. Tefsirini ne çok uzun ne de çok kısa olarak yazmıştır. Âyetleri ihtiyaca göre açıklamaya çalışmıştır. Rasyonel bir insan olmasından dolayı görüşleri deliller ve mantıkla inceleyerek

kaleme almıştır. Ekrem Han da sömürge dönemindeki âlimler arasında dikkate değer bir kişiydi. Hayatı boyunca İngilizlere karşı mücadele etmiş ve İslâm dininin doğru bilgileri hakkında insanlara bilinçlendirmeye çalışmıştır. İngilizler ve toplumdaki hurafelere karşı önemli kitaplar ve makaleler yazmıştır. Onun yazdığı kitaplar arasında tefsiri önemli bir çalışmadır. Böyle bir insan ve tefsiri hakkında herkesi bilgilendirmek gerekmektedir. Ayrıca Türkiye’de Ekrem Han ve tefsiri hakkında yeterli çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle Ekrem Han ve tefsirini tez konusu olarak ele aldık.

Tezimizin girişinde çalışmanın konusu, amacı, önemi, sınırları, yöntemi ve kaynakları kısaca ele aldık. Birinci bölümde Bangladeş adının tarihi, Bangladeşin coğrafi konumu, İslâmlaşması, Hint alt kıtasında İngiliz sömürgesinin başlangıcı, bitişi ve sömürge döneminde Hint alt kıtasının durumları hakkında bilgi vermeye çalıştık. İkinci bölümde Mevlana Muhammed Ekrem Han’ın hayatı ve kitapları anlatmıştık. Üçüncü bölümde ise Mevlana Muhammed Akram Han’ın tefsiri ve görüşlerini inceleyerek kısaca anlatmaya çalıştık.

Bu çalışmaya destek veren başta aile olmak üzere emeği geçen herkese, yazarken okuyup tashih ederek bana her türlü yardımını esirgemeyen arkadaşlarımıza teşekkür ederim. Özellikle çalışmanın bütün aşamalarında önemli tavsiyelerde bulunan danışmanım olan Sayın Prof. Dr. Harun ÖĞMÜŞ hocama teşekkürü bir borç bilirim.

Rahmot Ullah

Konya - 2024

GİRİŞ

ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİLER

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bangladeş'in tarihi binlerce yıllık bir tarihtir. Bangladeş isminin tarihi de onun gibi çok eskidir. Bu isim birkaç aşamada oluşturulmuştur. Bangladeş, Güney Asya'nın bağımsız bir ülkesidir. Bangladeş eski zamanlarda Bengal olarak biliniyordu. Bu Bengal günümüzdeki Bangladeş'yle sınırlı değildi. Eski Bengal'in sınırları günümüz Bangladeş'in sınırlarından daha genişti.

İngilizler 1608 yılında "Doğu Hindistan Şirketi" adı altında Hint alt kıtasına ticari amaçlarla gelerek yavaş yavaş ticari çıkarlarını siyasi gücüye dönüştürmüştür. Sonra 1658 yılında Doğu Hindistan Şirketi'nin temsilcisi James Hart'ın Dakka'ya gelmesiyle İngilizlerin Bengal'e gelmesi başlamıştır. Daha sonra 1757 yılında Bengal'in son bağımsız sultan Sirâcuddaule ile İngilizler arasında bir savaş gerçekleşmiştir. Bu savaşta Sirâcuddaule'nin yenilgisiyle İngiliz yönetiminin başlangıcı olmuştur.¹ Sonuç olarak İngilizler bu bölgeyi yaklaşık iki yüz yıl boyunca yönetmiş ve sömürmüştür. İngilizlerin bu sömürge dönemi İslâm ve Müslümanlar için bir gerileme dönemi olmuştur.

Bu dönemde âlimler, gerilemeden kendileri kurtarmak, geleneklerini korumak ve halkı İngilizlere karşı ayaklandırmak için çeşitli yöntemler benimsemişlerdir. Kimisi medrese eğitimine başlamış, kimisi de İngilizlere karşı gazeteler çıkarmaya ve yazmaya başlamıştır. Mevlana Ekrem Han bu âlimlerinden birisidir. Mevlana Ekrem Han Müslümanlar için çeşitli kitaplar yazmaya, İngilizlere karşı gazete çıkarmaya başlamış ve bu faaliyetlerin yanı sıra siyasal anlamdaki aksiyoner tavrıyla da dikkat çekmiştir.

Bu çalışmanın temel gayesi Mevlana Ekrem Han'ın hayatını, görüşlerini, çalışmalarını ve tefsirini ana hatlarıyla incelemektir. Mevlana Ekrem Han'ın tefsiri güzel ve modern bir tefsirdir. Tefsiri Bengal dilinde yazılmış diğer tefsirlerden daha

---

¹ K. M. Mohiuddin vd., *Pouroniti* (Gazipur: Bangladeş Unmukto Bişşobiddaloy, 2011), 2.

iyidir. O, çeviriye büyük özen göstermiştir. Ayrıca kelime seçiminde olağanüstü bir beceri sergilemiştir.

Mevlana Ekrem Han Bengal Müslüman uyanışının unutulmaz bir rehberi, bir ilahiyatçı, araştırmacı, düşünür, akademisyen, Bengal gazeteciliğinin öncüsü ve siyasetçi bir şahsiyettir. O, Bengal edebiyatı çalışmalarına katkıda bulunduğu gibi, aynı zamanda çağdaş siyasi hareket ve Bengal Müslümanların modern gazeteciliğinde de öne çıkan bir isimdir. Onun Bangladeş'teki ilmi, siyasi ve sosyal refahı sağlamak için verdiği çabaların bölge Müslümanları üzerinde oluşturduğu pozitif etki, dünyanın her yerinde yaşayan diğer Müslümanlara örnek olması yönüyle önem arz etmektedir. Günümüzde bu nitelikleri kendinde toplayan bir âlim bulmak oldukça zordur. Bütün bu sebeplerle onun hayatının ve eserlerinin kamuoyuna tanıtılması önem arz etmektedir.

Türkiye'de yapılan akademik çalışmalara bakıldığında büyük bir sayı tarafından konuşulan Bengalce dilinde tefsir sahasında çok az sayıda çalışma yapıldığı görülür. Özellikle bu tezde ele alınan İngiliz sömürgeciliği esnasında 19. yüzyıldaki Müslümanların rehberi olan Mevlana Muhammed Ekrem Han ve eserleri, tefsiri üzerinde yapılan akademik çalışmalarının sayısı hiç yeterli değildir. Bu sebeple, söz konusu dönemin âlimi Mevlana Muhammed Ekrem Han ve tefsirini inceleyen bir çalışma yapmak istedik.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI

Sömürge döneminde halkı İslâmi eğitimle ihya etmek ve İngilizlere karşı ayaklandırmakta Mevlana Ekrem Han'ın önemli bir yeri vardır. Dolayısıyla onu iyice tanımak ve tanıtmak gerekir. Araştırmamız için bu konuyu seçmedeki amacımız sömürge döneminde âlimlerin katkıları incelemek ve bunun yanı sıra Bangladeşli âlim Mevlana Ekrem Han'ı, eserlerini, tefsirini ve görüşlerini inceleyerek kendi bilmek ve başkalarını bilgilendirmektir.

III. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Arapların Bengal Bölgesine gelişinin M.Ö. başladığı tarihen bilinmektedir.² Onlar bu bölgeyi ticaret yolu olarak kullanıyordu. Bengal Bölgesine İslâm'ın gelişi ise hicri I. asırda gerçekleşmiştir.³ Daha sonra XIII. yüzyılın başında, İhtiyârüddin Muhammed b. Bahtiyar Halacî'nin bu Bölgeyi fethetmesi, bu bölgede İslâm'ın yayılmasına büyük katkı sağlamıştır. Bengla Bölgesinde İslâm'ın yayılmasında bazı hükümdarlar ve sûfiler'nin rolü de önemli bir yer almaktadır.⁴

XVIII. yüzyıllarda Bengla Bölgesinde İngiliz sömürge başlamış ve Müslüman toplumunda bir değişiklik meydana gelmiştir. Âlimler de toplumu İngilizlere karşı uarmaya ve dini konularda canlandırmaya gayret göstermiştir. O dönemde âlimler tarafından yazılan eserler, gazeteler ve tefsirler etkileyici bir rol oynadığı açıktır. Bu âlimlerden biri olan Mevlana Muhammed Ekrem Han'dır.

IV. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI

Mevlana Ekrem Han, her ne kadar bir siyasetçi olarak tanınıyorsa da, Kur'an ve diğer dinî konular üzerinde çalışması az değildir. Onun tefsir olarak yazdığı *Kur'an Şerif* başta olmak üzere diğer eserleri de bunun en büyük delillerindedir. Mevlana Ekrem Han'ın Kur'an, Peygamber, İslâm ve Hıristiyanlık gibi alanlarda Bengalce dilinde birçok eseri bulunmaktadır. Bu tezde biz onun hayatını, bazı eserlerini, tefsirini ve bazı görüşlerini ele almaya karar verdik.

V. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmada Bangladeş'in durumu, sömürge dönemin kısa tarihi ve Mevlana Ekrem Han'ın hayatı, eserleri incelemekle beraber tefsirinde nasıl bir yöntem takip ettiğini tespit etmeye çalışacağız. Bunu yaparken Mevlana Ekrem Han'ın eserlerin

---

² B H Mahini, "Bangladeşe İslamer Agomoner İtihaş", *Badh Vangar Awaj*, (17 Mayıs 2014); Ahmed Abdullah Najib, "Bangladeş'e İslam: Praçin o Moddhojug", *Taohider Dak*, (Ocak 2010), 3.

³ Najib, "Bangladeş'e İslam: Praçin o Moddhojug", 4. A. K. M. Nazir Ahmed, *Bangladeşe İslamer Agomon* (Dakka: Bangladeş İslamic Center, 2013), 21.

⁴ Abdur Rahman Fuad, *Bengal bölgesinde İslâmiyet'in yayılışı ve sosyal etkileri (1203-1757)* (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, masterThesis, 2018), 35.

yanı sıra diğerlerin eserlerinden de bilgiler verilecektir. Çalışma planımız; giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş kısmında; Araştırmanın konusu, amacı, önemi, yöntemi ve kaynakları belirtilecektir. Birinci bölümde; Bangladeş'in kısa tarihi, sömürge dönemin başlangıcı ve bitişi işlenecektir. İkinci bölümde; Mevlana Ekrem Han'ın hayatı ve kitapları ele alınacaktır. Üçüncü bölümde ise; Mevlana Ekrem Han'ın tefsir yazma nedeni, tefsirde kullandığı metot, tefsirin özellikleri, tefsirde kullandığı kaynaklar ve Kur'an'daki bazı önemli konulara Mevlana Ekrem Han'ın bakışı zikredilecektir.

VI. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Bu çalışmada yararlanılan kaynaklar özellikle Türkçe, İngilizce ve Bengalce yazılardan oluşacaktır. Çalışmada diğer dilde yazılan yazılardan da faydalanacaktır. Çünkü bir yazıda bir dilde sınırlı kalmadan değişik dillerden faydalanılırsa o yazı daha sağlam ve zengin olur.

Çalışmada kullanılan kaynaklar, bölümlere göre farklılık arz etmektedir. Mesela birinci bölümde, Abbas Ali Han'ın *Banglar Müsölmänder İtihaş* (Bengal Müslümanların tarihi), Muhammed Abdurrahim'in *Bangladeşer İtihaş* (Bangladeş'in Tarihi), Abdul Mannan Talib'in *Bangladeşe İslâm* (Bangladeş'te İslâm), Orhan Doğan ve Aysel Erdoğan'ın "XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi", Uğur Pektaş'ın "Hecter'in İç Sömürgecilik Kuramı ve Bangladeş'in Bağımsızlık Süreci: Çevre'nin Ulusal Kimlik İnşası" ve Abdur Rahman Fuad'ın "Bengal Bölgesinde İslâmiyet'in Yayılışı ve Sosyal Etkileri" gibi yazılarından yararlanacaktır.

İkinci bölümde, Mevlana Ekrem Han'ın telif ettiği eserlerden istifade edilecektir. Bunların yanı sıra Nasir Helal'in *Şera Müslim Monişider Jibin Kotha* (En İyi Müslüman Düşünürlerin Hayatları), Abu Jafor'un *Mevlana Ekrem Ha*, Nur Uddin'in "Bengalce'de ve Bangladeş'te Yapılan Kur'an ve Tefsir Çalışmaları" ve Mizanur Rahman'ın "Bengalce Kur'an-ı Kerim Çeviri Çalışmaları ve Değerlendirmesi" gibi

kaynakları kullanılacaktır. Aynı zamanda onun hakkında gazete ve web sitelerindeki yazılardan da faydalanacaktır.

Üçüncü bölümde ise Mevlana Ekrem Han'ın Tefsiri araştırılacaktır ve İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-Beyân*'i, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *et-Tefsîrû'l-Kebîr*'i, Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*'i, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*'i, Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-Meânî*'i, İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Fethu'l-Bârî*'i, Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) *Mirkât*'i ve İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-Arab*'i gibi kitaplar kaynak olarak kullanılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HİNT ALT KITASINDA İNGİLİZ SÖMÜRGESİ VE BANGLADEŞ

I. BANGLADEŞ

Tarih, ulusal yaşamın şekillenmesinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Tarih bir milletin aynası ve omurgasıdır. Millet, tarihin aynasında kendi şeklini görebilir. İnsanoğlunun kendini tanıması, geçmişini bilmesi ve geçmişi öğrenmesinden yola çıkarak şimdiki ve gelecekteki gidişatını bulması tarih aracılığıyla olur.

Müslümanlar, Hint alt kıtasının son 1400 yıllık tarihine büyük katkılarda bulunmuşlardır. Hint alt kıtasının sanatı, edebiyatı, kültürü ve gelenekleri üzerinde Müslümanların etkileri büyüktür. Müslümanların Hint alt kıtasının ulusal kalkınmasına ve ekonomik refahına katılmaları ve ulusun kurtuluş mücadelesinde katkıları bölgenin tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır.⁵

Dünyadaki diğer tüm ülkeler gibi Bangladeş'in de bir geçmişi vardır. Bu geçmiş zor olduğu gibi büyüleyicidir. İslâm öncesinde bu bölge putperest krallar tarafından yönetiliyordu. Rahipler ve krallar sıradan insanları sömürüyorlardı. Bundan dolayı onlar haklarından mahrum idiler. Daha sonra Budizm ortaya çıkmıştır. Ancak bu din daha önceki Hinduizm'in saldırılarına maruz kalmıştır. Bu bölgede tarih böyle devam ederken Hicri I. yüzyılda sūfi, evliya ve tüccarların⁶ ve VI. Yüzyılda Müslüman fatihlerin ayakları buraya basmıştır.⁷ Sonuç olarak Bangladeş'te insanlık ve eşitlik çiçeği açmış ve insanlar yeni bir hayat tarzıyla tanışıp geçmiş hayatın baskı ve dalaletlerinden kurtulmuşlar. Tarih değişmeye başlar ve putperestliğin altında kalan

---

⁵ Abul Hasan Ali Nadvi, *Varotborşe Müsölmänder Obodan* (Çottogram: Senter for Research on The Kur'an and Sunnah, Ocak 2004), s 24.

⁶ Abdul Mannan Talib, *Bangladeş'e İslam* (Dakka: İslamik Faundaşon Bangladeş, 2002), s 64.

⁷ Abbas Ali Han, *Banglar Müsölmänder İtihaş* (Dakka: Bangladeş İslamic Center, 2011), s 13.

insan kurtuluşu ve aydınlanma yolunu bulup tevhit ve İslâm'ın gölgesinde huzur bulur. Böylece bu bölgede İslâm'ın ışığıyla aydınlanan bir ülke inşası başlar.⁸

Bangladeş'e İslâm'ın gelişi ve yayılması, kılıcın parıltısından daha çok sûfi, evliya ve din davetçilerinin sözlerinden etkilenmiştir.⁹ Bu ülkede İslâm, devlet iktidarı aracılığıyla yayılmasından önce halk, Arap tüccarlar, sûfiler ve davetçiler aracılığıyla İslâm'la tanışmıştır. Onlarla İslâm'ın rüzgârı bu ülkenin her tarafına yayılmış ve insanlar gruplar halinde İslâm'a girmeye başlamışlardır. Bunun sonucunda İslâm, halkın çoğunluğunun dini haline gelmiş, ülkenin her alanında köklü değişikliklere yol açarak toplumsal bir devrim gerçekleştirmiş ve yeni bir ideal milleti oluşturmuştur. Tüccarlar ve sûfiler İslâm'ın tebliğini silahlardan ziyade, nezaket, doğruluk ve adalet yoluyla gerçekleştirmişlerdir. Bunun sonucunda çok sayıda yerli insan Müslüman olmuştur. Neticede halk Hindu ve Müslüman olmak üzere ikiye ayrılmıştır.¹⁰ Bir Müslüman, Bengali ve Müslüman olarak tanımlanırken, bir Hindu ise Bengali ve Hindu olarak tanımlanırdı.¹¹

Bangladeş'te İslâm'ın tarihi önemli bir konudur. Bunun önemli olmasının birkaç yönü vardır. 1- Dünyada bu kadar çok Müslümanın aynı ülkede aynı dili konuştuğu başka bir yer yoktur.¹² Bu nedenle İslâm bu ülke için önemlidir. 2- Geçmişte Müslümanlar yaklaşık altı yüzyıl bu topraklarda hüküm sürmüşlerdir.¹³ Bundan dolayı İslâm'ın bu ülkenin toplumu, kültürü, edebiyatı ve devlet yönetimi üzerindeki etkisinin doğru bir şekilde tasvir edilmesi gerekmektedir. 3- Güneydoğu Asya'daki Bangladeş'in önemli yeri. Bu yüzden Bangladeş, bölgedeki diğer iki Müslüman ülke olan Malezya ve Endonezya ile birlikte, Güneydoğu Asya'da İslâm'ın tanıtılması ve yayılmasında güçlü bir rol oynayabilmektedir. Dolayısıyla bu ülkenin tarihini ve İslâm tarihini tespit ederek ondan faydalanmak gerekir. Bu konunun önemini fark eden Bangladeşli yazar ve tarihçiler bu konuda çeşitli kitap ve makaleler

---

⁸ Ahmed Abdullah Najib, "Bangladeş'e İslam: Praçin o Moddhojug", *Taohider Dak*, (Ocak 2010), s 4.

⁹ Mahbubur Rahman, *Müslim Banglar Ovvudoy* (Dakka: Han Printars, Ağustos), s 4.

¹⁰ Mahbubur Rahman, *Müslim Banglar Ovvudoy* (Dakka: Han Printars, Ağustos 1988), s 4.

¹¹ Robiul Alom, "İslam Jevabe Adeşe Elo" (Ocak 2022), Jugantor Basım, <https://www.jugantor.com/todays-paper/features/islam-and-life/514027/>.

¹² Nur Uddin, *Bengalce'de ve Bangladeş'te yapılan Kur'an ve tefsir çalışmaları* (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, MasterThesis, 2018), s 2.

¹³ Mahbubur Rab Chowdhury, "Banglay Müslim Şaşoner İtihaş", *Amader Şomoy* (Ekim 2020), s 2.

yazmışlardır. Bunlardan Mevlana Muhammed Ekrem Han'ın *Müslim Bonger Şamajik İtihaş'ı* (Müslüman Bölgenin Sosyal Tarihi), Abdul Mannan Talib'in *Bangladeşe İslâm'ı* (Bangladeş'e İslâm) ve Dr. Abdul Karim'in *Social History of The Muslim In Bengal'ı* (Bangladeş'te Müslümanlar'ın Sosyal Tarihi) gibi eserler önem arz eder.

Bangladeş daha önce Delhi Sultanlığı altında yönetilmekte idi. Ancak yerel yöneticiler her zaman Delhi'nin yönetiminden ilişki keserek Bengal'in bağımsızlığını korumak istemişlerdir. Babür İmparatoru Ekber'in (ö 1014/1605) yönetimi sırasında (963/1556-1014/1605) Bangladeş'te gerçek manada hâkimiyet kurmuştur. Ancak sorunsuz bir şekilde bu ülkeyi yönetmesi için uzun zaman beklemek lazım gelmiştir.¹⁴ Tarım, Bengal bölgedeki insanların arasında yaygın bir iştir. Dolayısıyla bu ülke halkının çoğu çiftçiydi. Bu çiftçiler silahsız olmasına rağmen İngilizlerin ve zalim yöneticilerin karşısında var güçleriyle durmuşlar ve canlarını feda etmişlerdir.

A. Bangladeş Adının Tarihi

Bengal isminin tarihi binlerce yıllık bir tarihtir. Bengal adı birkaç aşamada oluşturulmuştur. Bengal kelimesi Sanskritçe¹⁵ Beng¹⁶ kelimesinden türetilmiştir. Arjolar “Beng” diyerek Bangladeş'in de dâhil olduğu bölgeyi kastediyorlardı. Daha sonra Bengal'de yaşayan insanlar “Beng” kelimesine Farsça “al” ekini ekleyerek Bengal demeye başlamışlardır. Bazı tarihçilere göre “al” kelimesi arazinin bölünmesi veya nehir üzerindeki baraj anlamına gelir. Bengal'de yaşayan insanlar arazilerini “al” (baraj) koyarak selden koruyorlardı¹⁷. Bu şekilde Benga Bengal'e dönüştürülmüştür.¹⁸

Dakka Üniversitesi Tarih Bölümü Profesörü Dr. Sayyed Anwar Hossain'e göre Müslüman yönetimi sırasında özellikle miladı 1336'dan 1576'ya kadar olan Saltanat döneminde ve 1576'dan itibaren Babür döneminde bu bölge Bengal veya Bengalal

---

¹⁴ Rahman, *Müslim Banglar Ovvudoy*, s 4.

¹⁵ Hint-Avrupa dillerinin doğu koluna bağlı, kökeni çok eski bir dildir. Eski Hindistan'da en önemli dildir.

¹⁶ Bu kelime kime göre Nuh'un (a.s.) torunlarından gelen Beng'in isminden alınmıştır. Bkz. Abdul Mannan Talib, *Bangladeş'e İslam* (Dakka: İslamik Faundaşon Bangladeş, 2002), s 24. Kime göre ise Hintli kral Beng'in isminden alınmıştır. Bkz. Şah Biliya Zulfikar, “Bangla Şobder Utpotti Udghaton” Jago News 24, (13 Mayıs 2024).

¹⁷ Nihar Ronjon Ray, *Bangalir İtihaş Adi Porbo* (Kolikata: Book Amporios Limited, ty), s 134.

¹⁸ Azmi Özcan, “Bengal”, *DİA* (İstanbul, 1992) C 5, ss 436-437 .

olarak biliniyordu.¹⁹ Bengla, Bengal veya Deş aslen Farsçadan gelen üç kelimedir. Geçmişte Bengalce Farsçadan etkilendiğinden bu bölgeye Farsça bir ad verilmiştir. Hindu kaynaklarında ‘Banga’ ve ‘Bangalah’ adları Bengal’in Doğu ve Güney bölgesine işaret etmektedir²⁰.

Daha sonra farklı krallar farklı zamanlarda Bengal bölgesinin sınırlarını genişletmiş veya daraltmıştır. Bazıları da buna farklı isimler koymuştur.²¹ Bengal’in son bağımsız Sultanı olan Sirâcuddaule, Bengal, Bihar, Urissa ve Aşam gibi birkaç yeri birlikte Bengal olarak adlandırmıştır.

İngiliz sömürge döneminde bu bölgeye Bengal Presidensy adı verilmiştir. Daha sonra 1905’te tüm Bengal bölgesinde bir bölüm oluşturulmuş ve Bengal’in batı kısmı Batı Bengal, doğu kısmı ise Doğu Bengal olmuştur.²² 1947’de İngiliz sömürgesinin sona ermesinin ardından Bengal bölgesi iki parça olarak Hindistan ve Pakistan’a verilmiş. Batı Bengal Hindistan’a Doğu Bengal ise Pakistan’a dâhil edilmiş.²³ Hindistan’da Batı Bengal kendi adı üzerine kalsa da Pakistanlılar Doğu Bengal’in adını Doğu Pakistan olarak değiştirmek istemişler. Ancak Doğu Bengal halkı, Doğu Pakistan yerine Doğu Bengal’i demekte ısrar etmişlerdir. Bunun sonucunda aralarında sorunlar ortaya çıkmıştır.²⁴

1969’da Eyyüp Han’ın devrilmesi hareketi başladığında “Bir Bengali Ostro Dhoru Bangladeş Şadhin Koro” (Bengal kahraman, silah al Bangladeş’i bağımsız yap) gibi sloganlar atılmaya başlamıştır. Tarihe göre ilk kez burada Doğu Bengal’e Bangladeş denmiştir. Bundan sonra Kurtuluş Savaşı sırasındaki Bağımsızlık ilan etmesinde Doğu Bengal, Bangladeş olarak adlandırılmış. O zamandan beri bu ülke Bangladeş olarak biliniyor. Ayrıca XIX. yüzyılın edebiyatında bölünmemiş Bengal’e

---

¹⁹ Sanjida Çoudhury, BBC News Bangla, “Bangladeşer Nam Kivabe Bangladeş Holo”, erişim: 16 Aralık 2018.

²⁰ Abdur Rahman Fuad, *Bengal bölgesinde İslâmiyet’in yayılışı ve sosyal etkileri (1203-1757)* (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, MasterThesis, 2018), s 7.; M. A Rahim, *Banglar Samajik-O-Sangskritik İtihas* (Dakka: Bangla Ekademi, 2008), s 1.

²¹ Sri Romeşçondro Mojumdar, *Bangladeşer İtihaş* (Kolikata: Genarel Printars and Publişars Limited, 1946).s 1.

²² Rahman, *Müslim Banglar Ovvudoy*, s 1.

²³ Unmokto Bişşobiddaloy, “İtihaş”, s 48.

²⁴ Sanjida Çoudhury, BBC News Bangla, “Bangladeşer Nam Kivabe Bangladeş Holo”.

Bangodesh veya Bangladeş denmiş. Mesela Kazi Nazrul İslâm 1920’li 30’lu yıllarda şiirlerinde Bangladeş ismini ve Satyajit filminde Bangladeş kelimesini kullanmıştır.²⁵

Abdul Mannan Talib’e göre Bengal’in tüm ilçeleri farklı isimlere ve farklı eyaletlere bölünmüş idi. Bunları birleştirerek Bengla adıyla adlandırılması birkaç yüzyıl öncesine aittir. Bu bölgenin tamamına ilk kez Müslüman yönetimi sırasında Bengal adı verilmiştir.²⁶ İmparator Ekber’in hükümdarlığı sırasında Bengal’in tamamı Suba-e-Bangla olarak biliniyordu.²⁷

Abul Fazl, *Ain-e-Akbari* adlı kitabında Bengal’in ismiyle ilgili olarak “bu ülkenin eski adı Beng²⁸ ve bu ülke halkı araziyi yüksek barajlarla sel sularından koruyorlardı” söylemiştir. Zamanla ülkenin adına “Al” kelimesi ekleyerek “Bang” kelimesinden “Bengal” kelimesi meydana gelmiştir.²⁹

Bazılarına göre Benga kelimesi Ganga kelimesinin değişik bir şeklidir. Geçmişin kahraman Gangariri veya Gangaridoy halkı bu bölgede imparatorluklarını kurmuşlardır. Bundan dolayı zamanla Gangaridoy halkının Ganga krallığının daha sonra Benga ismine dönüştüğü söylenebilir.³⁰

---

²⁵ Hasan Alim, “Joy Bangla o Bangladeş”, *Noya Digonto*, (26 Ağustos 2022). Kazi Nazrul İslam, *Bon Giti*, 1932, s 187.

²⁶ Mojumdar, *Bangladeşer İtihaş*, s 2.

²⁷ Abdul Mannan Talib, *Bangladeş’e İslam* (Dakka: İslamik Faundaşon Bangladeş, 2002), s 23.

²⁸ *Riyajus Salatin*’in yazarı tarihçi Golam Hossain Salim’e göre Nuh Peygamber döneminde meydana gelen tufanda dünyadaki hayvanların birkaçı dışında tamamı yok olmuştur. Nuh (a.s.) ile ailesinden bazı fertler ve bazı takipçiler kurtulmuştur. Daha sonra onların yardımıyla dünyada insan yerleşimi yeniden başlamıştır. Bu büyük tufandan sonra Nuh’un (a.s.) oğlu Ham, babasının izniyle dünyanın güney kısmında insan yerleşimi kurmak istemiş ve bu amaçla Ham oğullarını güneyin farklı yerlerine göndermiş. Ham’ın Hind, Sindh, Habas, Janaz, Barbar ve Niubah adında 6 oğlu varmış. Onların yaşadıkları yerler kendi adlarıyla adlandırılmıştır. Örneğin Hind bölgesi adını Hind’den, Sindh bölgesi ise Sindh’den almıştır. Hind’in Purab, Beng, Dakhin ve Naharwal adında dört oğlu varmış. Hind’in oğlu Beng Bengal’e yerleşmiş. Beng’a “al” eklenmesiyle bölgenin adı Bengal olmuştur. Bir başka bilgiye göre ise Samî (Hz. Nuh’un oğlu Sam’in soyundan gelen ve daha sonra farklı milletlere ayrılan, Ortadoğu ve Afrika’nın değişik bölgelerine dağılan insanların konuştuğu dillerdir) dilinde al kelimesi nesil anlamına gelmektedir. Bu anlamda Bangal kelimesi Beng’in soyu veya soyundan gelenler anlamına gelmektedir. Bkz. Salim, Ghulam Husain, *Riyazu-S-Salatin: A History of Bengal*, çev. Maulavi Abdus Salam, The Asiatic Society, Calcutta, 1902, s. 20; Talib, Abdul Mannan, *Bangladeş’e İslam*, (Dakka: İslamik Faundaşon Bangladeş, 2002), s 24; Fuad, Abdur Rahhman, Bengal bölgesinde İslâmiyet’in yayılışı ve sosyal etkileri (NEÜ, Master Thesis, 2018), s 7.

²⁹ Ray, *Bangalir İtihaş Adi Porbo*, s 134.

³⁰ Akhtar Faruk, *Bangalir İtikotha* (Dakka: Zulkarnain Pablikeşons, 1976).

Bangladeş isminin tarihçesi hakkında çeşitli tartışmalar mevcuttur. Ama son olarak şunu belirtmek mümkün ki Antik çağda Bengal’de tek bir devlet kurulmamıştır. Yani o zamanlar Bengal ya da Bangladeş diye bir devlet yoktu. Ülke birçok küçük bölgeye bölünmüştür. Çok sonra Bengal adında bir ülke doğmuş ve yavaş yavaş bu ülke Bangladeş olarak bilinmeye başlamıştır.

B. Bangladeş’in Coğrafi Konumu

Bir ülkenin ve milletin gerçek tarihini bilmek için öncelikle o ülkenin coğrafi konumunu doğru bir şekilde bilmek gerekir. Çünkü ülke, insanlık tarihinin temeli ve ortamıdır. Bir ülkenin coğrafi konumu, o ülke insanların ortamları, durumları, uygulamaları, kültürleri, beslenmeleri vb. belirler. Bu nedenle Bangladeş halkının durumunu bilmeden önce Bangladeş’in coğrafi konumunu bilmek gerekir.

Bangladeş, Güney Asya’nın bağımsız ve küçük bir ülkesidir. Ama nüfus bakımından dünyanın en kalabalık ülkelerinden biridir. Bangladeş küçük bir ülke olmasına rağmen, çeşitli nehirleri ve Bengal Körfezi ve mevsime göre değişen iklimi ona zenginlik kazandırmıştır. Bangladeş’in sınırlarını belirlemek oldukça zor bir iştir. Bangladeş eskide Bengal olarak biliniyordu. Bu eski Bengal günümüz Bangladeş’iyle sınırlı değildi.³¹ Eski Bengal’in sınırları günümüz Bangladeş’in sınırlarından daha geniştir.

Ülkenin coğrafi konumu ve iklim özellikleri nedeniyle hemen hemen her yıl Bangladeş’te farklı türde sel gibi doğal afetler yaşanıyor. Nehir kıyısındaki tarıma son derece uygun olan verimli toprak, ülkenin gelirlerinin önemli bir kaynağıdır. Bangladeş’in önemli bir maden kaynağı da enerji sektörünü zenginleştiren gazdır.

Antik çağda Bengal, Pundra, Barendra, Gauro, Samatat, Horikel ve Bengal adlı çeşitli kasabalarla çevriliydi. Antik Bengal’in sınırları kuzeyde Himalaya’dan güneyde Bengal Körfezi’ne ve doğuda Garo, Khasia, Lasai, Jaintia, Tripura ve Chitagong dağlardan batıda Bihar’ın Rajmahal dağına kadar genişmişti.³²

---

³¹ Mojumdar, *Bangladeşer İtihaş*, s 5.

³² Ray, *Bangalir İtihaş Adi Porbo*, ss 83-87.

Bangladeş'in kuzeyinde Hindistan'ın Batı Bengal, Meghalaya ve Aşam eyaletleri; Doğusunda Aşam, Tripura, Mizoram Eyaleti ve Myanmar; Güneyinde Bengal Körfezi ve batısında ise Hindistan'ın Batı Bengal eyaleti bulunmaktadır. Bangladeş'in Hindistan ve Myanmar ile sınırı vardır. Bangladeş'in kara sınır hattının uzunluğu 5138 km'dir.³³ Bunun yüzde 92'si Hindistan'la, yüzde 8 ise Myanmar'ladır. Dolayısıyla Bangladeş üzerine Hindistan'ın etkisi açıktır.³⁴

Bangladeş sekiz ana bölgeden oluşmuştur. Bunlar Barisal, Chittagong, Dhaka, Khulna, Rajşahi, Silet, Rangpur ve Mymensingh bölgeleridir. Bu bölgelerde toplam 64 il ve 496 ilçe vardır. Bangladeş'in yüzölçümü 147.570 km².³⁵ Bangladeş 20°34'-28°38' Kuzey enleminde ve 88°1' - 92° 41' Doğu boylamındadır. Bangladeş'in deniz sınırı 12 deniz mili (22,22 km) ve deniz sınırı kıyından 200 deniz mili uzaktadır.³⁶ Bangladeş İstatistik Bürosu'nun 1996-1997 yılları arasındaki verilerine göre Bangladeş'in nehirlerin yüzölçümü 9405 km²dir. Ormanın yüzölçümü 21657 km²dir.³⁷

Bangladeş'in tamamı neredeyse düz arazidir. Bu ülkenin çoğu parçası Ganga³⁸ (Ganj) ve Brahmaputra³⁹ nehirler ile oluşmuştur. Ve bu iki büyük nehirden oluşan farklı küçük nehirler ağ gibi ülkenin her yerine yayılmıştır. Bu nehirler nedeniyle bu ülkenin toprakları çok verimlidir. Bazı yerlerde az sayıda dağlar da görülebilmektedir.

---

³³ Mızanur Rahman, *Bengalce Kur'an-ı Kerim Çeviri Çalışmaları ve Değerlendirmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2021), s 24; . Masud Hasan Chowdhury, "Bangladesh Geography", *Banglapedia*, (17 Haziran 2021), http://en.banglapedia.org/index.php?title=Bangladesh_Geography Erişim tarihi 09.08.2020.

³⁴ Nur Uddin, *Bengalce'de ve Bangladeş'te yapılan Kur'an ve tefsir çalışmaları* (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, MasterThesis, 2018), s 5; Masud Hasan Çovdury, "Bangladeş", *Banglapedia*, Asiatic Society of Bangladesh, Dakka 2003, I, ss. 456-459.

³⁵ Haroun Er Rashid, *Geography of Bangladeş* (Dakka: The university press limited, 1991), s 150.

³⁶ Sirajul İslam, "Bangladeş" (Dakka: Bengalpedia, ts.).

³⁷ Selina Shahjahan - Rejaul Korim vd., *Vugol o Poribeş (Coğrafya ve Çevre)* (Dakka: Jatio Şikkhakrom o Patthopustok Board, 2017), s 149.

³⁸ Hindistan ve Bangladeş'ten geçen bir nehirdir. Bu nehrin kaynağı Hindistan'ın Uttarkhand eyaletindeki Batı Himalaya'dadır. Bu Hindistan'dan Bangladeş üzerinden geçip Bengal Körfezi'ne eklenmiştir.

³⁹ Hindistan, Çin, Meyanmar ve Bangladeş'ten geçen ve Asya'nın önemli bir nehridir.

C. Bangladeş'in İslâmlaşması ve İslâm Tarihindeki Yeri

Müslümanların Bengal'e ilk gelişinin kesin tarihini belirlemek zordur.⁴⁰ Ancak çeşitli tarih kitaplarından ve makalelerden bilinenler aşağıda sunulacaktır.

İslâm'ın gelişinden çok önce Arap tüccarlar ticaret için Hint Okyanusu kıyısındaki limanlara seyahat ediyorlardı. Hatta bu alt kıtanın eski adı Sindh ve Hind de Araplar tarafından verilmiştir. Arap tüccarlar Çin'e giderken Malabar üzerinden Bengal Körfezi'ne giriyorlardı. Onlar buradan Çondon ağacı,⁴¹ baharat, fil dışları, pamuklu kumaş vb. satın alıp götürüyorlardı.⁴² İsa'nın (a.s.) doğumundan binlerce yıl önce güney Arabistan'ın Saba kabilesinden insanların bu alt kıtaya yelkenli gemilerle geldikleri bilinmektedir.⁴³ Sembolü ise Dakka bölgesinde kurdukları Savar (সাবা-দের উর বা নগর Sabalılar'ın şehri) limanıdır.⁴⁴

Bangladeş'in önde gelen İslâm araştırmacılarından Mevlana Muhammed Ekrem Han *Müslim Bonger Şamajik İtihaş* eserinde "Arap tüccarlar her zaman Bengal ve Malabar⁴⁵ üzerinden Çin'e gidiyorlardı. Bu Malabar onların orta yol üzerindeki ana limanıydı." demiştir.⁴⁶

Tarihçi Abbas Ali Han'a göre Araplar ticaretlerini hem kara hem de deniz yoluyla gerçekleştiriyorlardı. Devenin yardımıyla karadan ve gemilerle denizden ülkeden ülkeye seyahat ediyorlardı. İslâm öncesi dönemde ticaretlerini bir yandan Habeşistan'a, diğer yandan da Çin'e kadar genişletmişlerdir. Hindistan'dan Çin'e giden yol üzerinde onların birkaç limanı vardır. Bu limanlardan bir de Hindistan'ın Madraj eyaletindeki bir sahil bölgesi olan Malabardır.⁴⁷

---

⁴⁰ Han, *Banglar Müsölmänder İtihaş*, s13.

⁴¹ Hindistan bölgesinde bulunan özel bir ağaçtır.

⁴² Rafik Ahmed, *Bangladeşe İslamer Agomon* (Dakka: Bangladeş İslamic Center, 2013), s 20.

⁴³ Han, *Banglar Müsölmänder İtihaş*, s 15.

⁴⁴ Najib, "Bangladeş'e İslam: Praçin o Moddhojug", s 3.

⁴⁵ Hindistan'ın Madraj eyaletinin bir ilçesidir.

⁴⁶ Muhammed Ekrem Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş* (Dakka: Komola Printers, 2002), s 58.

⁴⁷ Han, *Banglar Müsölmänder İtihaş*, s 14.

Hindistan'ın Tamil dilindeki eski metinlerde Araplardan bir grubun gemiyle Malabar'a geldiğine dair bilgi bulunmaktadır.⁴⁸ Malabar'dan sonra Çitagong ve Sylhet Müslüman Arap Muhacirlerin önemli ticaret yerleriydi. Onların Malabar'da daimi olarak ikamet etmelerinin ardından birçoğu Çitagong limanında iş yeri kurup burada yaşamaya başlamıştır. Ancak Çitagong'a gelişlerinin Malabar'a gelişleriyle aynı zamanda veya daha sonra olup olmadığına dair güvenilir bir bilgi yoktur. Ama M.S. VIII. veya IX. yüzyıllarda Arap Müslüman tüccarların Çitagong ile yakın ilişki kurdukları rahatlıkla söylenmek mümkündür. Dr. Abdul Karim, *Çitagong Tarihi* kitabında Arap Müslüman tüccarlarının M.S. VIII. veya IX. Yüzyılda Çitagong ile ilişki kurduğunu söylemektedir.⁴⁹

Dr. Abdur Rahim, *Social and Cultural History of Bengal* adlı kitabında Arap tüccarların Bengal'in kıyılarına gelişini ayrıntılı bir şekilde anlatıp Arapların Çitagong'la ilişkilerinin çok eski zamanlara dayandığını söylemektedir. Ona göre Çitagong ismi de Araplardan gelmektedir. Onlar, bu şehir Ganj nehrinin ucunda veya adasında olduğundan dolayı ona Şatı-ul Gong (Ganj'ın ucu veya adası) adı vermişlerdir. Zamanla bu isim Çatgao ve Çitagong'a dönüşmüştür.⁵⁰

Tarihçilere göre İslâm bu ülkeye Hicri I. yüzyılda Araplar aracılığıyla gelmiştir. Daha önce de söylemiştik ki Araplar ticaret için Hint alt kıtalarına geliyorlardı. Onlar ticaretin yanı sıra Güney Asya'nın geniş kıyı bölgelerinde İslâm'ı yaymışlardır. Bu gölgelerin arasında Bangladeş de vardır. Çin'in Kanton kıyısında sahabe Ebu Bekkas Malik b. Ohaib'in (r.a.) camisi ve türbesi bunun bir şahididir.⁵¹

Bengal bölgesinde İslâm'ın yayılmasında öncü rol oynayan Müslümanları iki kategoriye ayırmak mümkündür. Birinci kategoride ticaret yapmak ve İslâm'ı yaymak amacıyla Hindistan'ın çeşitli yerleriyle birlikte Bangladeş'e gelip İslâm'ı yayanlar ve buraya gelerek bu büyük işe canlarını feda edip burada ölen sûfi, derviş ve tüccarlar. Ancak o dönemde İslâm'ı yaymak amacıyla bölgeye gelenlerin kimliği konusunda

---

⁴⁸ Muhiuddin Han, "Bangladeşe İslam", *Maşik Modina*, (Ocak 1992), s 41. Ahmed, *Bangladeşe İslamer Agomon*, s 21. Ali Han, *Banglar Müsölmänder İtihaş*, 16; Ekrem Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş*, 59-60; Ahmet Zeynuddin, *Tuhfetu'l-Mucahidin* (Beyrut, Lubnan: Muessesetu'l-Vefa, 1985), 77-78.

⁴⁹ Han, *Banglar Müsölmänder İtihaş*, s 18. Talib, *Bangladeş'e İslam*, s 66.

⁵⁰ Muhammad Abdur Rahim, *Social and Cultural History of Bengal*, 1959, s 43.

⁵¹ Ahmed, *Bangladeşe İslamer Agomon*, s 21.

tarih sessizdir. Daha sonra Orta Asya, Buhara, Semerkand, İran, Arap ve Suriye'den tebliğ amacıyla bu ülkeye gelenlerden sadece birkaçının ismi târihen bilinmektedir.⁵² Mesela: Sultan Beyazıt Bistami (ö 261/874 Çitagong), Şah Muhammed Sultan Bahî⁵³ (ö 439/1047 Bogura-Mohastan), Şah Muhammed Sultan Rûmi (ö 445/1053 Netrokona), Baba Âdem Şehit⁵⁴ (ö 513/1119 Munşigonj), Şah Niyamotullah Butşikon (ö 514/1120 Dakka), Şeyh Celalettin Tebrizi (ö 602/1205), Takiuddin el-Arabi (ö 648/1250 Naoga-Dhamurair Hat), Şah Mohdum Rupoş (ö 688/1289 Rajşahi), Şerefettin Ebu Tavama (ö 700/1300 Şonargao), Şahjalal (ö 703/1303 Silet).⁵⁵

İkinci kategoride bu ülkeye fatih olarak gelen ve İslâm'ın yayılmasında rol oynan bir grup Müslüman vardır. İslâm yaymanın bu çeşidi tam olarak M.S. 712'de Muhammed bin Kasım'ın (ö 96/715) Hindistan'ın Sindh eyaletine gelişiyle başlamıştır.⁵⁶

Târîhen bilinmektedir ki Sindh seferi öncesinde Hindistan'ın bazı bölgelerine Müslümanlar tarafından seferler düzenlenmişlerdir. Bu seferlerin bir kısmında Müslümanlar galip gelmişler, bir kısmında da mağlup olmuşlardır. Müslümanların Hindistan'a seferi, ikinci halife Hz. Ömer'in (r.a.) (ö 23/644) halifeliğinin ilk döneminde başlamıştır. Hz. Ömer (r.a.), Osman b. Ebi'l-Âs es-Sekafi'yi (ö 51/671) hicrî 15'te Bahreyn ve Oman'a vali olarak atamıştır. Osman, kardeşi Hakem'i Bahreyn'de bırakarak Oman'a gitmiş ve oradan bir ordu hazırlayıp Hindistan sınırına göndermiştir. Bu seferin ardından kardeşi Muğîre b. Ebi'l-Âs'ı ordusuyla birlikte Deval'e (bugünkü Karaçi) doğru göndermiştir. Muğîre, Sindh korsanlarını ve onların destek güçlerini yenip dönmüştür.⁵⁷

---

⁵² Muhammad Ismail, *Development of Sufism in Bengal* (Hindistan: Islamic Studies Department Aligarh Muslim University, 1989), s 35.

⁵³ Talib, *Bangladeş'e İslam*, s 74.

⁵⁴ A N M Bazlur Rashid, *Amader Sufi Sadhak* (Dakka: Islamic Foundation Bangladesh, 1984), s 20.

⁵⁵ Abdul Karim, *Social History of The Muslims in Bengal* (Dakka: Asiatic Society of Pakistan, 1959), s 99.

⁵⁶ Talib, *Bangladeş'e İslam*, s 69.

⁵⁷ Ahmed b. Yahya Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân* (Mısır: el-Matbaatu'l-Mısriyyetu bi'l-Ezher, 1932), 420; Ali Han, *Banglar Müsölmänder İtihaş*, 20; Ekrem Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş*, 62; Talib, *Bangladeş'e İslam*, 69.

Üçüncü Halife Hz. Osman (r.a.) (ö 35/656) halife olduktan sonra Abdullah b. Âmir'i (ö 59/679) Basra valisi olarak atamış ve o zamanki Hindistan sınırıyla ilgili haber toplamayı emretmiştir. Abdullah b. Âmir, bu işin idaresi için Hakîm b. Cebele'i görevlendirmiştir. Hakîm Hindistan'ın sınır bölgelerinden haberler toplayıp Medine'deki Halife'ye göndermiştir.⁵⁸

Daha sonra hicrî 39 yılının başlarında dördüncü Halife Hz. Ali'nin (r.a.) (ö 40/661) halifeliği sırasında Hâris b. Mürre Abdî, Sindh sınırına bir sefer düzenlemiş ve bu seferi başarıyla tamamlamıştır.⁵⁹ Ancak Sindh'den biraz ilerleyip Sindh'e ait Kaykan denilen yere vardığında beklemediği bir saldırıya uğramış ve hicrî 42'de çok sayıda askerle birlikte şehit olmuştur.⁶⁰

Sonra Hz. Muaviye'nin (r.a.) (ö 60/680) hükümdarlığı sırasında Mühelleb b. Ebî Sufri, Sindh sınırına saldırmış ve Multan ile Kabil arasındaki Benna ve Ehver denilen yere kadar ilerlemiştir. Muhallab'ın ardından Abdullah b. Savar, Raşed b. Amr, Sinan b. Salamah, Abbas b. Ziyad ve Munzır b. Jarud Abdî, Hindistan sınırına defalarca sefer düzenlemişlerdir.⁶¹ Müslümanlar bu seferlerde bazen başarı ile bazen de başarısızlıkla karşılaşmışlardır. Ama Hindistan'ı fethetme hayalini asla unutmamışlardır. Bunun nedeni de son Peygamber Muhammed'in (s.a.v.) Hindistan'ın fethi konusundaki vaatidir. Hindistan'ın zaferi hakkında Peygamber Efendimiz (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “Ümmetimden iki gurup vardır ki Allah (c.c.) onları cehennem ateşinden korumuştur. Biri Hint (Hindistan) seferine katılıp savaşanlar, diğeri de Meryem oğlu İsa ile birlikte olanlardır.”⁶² Başka bir rivayette Ebu Hüreyre (r.a.) “Rasûlüllah (s.a.v.) bize Hint ülkesine savaş yapılacağını vaad etti. Eğer o savaşa katılırsam malımı ve canımı feda edeceğim, eğer o savaşta şehit olursam en değerli şehitlerden olurum. Eğer geri dönersem Cehennem ateşinden kurtulup kazanan Ebu Hüreyre olurum”⁶³ buyurmuştur.⁶⁴

⁵⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 420; Ekrem Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş*, 62.

⁵⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 421.

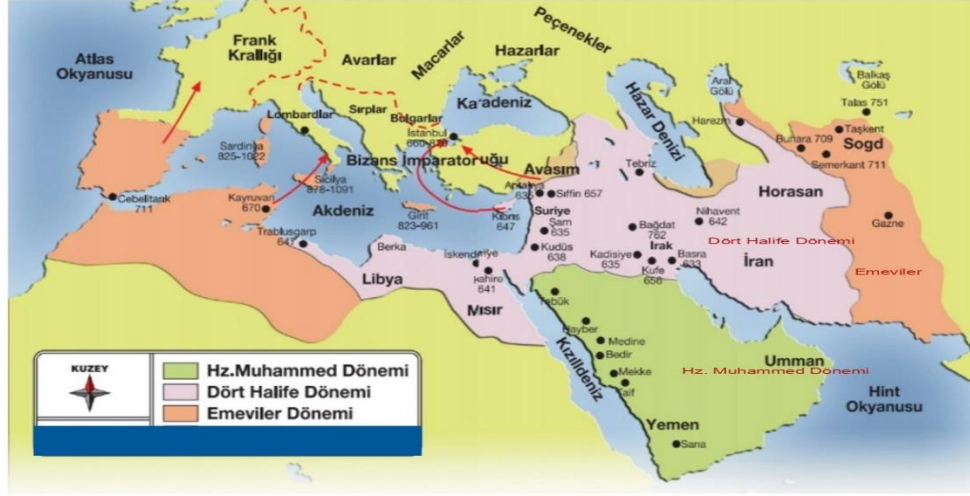
⁶⁰ Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş*, s 63. Han, *Banglar Müsölmänder İtihaş*, s 20.

⁶¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 421-422; Talib, *Bangladeş'e İslam*, 69.

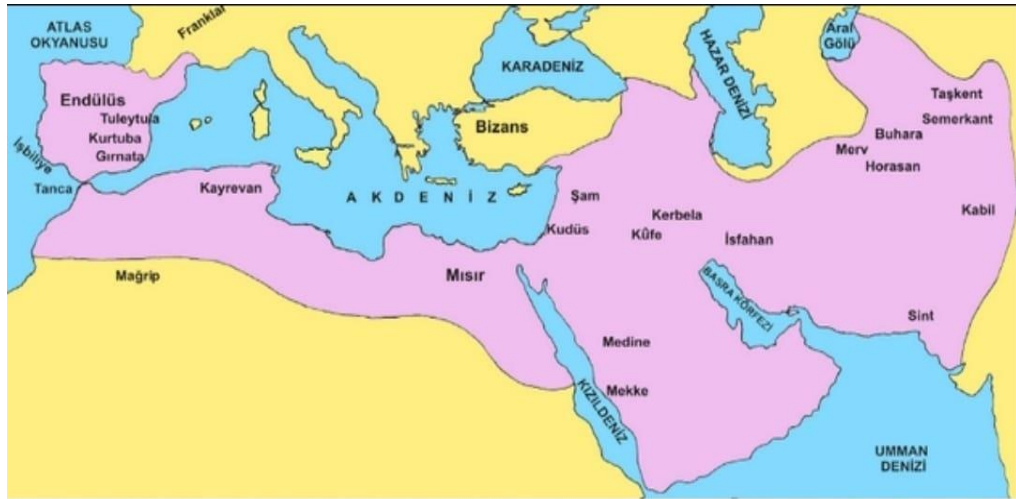
⁶² Nesâî, *Cihâd*, 3175; Ebû Dâvûd, *Melahim*, 17.

⁶³ Nesâî, *Cihâd*, 3173.

⁶⁴ Talib, *Bangladeş'e İslam*, s 70. Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş*, s 68.

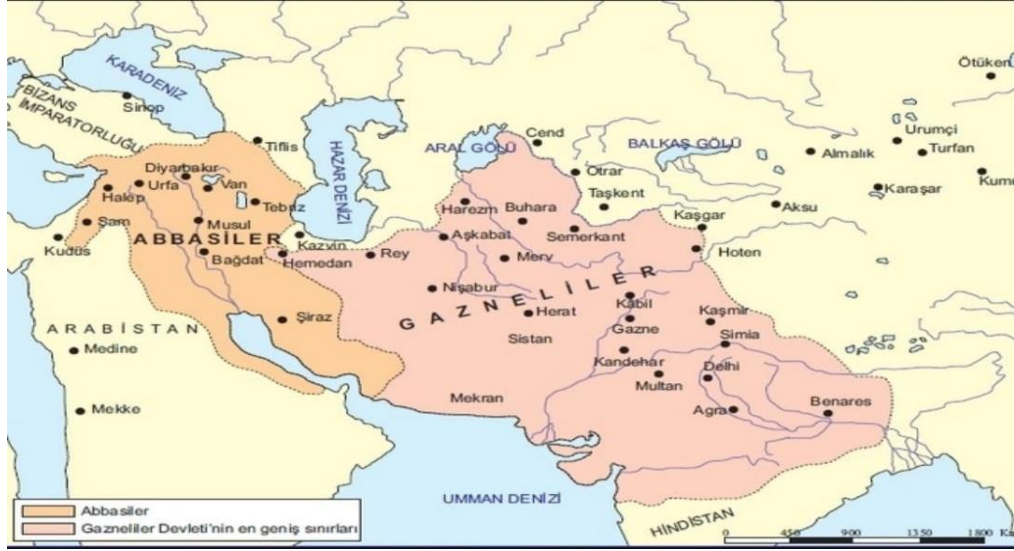
Haccâc b. Yûsuf, (ö 95/714) Halife Velid döneminde Irak'a vali olarak atanınca, Sindh seferine sırasıyla Muhammed bin Hârûn, Ubeydullah b. Nebhân ve Büdeyl b. Tahfe el-Becelî'yi göndermiştir. Ama onlar başarılı olmamışlardır. Nihayet Hicri 93'te Muhammed b. Kâsım, hem karadan hem de denizden seferler düzenleyerek Sindh'i fethetmiştir. Muhammed b. Kasım'ın bu fetih seferi Sindh ile sınırlı kalmamış, farklı bölgelere de yayılmıştır.⁶⁵

Yukarıda yazılanlardan Hint alt kıtasındaki Müslüman seferinin Muhammed b. Kâsım'dan önce Halife Ömer (r.a.) zamanında başladığı anlaşılmaktadır. Bundan sonra Sultan Mahmûd Gaznevî (ö 421/1030) M.S. 1000'den 1027'ye kadar Hint alt

⁶⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 423-424; Ali Han, *Banglar Müsölmänder İtihaş*, 21; Najib, "Bangladeş'e İslam: Praçin o Moddhojug", 5.

kıtasına 17 tane sefer düzenlemiş ve her seferinde galip gelmiştir.⁶⁶ Daha sonra Gurlulardan Muizzüddin Muhammed Gûrî (ö 602/1206) Hint alt kıtasına sefer düzenlemiş ve başarılı olmuştur.

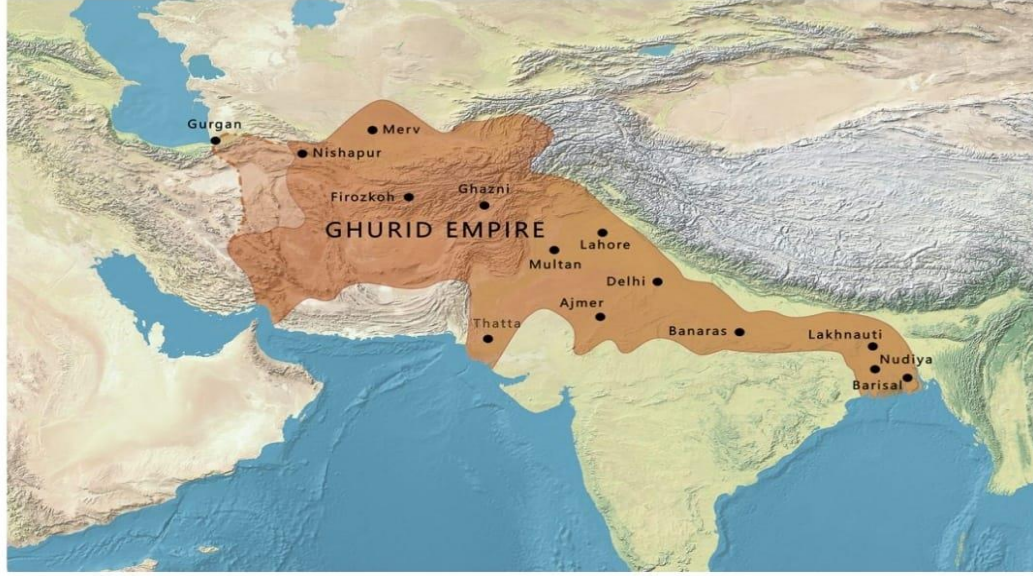

Daha sonra Hicri 600 yılında, yani M.S. 1203 yılında, o zamanki Hint İmparatoru Kütübuddin Aybek'in (ö 606/1210) hükümdarlığı sırasında, İhtiyâruddin Muhammed b. Bahtiyar Halacî (ö 602/1206) Bengal'in Şen hanedanının son kralını mağlup etmiş ve Bengal'de otoritesini kurmuştur. İhtiyâruddin Muhammed b. Bahtiyar Halacî bu zafer sayesinde Bangladeş'te Müslümanların ilk siyasi kuruluşuna yol açmıştır.⁶⁷ Bu tarihten itibaren Hindistan'ın batısı, Afganistan, İran, Arabistan ve Anadoludan çok sayıda Müslüman Bengal'e gelmişlerdir. Onların Çoğu asker olarak gelmiş, geri kalanı ise ticaret yapmak, İslâm'ı yaymak ve sığınmak amacıyla gelmiştir. Böylece Bengal'deki Müslümanların sayısı artmaya başlamıştır.⁶⁸

⁶⁶ Abdul Mannan Munshi, "Sultan Mahmuder Varot Ovijan-1", *İnkilab* (Nisan 2023).

⁶⁷ Muhammed Abdurrahim, *Bangladeşer İtihaş* (Dakka: Nawroze Kitabistan, 1971), s 117.

⁶⁸ Han, *Banglar Müsölmänder İtihaş*, s 21. Sri Provaşcondro Şen, *Banglar İtihaş* (Kolikata: Kothaşilp Prokaş, ty), s 242. Rahman, *Müslim Banglar Ovvudoy*, s 50. A. K. M. Nazir Ahmed, *Bangladeşe İslamer Agomon* (Dakka: Bangladeş İslamic Center, 2013), s 29. Rahim, *Banglar Samajik-O-Sangskritik İtihaş*, s 28.

M.S. 1201'den 1767'ye kadar olan dönemi üç bölüme ayırmak mümkündür. Birinci dönem 1201'den 1340'a kadar 140 yıldır. O dönemde Bangladeş, Delhi İmparatoru tarafından atanan şobadarlar tarafından yönetiliyordu. İkinci dönem 1340'tan 1576'ya kadar 236 yıldır. O dönemde Bangladeş bağımsız Müslüman padişahlar tarafından yönetiliyordu. Üçüncü dönem 1576'dan 1767'ye, yani sömürge dönemin başlangıcına kadar 190 yıldır. O dönemde Bangladeş Bâbürlüler tarafından yönetiliyordu.⁶⁹

Yukarıdaki üç dönemden ilki, bir barış ve güvenlik dönemi olarak adlandırılabilir. Hint alt kıtasındaki Müslümanlara yönelik asıl sıkıntılar ikinci dönemde başlamış ve üçüncü dönemde zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde Müslümanlar ihmal edilmişler ve Hindular ile İngilizlerin baskıları altında kalmışlardır.

II. HİNT ALT KITASINDA İNGİLİZ SÖMÜRGESİ

Hint alt kıtasının tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Bu alt kıta eskiden beri zengin bir bölgedir. Sosyalleşmiş insanların yaşamları için gereken her şey burada bulunuyordu. Buradaki insanlar çok çalışkandı. Buradaki insanlar mahsullerle dolu

⁶⁹ Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş*, s 87.

tarlalara, balıklarla dolu havuzlara ve hayvanlarla dolu evlere sahip idiler. Bazıları dokuma sektörüyle meşguldü ve dokudukları kumaşlar dünyanın farklı yerlerinde meşhur idi. Üstelik bu alt kıtanın farklı yerlerinde baharat türleri vardı. Bu zenginlikler nedeniyle pek çok insan ve şirket bu ülkeyle ticaret yapmaya gelmiştir. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi de bunlardan biridir. Bu şirket Hint alt kıtasına ticaret için gelmiş. Ama bu ülkeyi zorla ele geçirmiş ve ülkeyi sömürmüştür. Gelen diğer tüccar şirketlerini yenerek ve yerel yöneticilere karşı tuzak kurarak ülkede otoritelerini kurmuştur.⁷⁰

A. Sömürge Döneminin Başlangıcı

İslâm öncesinden itibaren Araplar Hint alt kıtasıyla kara yoluyla ve deniz yoluyla ticaret yaparlardı. O zamanda deniz ticareti yalnızca Arap tüccarların elindeydi. Ancak 1453'te Araplar, Hint alt kıtasıyla ticaretini kesince Batı ile Doğu arasındaki ticaret için farklı deniz yollarının keşfedilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Avrupalı güçlerin Hint alt kıtasına deniz yoluyla gelme seferini başlatmaları da esas olarak bu nedenledir.⁷¹

Bu bölge değerli kaynaklarla doluydu. Bu zenginliğin çekiciliği de yabancıların bu bölgeye ilgi duymalarını sağlamıştır. Bunun sonucunda yabancı tüccarlar arasında buraya gelmek için rekabet başlamıştır. XV. yüzyılın sonlarında Batı'dan Hint alt kıtasına ulaşan yeni deniz yollarının keşfedilmesiyle, Hint bölgesi ve Güneydoğu Asya ile Batıların ticareti başlamıştır. Böylece Avrupa ile Hint alt kıtası arasında doğrudan temas kurulmuş ve alt kıtanın tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Bu, daha sonra Hint alt kıtasının tarihini değiştirip yeni bir çağın başlangıcına sebep olmuştur.⁷² Hint alt kıtasına ticaret için gelenlerin kısa tarihçesi aşağıda verilmektedir.

---

⁷⁰ Bipul Jaman, "Keno Europiora Varotborşe Aşesilo", *Deş Rupantor*, (05 Mart 2022).

⁷¹ Muhammed Selim vd., *Bangladeşer İtihaş o Bişşoşovvota* (Dakka: Jatio Şikkhakrom o Pathhopustok Board, 2020), s 93.

⁷² Zahid Hasan Mithu, "Doğu Hindistan Şirketin Doğuşu, Gelişi, sonu ve Şimdiki Durumu", *Roarmedia*, (Ekim 2020), <https://roar.media/bangla/main/history/foundation-rise-fall-and-current-situation-of-east-india-company>.

1. Portekiz

Çeşitli Batılı ülkeler Hint alt kıtasıyla ticari ilişkiler kurmak için seferler düzenlemiştir. Bunlar arasında ilk gelenler Portekizlilerdir. Portekizler arasında bu bölgeye deniz yoluyla gelen ilk maceracı denizci Vasco da Gama'dır. Vasco da Gama, 27 Mayıs 1498'de Hindistan'ın batı kıyısındaki Kalikut limanına varmıştır. Onun alt kıtaya gelişi, ticaret ve iletişimde yeni bir çağın başlangıcı olmuştur. Onun ardından sırasıyla Bartholmew Diaz, Alvarez ve Albukark Goa'ya gelmişlerdir. Albukark, alt kıtadaki Portekiz gücünün gerçek kurucusudur.⁷³ Alt kıtaya gelişlerinden birkaç gün sonra, ülkenin batı kıyısındaki çeşitli yerlerde ve Bengal'in Hugly limanında ticaret merkezini kurmuşlardır. Portekiz donanması ve ordusu çok güçlüydü. Ayrıca Bangladeş'in Çitagong şehrinde ticaret merkezleri kurmuşlar ve kaleler yapmışlardır. Yurt dışından çeşitli ihtiyaç maddelerini getirip burada satıyorlardı ve buradan pamuklu ve ipekli kumaş, tütün, jüt,⁷⁴ deri, pirinç, mercimek, tere yağ, bal, balmumu ve daha başka şeyleri götürüyorlardı.⁷⁵

Portekizliler ticaretin yanı sıra zemindarların⁷⁶ ordusunda da görev yapıyorlardı. Ve fırsat bulunca işkence ve yağma yapıyorlardı. Ayrıca bu bölgenin çaresiz kız ve erkek çocuklarını da zorla Hıristiyanlaştırıyorlardı ve insanları esir alıp köle olarak satıyorlardı. Onların suç faaliyetleri artınca Bengalli Subadar⁷⁷ Şahista Han 1666 yılında onları Çitagong ve Şondip'ten kovmuştur. Üstelik XVII yüzyılın başlarında onlar Bengal'e gelen diğer Avrupalı güçlerle de mağlup olduktan sonra bu ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardır.⁷⁸

---

⁷³ Aşfak Hossain, *Upomohadeşer İtihaş* (Gazipur: Bangladeş Unmukto Bişşobiddaloy, 2019), s 61.

⁷⁴ Hindistan'da ve Bangladeş'te yetişen, lifleri ip, çuval yapımında kullanılan bir bitkidir.

⁷⁵ Jannatul Naim Pail, "Varote Portugizder İtihaş", *The Business Standard*, (şubat 2022).

⁷⁶ Hindistan'da Delhi Sultanlığı, Bâbürlüler ve İngiliz sömürgesi dönemlerinde bir mülkü babadan oğula miras yoluyla veya köylüler arasında saygınlık kazanmakla yahut satın almak suretiyle elde edenleri ve kırsal bölgelerde arazi üzerinde geniş haklara sahip olanları ifade etmektedir. Kaynaklarda "Bölge hâkimî" de denmektedir.

⁷⁷ Subadar, Babür döneminde herhangi bir ilin yöneticisi veya valisiye verilern addır.

⁷⁸ Hossain, *Upomohadeşer İtihaş*, s 62.

2. Hollanda

Daha önce denizleri geçerek Hint alt kıtasına ulaşmada başarısız olan Hollandalılar, 1595 yılında yeniden dört gemi göndermişlerdir. Bunlardan biri hariç geri kalan üç gemi başarıyla ulaşabilmişlerdir. Onların bir grup tüccarı, Hint alt kıtasında ticarete hâkim olmak için “Hollanda Doğu Hindistan Şirketi”ni kurmuştur. Onlar Kalikot, Nagapattam, Chunchura ve Bankura’da ticaret merkezi kurmuşlardır. Başlangıçta Hollandalılar, İngilizlerle birlikte bu ülkeden ipek, pamuklu kumaş, pirinç, mercimek ve tütün ihraç ediyorlardı.

İngilizlerle yaptıkları ticaret anlaşması iki yıl içinde bozulup anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Öte yandan Bengal yöneticileriyle de şiddetli anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Bu anlaşmazlıklar artınca 1759 yılında İngilizler ile Hollandalılar arasında “Bidar Savaşı” gerçekleşmiş ve Hollandalılar mağlup olmuşlardır. Bunun sonucunda İngilizler, Hollandalıların ticaret merkezlerini ele geçirmişlerdir. Bundan sonra Hollandalılar, 1805 yılında Hint alt kıtasını terk ederek Malezya ve Endonezya’ya gidip orada ticaret merkezi kurunca burada İngilizlerin gücü artmıştır.⁷⁹

3. Danimarka

Danimarka, 1616’da alt kıtasında ticaret yapmak üzere “Danimarka Doğu Hindistan Şirketi”ni kurmuştur. 1620’de Güney Hindistan’ın “Tanjor” ilinde ve 1676’da Bengal’deki Srirampur’da bir ticaret merkezi kurmuştur. Ancak Bengal’de kâr elde edemediği için 1845’te ticaret merkezlerini İngilizlere satmışlar ve başarısız olarak dönmüşlerdir.⁸⁰

4. Fransız Doğu Hindistan Şirketi

Hint alt kıtasına gelen Avrupalı şirket “Fransız Doğu Hindistan Şirketi”. Bu ticari şirket 1664 yılında kurulmuş. 1668 yılında şirket ilk olarak Surat⁸¹’ta ve ertesi yıl Muslipattam’da ticaret merkezi kurmuştur. 1670 yılında Pondicherry’de Fransız

---

⁷⁹ Yücel Bulut, “Hindistan’da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones”, *İstanbul University Journal of Sociology* 3/6 (10 Şubat 2012), 71-106.

⁸⁰ Selim vd., *Bangladeşer İtihaş o Bişşoşovvota*, s 95.

⁸¹ Surat, Hindistan’ın Gujarat eyaletinde bir ilçedir.

kolonisi kurulmuştur ve 1674 yılında ticari faaliyetleri Bengal'e kadar genişletilmiştir. Bu şirket, Ganga nehri kıyısındaki Çandannagar adlı yeri Bengalli Subadar⁸² Şahista Han'dan satın almıştır. Sonra 1690 ile 1692 yılları arasında Çandannagar, Fransızlar için güçlü bir ticaret merkezi haline gelmiştir.⁸³

1696 yılında şirket burada güçlü bir kale kurmayı başarmıştır. Bundan sonra Fransızlar sabit vergi ödenmesi şartıyla Bengal, Bihar ve Orissa'da ticaret yapma hakkı kazanmışlar ve farklı merkezleri kurarak ticarete devam etmişlerdir. Fransızlar yaklaşık 100 yıl boyunca alt kıtada ticaret yapmışlardır. Fransızlar bu ülkeye İngiliz tüccarların ticarete güçlü olduğu bir dönemde gelmişlerdir. Bu durumda İngilizlerle rekabette ayakta kalmaları onlar için zor olmuştur. Çünkü Fransızlar da diğer Avrupalı güçleri gibi bu ülkede bir imparatorluk kurmanın hayalini kurmuşlardır. Sonuç olarak, iki Avrupalı güç olan İngilizler ve Fransızlar arasında bir çatışma zorunlu hale gelmiştir.

1757'de Fransızlar, Palaşi Savaşı'nda İngilizlere karşı Bengal'in Nawab'ı Sirâcuddaule'i desteklemişlerdir. Ancak İngilizler bu savaşı kazanınca 1757'de Çandannagar⁸⁴ ve 1760'da Pondiçerry⁸⁵ merkezleri Fransızlardan ele geçirmişlerdir. Daha sonra Fransızlar, arka arkaya üç "Karnatak⁸⁶" savaşında yenilince ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlar ve İngilizler Hint alt kıtasında rakipsiz bir güç haline gelmişlerdir.⁸⁷

5. Diğer Şirketler

Çeşitli Avrupalı tüccarların başarılarından diğer ülkelerin ticari kervanları da Hint alt kıtasına ticaret amacıyla gelmişlerdir. Bunların arasında İsveç'in tüccarları

---

⁸² Subedar (diğer telaffuzlar: Subahdar ve Subehdar), Babür döneminde herhangi bir subah veya ilin yöneticisi veya valisiydi. Subahdar'a Nazım, Sahib-i-Subah, Faujdar-i-Subah vb. adlar da verilir.

⁸³ Hossain, *Upomohadeşer İtihaş*, s 63.

⁸⁴ Hindistan'ın Batı Bengal eyaletindeki Bordhoman Bölümü'nün Hooghly Bölgesi'ndeki kasabadır. Farasdanga olarak da bilinir.

⁸⁵ Hindistan'daki bir bölgedir. Eski bir Fransız kolonisidir. Birbirine bitişik olmayan dört bölgeden oluşur. Bölge adını en büyük Puducherry bölgesinden almıştır. Eylül 2006'ya gelindiğinde, Fransızca 'Pondicherry' adı, Tamil adı 'Puducherry' ile değiştirildi.

⁸⁶ Karnataka, Güney Batı Hindistan'da bir eyalettir. Eyaletin eski adı Mohişûr idi. 1973 yılında eyaletin adı Karnataka olarak değiştirildi.

⁸⁷ Romeşondro Mojumdar, *Varotborşer Şonkhipto İtihaş* (Dakka: Aşutoş Laibrary, 1937), ss 263-268.

“İsveç Doğu Hindistan şirketi” adıyla ve Avusturya’nın tüccarları “Avusturya Doğu Hindistan şirketi” adıyla ticaret şirketi kurarak alt kıtaya gelmişlerdir. Ama pek başarılı olamamışlardır.⁸⁸

6. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi

Avrupalı tüccarların deniz yoluyla elde ettiği başarı ve Doğu’nun zenginliğinin bolluğu, İngiliz tüccarları da Hint alt kıtada ticaret yapmaya teşvik etmiştir. Bu amaçla bir grup İngiliz tüccar “Doğu Hindistan Şirketi” adında bir tüccar birliği kurmuş. Bu tüccar grubu 1600 yılında Kraliçe Elizabeth’ten Doğu’da ticaret yapmak için 15 yıllık bir sözleşme almış. Şirket temsilcisi, bu sözleşmeyle İmparator Cihangir’in sarayına gelmiş ve onun izniyle 1612 yılında Surat’ta bir ticaret merkezi kurmuştur. Daha sonra bu şirket Surat, Agra ve Ahmedabad gibi farklı yerlerde ticaret merkezleri kurarak kökünü güçlendirmiştir.⁸⁹

Bundan sonra Bengaldaki “Balaşar”da ticaret merkezi kurmuştur. Güçleri arttıkça Karmandol yani Madraj şehrinin kıyısında bir kale inşa etmeyi başarmıştır. 1658 yılında Bengalli Subadar Shah Suja’nın onayıyla Hugly’de bir ticaret merkezi kurmuş ve böylece şirket Kaşimbazar, Dakka ve Maldah’da ticaret merkezleri inşa etmiştir. 1690 yılında Job Çarnak, bin iki yüz rupi karşılığında Kalküta, Şatabdi ve Gobindpur adlı üç köyün zemindarisini elde etmiş. Daha sonra Kalküta şehri bu üç köyden meydana gelmiştir.⁹⁰

Burada 1700 yılında İngiltere Kralı III. William’ın adıyla “Ford William Kalesi” inşa edilmiştir. Yavaş yavaş bu kale İngiliz ticari ve siyasi menfaatleri korunması ve genişletilmesi için güçlü bir merkez haline gelmiştir. Delhi İmparatoru Farrukşiar’ın Bengal, Bombay ve Madraj’ta vergisiz ticaret hakları vermesi ve aynı zamanda Şirket’in kendi para birimini basma hakkını almasıyla İngiliz şirketinin gücü

---

⁸⁸ Hossain, *Upomohadeşer İtihaş*, s 63.

⁸⁹ Şuvonil Joardar, “Varote Juddho Porikroma: Kompani Amol”, *International Journal for Multidisciplinary Research* 3 (Haziran 2023).

⁹⁰ Sri Jogendronath Gupto Pronit, *Britiş Varot* (Kolikata: Şişir Publişing Haous, ty), s 12.

daha da artmıştır. Bundan sonra İngiliz Doğu Hindistan Şirketi durdurulamaz bir hızla ilerlemeye başlamıştır.⁹¹

Böylece, 1740 ile 1750 yılları arasında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, Hint alt kıtasında büyük bir güç haline gelmiş ve dünya ticaretinin önemli bir üyesi olmuştur. Daha sonra 1757 yılında Palaşi savaşındaki zaferle Hint alt kıtasında şirket yönetimi başlamıştır. 1773 yılında Şirket, başkentini Kalküta'da kurmuş ve ilk Genel Vali olarak Hastings doğrudan hükümet idaresine başlamıştır.⁹²

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi tarafından ticari gemileri Portekiz ve korsanların saldırılarından korumak ve güvenli bir şekilde Hint alt kıtasına ulaşmak için Gujrat'taki Surat limanında donanma vardır. Bu amaçla İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, bir donanma inşa etmiş ve bunların bakımını sağlamak için 1635 yılında Surat'ta bir gemi inşa ve onarım fabrikası kurmuştur.⁹³

Hint alt kıtasında İngiliz egemenliğinin kurulmasında çeşitli savaşlar önemli bir rol oynamıştır. Bunlardan bazıları Palaşi Savaşı, Boxer Savaşı, Mohişûr Savaşı, Maratha Savaşı ve Hint Büyük İsyanı veya Asker İsyanı'dır.

a. Palaşi Savaşı 1757

Hint alt kıtasında İngiliz egemenliğinin kurulmasında bazı savaşlar önemli rol oynamıştır. Bunlardan birisi, 1757 yılında Bengal'in son Nawab'ı Sirâcuddaule (ö 1757) ile Palashi'de yapılan savaştır. Bu savaşta Clive liderliğindeki İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, Bengal'in Nawab'ı Sirâcuddaule ve Fransız birliklerini yenmiştir. Sonuç olarak Sirâcuddaule şirkete teslim olmak zorunda kalmıştır.⁹⁴

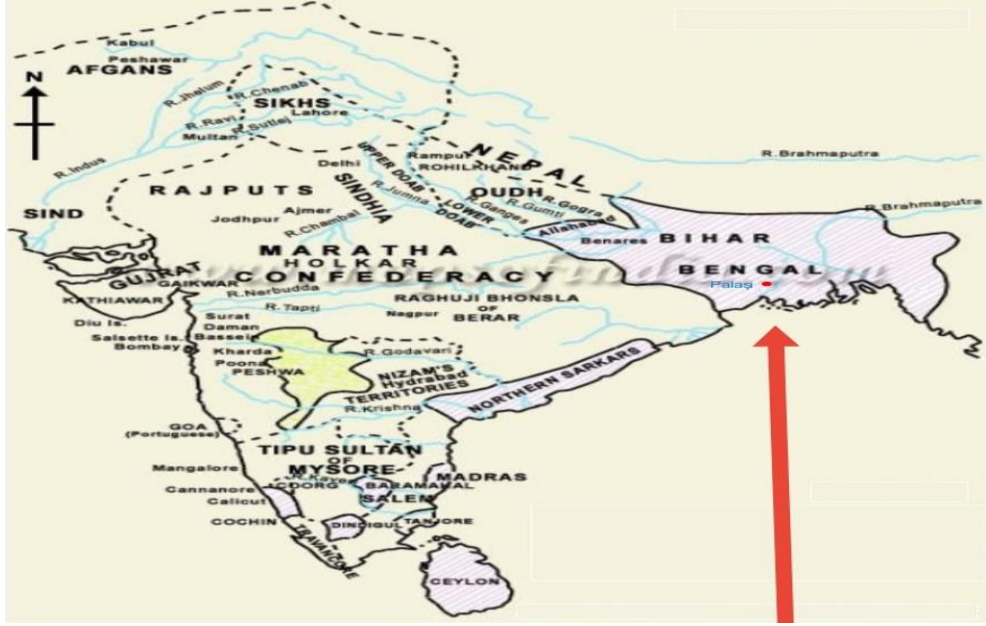
⁹¹ Selim vd., *Bangladeşer İtihaş o Bişşoşovvota*, s 95.

⁹² Han, *Banglar Müsölmänder İtihaş*, s 50. Bulut, "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones", s 82.

⁹³ Joardar, "Varote Juddho Porikroma: Kompani Amol", s 2.

⁹⁴ İmran İmon, "Polaşi Diboşe Ki Şikkha Pelam Amra", *Prothom Alo* (Haziran 2020).

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin Sirâcuddaule'ya vergi ödememesi ve ticari faydaları kötüye kullanması, savaşın başlıca sebepleri olarak kabul edilmektedir. Bu savaşın sonunda İngiliz askeri gücü, Doğu Hindistan Şirketi'ni Hint alt kıtasında siyasi güç olarak oluşturmayı başarmış ve şirket, Bengal ve Bihar'da gelir toplama hakkını elde edip Bengal dâhil Hint alt kıtası üzerinde egemenliğini sağlamlaştırmıştır.⁹⁵

b. Boxer Savaşı (1764)

Bihar'daki Boxer'de meydana gelen bu savaşta Babür İmparatoru Shah Alam (ö 1806), Bengal Nawabı ve Ojoddha'nın Nawabından oluşan üçlü güç İngiliz Doğu Hindistan Şirketi tarafından mağlup edilmiştir. Bu savaşın nedenleri, Bengalli Nawab Mir Kasem'in (ö 1777) Şirketin işlerini genişletme politikasını kabul etmemesi, Ojoddha'nın Nawabının Bengal üzerinde İngilizlerin egemenlik kurmalarını istememesi ve Güçlü bir Babür İmparatorluğu inşa etmek için Babür İmparatoru Shah Alam'ın Bengal, Bihar ve Urissa'yı kendi imparatorluğuna katma arzudur. Bu savaşta zaferin bir sonucu olarak, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, Bengal, Bihar ve Urissa'nın hükümdarı rolünü üstlenmiş ve Clive, Bengal'in ilk Valisi olmuştur.⁹⁶

⁹⁵ Mazharul İslam Babla, "Polaşir Juddher İtihaşe Şotto-Mittha" (Kasım 2021).

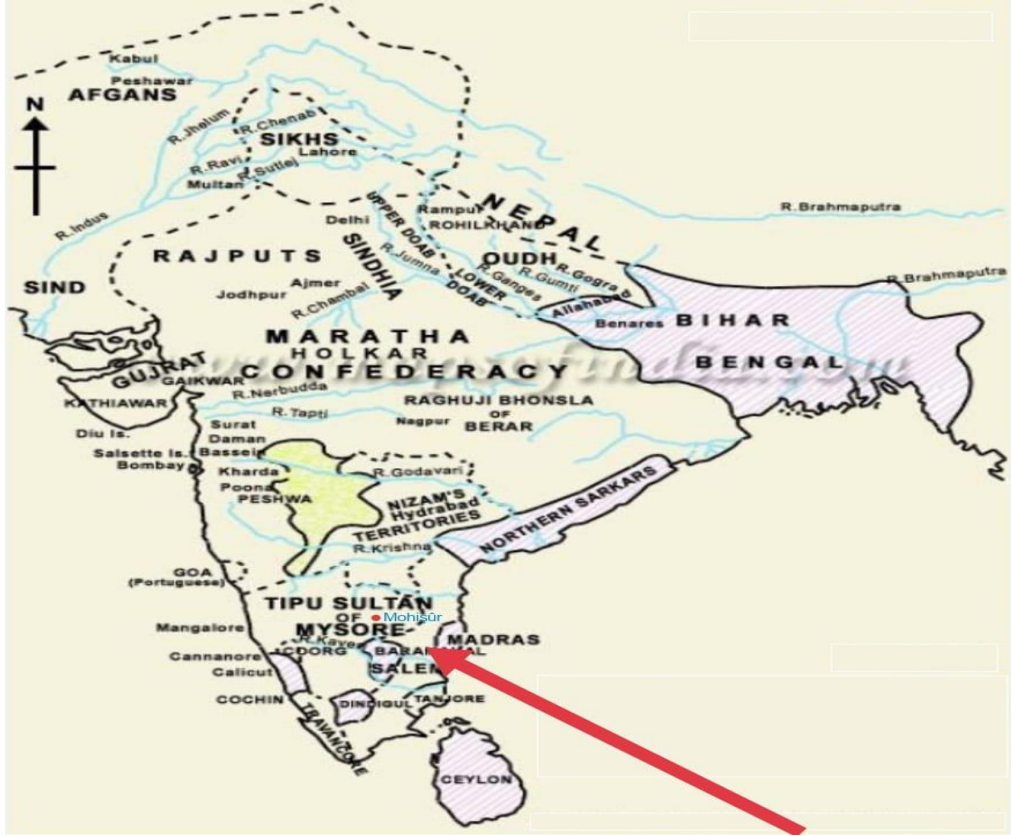
⁹⁶ Md. Fahim Khan, "Boxarer Juddho", *Roarmedia*, (Ağustos 2018).

c. Mohișûr Savaşı

Mohișûr'da 1766'dan 1769'a, 1780'den 1784'e, 1789'dan 1792'ye ve 1798'den 1799'a kadar dört savaş gerçekteŖmiřtir. Bu savaşlar İngiliz Doğu Hindistan Ŗirketi ile Mohișûr Eyaleti hûkûmdarı Hayder Ali (ö 1782) ve oğlu Tipu Sultan (ö 1799) arasında gerçekteŖmiřlerdir. Bu savaşların ana nedenleri, Mohișûr'un Fransızlarla dostane ilişkileri, Malabar kıyısındaki ticaret üzerinde Hayder Ali'nin kontrolü, siyasi ve ticari faydaları ve Madraj üzerinde kontrol sağlamasına İngiliz Hindistan Ŗirketi'nin mâni olmasıdır. Doğu Hindistan Ŗirketi, bu savaşları kazanarak Hint alt kıtasında hâkim olmayı büyük ölçüde güvence altına almış.⁹⁷

⁹⁷ Muhammed Mohibul, "İngo-Mohișur Juddho", *Studios*, (22 Mart 2021).

d. Maratha Savaşı

Bu savaşlar 1775'ten 1782'ye, 1803'ten 1805'e ve 1817'den 1818'e kadar Maratha krallığı ile İngiliz Doğu Hindistan Şirketi arasında gerçekleşmişlerdir. Doğu Hindistan Şirketi, ilkini kazanmazsa bile diğer ikisini kazanarak Maratha İmparatorluğu'nu helaka sürüklemiş ve Hint alt kıtasında egemenliği kurmaya yaklaşmıştır.⁹⁸

Böylece, 1806'daki Volar İsyanı, 1814'deki Nepal Savaşı, 1823 ve 1852'de Burma Savaşı, 1839'dan 1842'ye kadar Afgan Savaşı, 1845 ve 1848'de Sih Savaşı gerçekleşmiş⁹⁹ ve İngilizler savaşları kazanarak güçlerini pekiştirmişlerdir.

⁹⁸ Mohammed Mohibul, "İngo-Maratha Juddho", *Studios*, (24 Mart 2021).

⁹⁹ *Amader Şomoy*, "Jene Rakha Valo Lord Hardin" (2019); Joardar, "Varote Juddho Porikroma: Kompani Amol", 4-8.

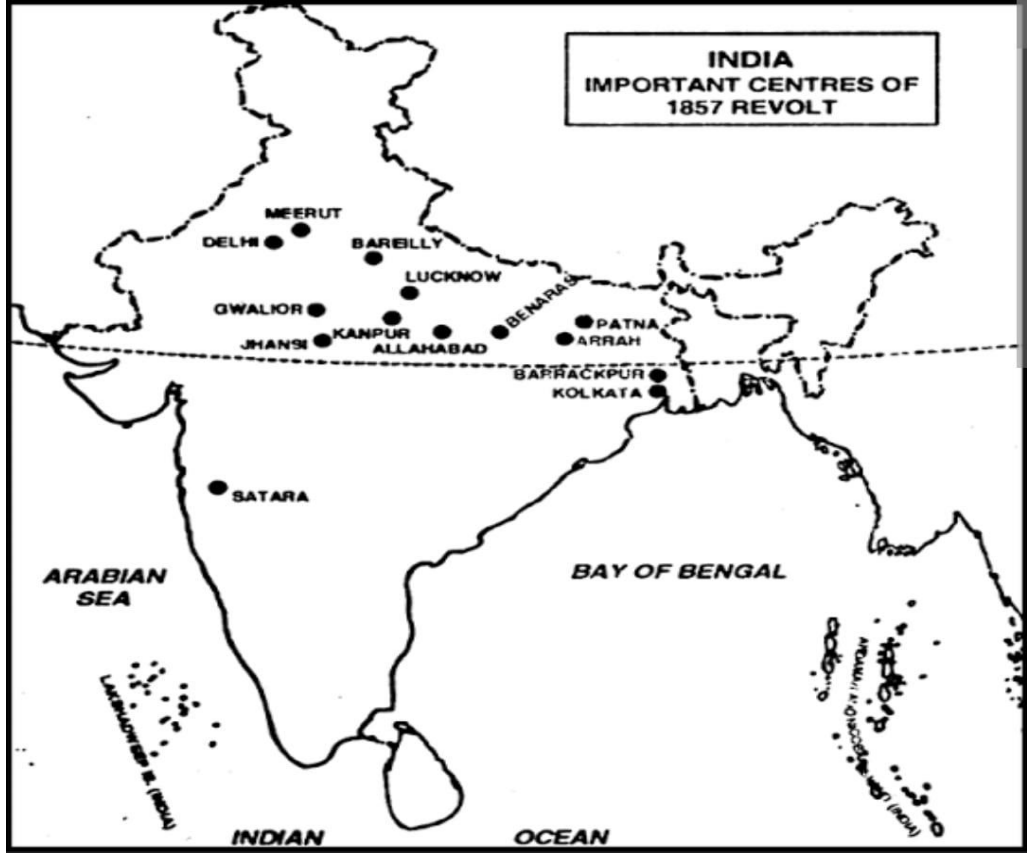

e. Hint Büyük İsyanı veya Asker İsyanı (1857-1858)

Asker İsyanı, Hint alt kıtasının özgürlük hareketinde İngilizlere karşı çeşitli yerlerde Doğu Hindistan Şirketi ordusuna bağlı Hintli askerler tarafından ilan edilen isyanıdır. Bu isyan dinî, sosyal ve askerî faktörlerden meydana gelmiştir. Mesela Hıristiyanlığın tebliği, Hinduizm ve İslâmı kınamak, ikisi arasında dini nefret yaratmak ve geleneksel Hint kültürünü göz ardı etmektir.

Askerî nedenler arasında yerli askerlerin adil harçlıklarından mahrum bırakılması, onların ailelerinden uzakta savaşmaya zorlanması ve Hint askerlerinin İngiliz askerlerinden daha aşağı olarak kabul edilmesi gibi faktörler yer almaktadır. Bu isyanda askerler Mangal Pandey (ö 1857) liderliğinde 10-5-1857’de isyan ilan ederek bazı İngiliz çalışanlarını öldürmüşlerdir. İngilizler bu isyanı bastırmaya gelince askerler ile İngilizler arasında büyük bir savaş durumu ortaya çıkmıştır. Ancak İngilizler, İngiliz Hükümeti’nin destekleriyle planlı ve organize bir şekilde isyanı bastırmaya yönelik çabalarını sürdürmüşlerdir. Nihayet 20-06-1858 tarihinde bu isyanı bastırılmış ve şirket amacına ulaşmıştır. Bundan sonra zayıf Babür imparatoru II.

Bahadır Şah Zafer İngiliz hükümdar tarafından devrilmiş ve Doğu Hindistan Şirketi'nin yönetim gücü İngiltere Kraliçesi Victoria'ya devredilmesiyle Hint alt kıtasında resmi olarak İngiliz egemenliği yani sömürgesi dönem başlamıştır.¹⁰⁰

B. Sömürge Döneminde Hint Alt Kıtasının Siyasî, Sosyal ve Dinî Durumu

1757'de Nawab Sirâcuddaule, Palashi savaşında mağlup olunca Bengal'de İngilizlerin gücü güçlenmiştir. O zamandan beri Hint alt kıtasının diğer bölgelerinde güçlerini pekiştirmek için çok çabalamışlar. Çabaları 100 yıl sonra 1858'de başarılı olmuş ve hâkimiyeti tüm Hint alt kıtasında sağlamlaşmıştır.

İngilizler bu bölgede siyasi iktidarı ele geçirdikten sonra aşırı ekonomik sömürüye başlamışlardır. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, iktidara gelmeden önce

¹⁰⁰ Hossain, *Upomohadeşer İtihaş*, s 110-119.

rüşvet, vergi ve tazminat vb. almak adına Nawab'ı veya Nawab'ın ailesini ve şerefli Müslüman aileleri neredeyse yoksullaştırmıştır. Aynı zamanda kendi çıkarları uğruna bu bölgenin tekstil endüstrisini, yazlık endüstrisini ve tuz endüstrisini yok etmeye çalışmıştır. İktidara geldikten sonra yeni yeni vergi sistemler getirmiş ve aldıkları bu yeni sistemlerde Bengal çiftçileri aşırı yoksulluğa maruz kalmışlardır. Sonuç olarak bu sistemin trajik tezahürü korkunç bir kıtlıkla ortaya çıkmıştır. Bu kıtlık nedeniyle Bengal halkının üçte biri ölmüştür. Bu kıtlığın etkileri Bengal ile sınırlı kalmayıp tüm Hint alt kıtasına yayılmıştır.¹⁰¹

1765 yılında Delhi'nin Babür imparatoru II. Alamgir'in Bengal, Bihar ve Urissa'nın iktidarı Doğu Hindistan Şirketi'ne vermesinden sonra, bölge üzerinde şirketin yasal hakları başlamıştır. Palaşi savaşından sonra Mirzafar (Bengal Nawabı) ve diğerleri sözde Nawab olarak kalsalar da Doğu Hindistan Şirketi, asker olarak hakımdı.¹⁰²

İngiliz egemenliği sonucunda bu bölgenin sosyal kültürü, yaşam sistemi, ekonomik yapısı ve siyasi alanı da büyük değişikliklere uğramıştır. Eğitimin gelişmesiyle Hint alt kıtasındaki halk arasında demokratik fikirler, siyasi haklar, parlamento ve siyasi partiler ile değişik konularında farkındalık ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda halk tarafından devlet yönetiminde ortaklık talebi ortaya çıkmış ve bu durum daha sonra İngiliz hükümetiyle işbirliği yapmamaya dönüşmüştür.

Hint alt kıtasında ilk siyasi parti İngiliz sömürge döneminde ortaya çıkmış. 1885'te Kongres ve 1906'da Müslim Lig adıyla iki siyasi parti doğmuştur. Her iki parti de Hint alt kıtasında siyasi farkındalık yaratıp Hindistan'ın özgürlük mücadelesini gerçeğe dönüştürmüştür.¹⁰³

İngilizlerin getirdiği siyasi ve ekonomik sistem, Hint alt kıtasının sosyal yapısında büyük değişikliklere yol açmış. İngiliz sömürge döneminde Hindistan halkı şerefini kaybederek üçüncü sınıf vatandaş haline gelmiştir. Bu konuda Müslümanların durumu daha da kötüydü. Müslümanlar bir anda yöneticiden hizmetçiye dönüşmüştür.

---

¹⁰¹ K. M. Mohiuddin vd., *Pouroniti* (Gazipur: Bangladeş Unmukto Bişşobiddaloy, 2011), s 1.

¹⁰² Mohiuddin vd., *Pouroniti*, s 2.

¹⁰³ Mohiuddin vd., *Pouroniti*, s 13.

İngilizlerin yeni yönetiminin bir sonucu olarak, Hindular arasında yavaş yavaş bir orta sınıf zahir olmuş. Bunun sonucunda toplumdaki insanlar arasında ayrımcılık ortaya çıkmıştır. Bu dönemde zehirli bir ağaç gibi ayrımcılık fazlalaşmaya başlamıştır. İngilizler, iktidarı Müslümanlardan aldıkları için Müslümanlar onların bir numaralı düşmanı idiler. Bundan dolayı imparatorluğun genişlemesinin başlangıcında İngilizler Hindulara fırsatlar vermeye başlamışlardır. Sonuç olarak Hindu zemindar sınıfı doğmuş ve zengin Müslümanlar zemindarlığını kaybederek fakir çiftçiler haline gelmişlerdir. İngilizlerin sosyal alandaki bu farklı politikasından Hindu Müslüman toplumu arasında anlaşmazlıklar başlamıştır.¹⁰⁴

Daha önce belirtildiği gibi, Müslüman yöneticilerden iktidarı alan İngilizlerin asıl düşmanı Müslümanlardı. Bunun sonucunda İngilizlerin iktidara gelmesinden sonra Müslüman toplum sonsuz zorluklara maruz kalmıştır. İngilizler iktidara geldikten sonra idari yeniden yapılanmanın ilk aşamasında Müslüman ordusu dağıtılmış. Sonuç olarak birçok Müslüman işini kaybetmiş ve birçok Müslüman zemindarlığını kaybetmiştir.¹⁰⁵

Din üzerindeki İngiliz etkilerinden biri Hindular ve Müslümanlar arasında çatışmalar başlatmak ve bundan faydalanmaktır. Oysa İngiliz sömürgesinden önce Hint alt kıtasında toplumsal uyum korunuyordu. Nüfus bakımından Hinduların çokluğu nedeniyle İngilizler bunu fırsat olarak almışlar ve buna dayanarak Hindular ile Müslümanlar arasında ayrımlar yaratmışlardır. İngilizlerin din alanındaki dikkat çekici eylemlerinden biri de alt sınıf insanları parayla Hristiyanlığa dönüştürmektir. Bir grup fakir Hindu ve Müslüman, para hırsından dolayı Hristiyanlığa geçmiş. Bazı durumlarda İngiliz yönetiminin şiddeti de din değiştirmenin sebebi olmuştur.¹⁰⁶

Son olarak şunu söyleyebiliriz ki, İngilizlerin yönetimi sırasında Hint alt kıtası halkları sosyal, siyasi ve dini açıdan son derece içler acısı bir durumda yaşıyordu. Özellikle Müslüman toplumunun durumu son derece içler acısıydı. Onların dini ve

---

¹⁰⁴ Mohiuddin vd., *Pouroniti*, s 10-11.

¹⁰⁵ Mohiuddin vd., *Pouroniti*, 5.

¹⁰⁶ Fatin Arfı, “Upomohadeşe Dhormandhotar İtibritti”, *Badh Vangar Awaj*, (27 Şubat 2013).

ifade özgürlükleri yoktu. İngilizler yüzünden kendi aralarında özellikle Hindularla sürekli kavgalar oluyordu.

C. Sömürge Döneminin Bitişi

M.S. 1757 yılında İngiliz sömürgesinin ilk temeli Polashi Savaşı'ndaki zaferle atılmıştır. Bundan sonra İngilizler başarılı bir şekilde Fransızlara karşı çıkmışlar ve Bengal Nawablarından siyasi gücü elde etmişlerdir. Gün gittikçe İngilizlerin emperyalist istekleri artmaya devam etmişlerdir. Yerli kraliyet güçlerinin gerilemesi ve karşılıklı anlayış eksikliği, İngiliz emperyalizminin yolunu açmış. Nihayet 1858'de, Sipahi (asker) isyanının bastırılması ve Doğu Hindistan Şirketi'nin iktidar gücünü İngiltere Kraliçesi Victoria'ya devretmesiyle Hint alt kıtasında İngiliz sömürgesi tam manasıyla başlamıştır.

Bengal, Hint alt kıtasındaki İngiliz egemenliğinin başlangıcında ve sonunda önemli bir yere sahiptir. Çünkü Hint alt kıtasında İngiliz egemenliğinin genişlemesi Bengal eyaletinden başlamıştır. Yine İngilizleri kovma hareketi de bu Bengal eyaletinden başlamıştır. Bengaldeki Fakir İsyani, Faraiji Hareketi, Titumir İsyani, Dudumiah Hareketi, Asker İsyani ve Hilafet Hareketi, İngiliz egemenliğine son vermek amacıyla yürütülmüştür.¹⁰⁷

İngiliz sömürgesine karşı hareket bir günde başlamamış, aksine yavaş yavaş bu alt kıtanın insanları arasında doğmuştur. Avrupalıların Hint alt kıtasına gelişinin başından itibaren bazı insanlar buna karşı çıkmışlar. Bu karşı çıkmaları İngilizlerin baskıları artınca İngiliz karşıtı hareke dönüşmüştür. İngiliz karşıtı hareket tek bir hareket değil ve İngilizler herhangi bir belli hareket nedeniyle bu bölgeyi terk etmek zorunda kalmamışlardır. Aksine, bu alt kıtadaki Hindular ve Müslümanlar tarafından düzenlenen çeşitli hareketler sonucunda, 200 yıllık sömürgesinin ardından yavaş yavaş bu bölgeyi terk etmeye mecbur kalmışlardır. Hareketler arasında dikkat çeken bazı hareketler aşağıda açıklanmıştır.

---

¹⁰⁷ Muhammed Abdul Baten Chowdhuri, "Britiş Birodhi Andolone Borişal", *Jogonath University Journal of Art* 10 (Ocak-Haziran 2020), 150-167.

1. Fakir Şannaşı Hareketi

Bazılarına göre İngiliz karşıtı hareket Fakir Şannaşı hareketiyle başlamıştır. Fakir Şannaşı hareketi, XVIII. yüzyılın sonlarında İngilizlere karşı silahlı bir mücadeleydi. O dönemde Müslüman Sûfiler Fakirler, Hindu Sûfiler ise Şannaşılar olarak biliniyorlardı.¹⁰⁸ Bu fakir şannaşı kişiler, dini bayramlar veya kutsal yerler ziyaretleri vesilesiyle yıl boyunca bir yerden bir yere seyahat ederler ve yolda güvenlik için hafif silahlar taşırlardı. Bazen zemindarların zulmüne karşı köylüler tarafından ayağa kalkıyorlardı. Sonuç olarak zemindarlar İngilizleri bu fakir keşişlere karşı kıskırtmışlar. Bu sebeple İngilizler onların ayrıcalıklarını durdurmuşlar.¹⁰⁹ Böylece bir zaman Fakir Şannaşılar İngiliz hükümdarlara isyan etmişler. Faaliyetleri M.S. 1760 yılında başlamış ve yaklaşık 40 yıl boyunca devam etmiştir. Bu isyanda Fakirlerin lideri Mecnu Şah, Şannaşılardan lideri ise Bhabani Pathak idi. M.S. 1760 yılında Şannaşılar İngilizlere karşı ilk mücadelelerini Batı Bengal'in Bordoman bölgesinde başlatmışlar. Daha sonra Fakirler Mecnu Şah'ın (ö 1787) önderliğinde, Şannaşılar ise Bhabani Pathak'ın (ö 1787) önderliğinde mücadelelerine devam etmişler.¹¹⁰ Fakir Mecnu Şah 1787'de öldüğünde Musa Şah, Subahan Şah, Çerag Ali Şah ve Kerim Şah, sırasıyla liderlik etmiştir. Ancak Mecnu Şah'ın ölümünden sonra bu mücadele giderek zayıflamış. Daha sonra 1787'de Bhabani Pathak bir grup İngiliz askerinin saldırısında öldüğünde bu hareket sona ermiştir.¹¹¹

Fakir Şannaşı Hareketi, Hint alt kıtasında İngilizlere karşı yapılan bir dizi isyandan biridir. Bu hareket Bengal'de İngiliz karşıtı mücadeleyi başlattı. Bunun ardında başka isyanlar yavaşça başlamış ve sonunda İngilizler ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır.

---

¹⁰⁸ Hossain, *Upomohadeşer İtihaş*, s 121.

¹⁰⁹ Azhar Sumon, "Fokir Şannaşı Bidroho Ki", *Azhar Bd Academy*, (ubat 2022), <https://www.azharbdacademy.com/2022/02/Fakir-Sannyasi-Rebellion-Causes-and-Consequences.html>.

¹¹⁰ Omor Faruk, "Fakir Şannaşı Andolon", *Onuşilon*, (Nisan 2022).

¹¹¹ Agnishwar Nath, "Fakir Şannaşı Bidroho", *Roarmedia*, (Haziran 2019).

2. Hacı Şeriatullah'ın (ö 1256/1840) Faraize Hareketi

XIX. yüzyılın ilk yarısında Bengal Müslümanları arasında dini bir toplumsal hareket başlamış. Müslüman toplumdaki çeşitli hurafeler ve İslâm dışı faaliyetler nedeniyle Kur'an-ı Kerim ve Hadislerin öğretilmesini teşvik etmek amacıyla Hacı Şeriatullah'ın (ö 1840) önderlik ettiği hareket, Faraize hareketi olarak biliniyor. Hacı Şeriatullah, Hindu toplumunda reformlar devam ederken Bengal Müslümanlarını, özellikle de Doğu Bengal Müslümanlarını hurafe karanlığından kurtarmak için ortaya çıkmıştır.¹¹²

Dini reformların yanı sıra bu hareketin amaçlarından biri de köylüleri zemindar, tefeciler ve yerel yönetimlerin sömürü ve baskılarından kurtarmaktır. Hacı Şeriatullah'a göre o zaman bu ülke Darül Harb olmuş, yani ona göre bu ülkede cuma ve bayram namazlarına gerek kalmamıştır. Sadece farz namaz yeterli ve bu ülkeyi kurtarmak farzdır.¹¹³ Onun farzla alakalı bu düşüncesinden bu harekete Faraize hareketi adı verilmiştir. Hacı Şeriatullah ölünce yerine oğlu Muhsinuddin Dudu Mia (ö 1279/1862) geçip mücadeleyi ileriye taşımış. M.S. 1857'deki Asker İsyanı'ndan sonra hükümet tarafından Aligarh Hapishanesi'ne kapatılan Dudu Mia, M.S. 1861'de serbest bırakılmış ve M.S. 1862'de Dakka'da ölmüş.¹¹⁴ Dudu Mia'nın ölümünden sonra hareket yavaşlamış ve sonunda ortadan kaybolmuştur.

3. Titumir Hareketi

Doğu Bengal'de Faraize hareketinin kurulmasıyla aynı dönemde Batı Bengal'de başka bir dini reform hareketi başlamıştır. Bu da Titumir'in (ö 1831) "Tarikat-ı Muhammediyye" adındaki reform hareketidir. İlk başta dini bir reformu amaçlayan bu hareketi daha sonra köylü topluluğunun seferberliği nedeniyle

---

¹¹² Hossain, *Upomohadeşer İtihaş*.

¹¹³ Musa Al Hafiz, "Hacı Şeriatullah Lorai", *Noya Digonto* (Kasım 2021), <https://www.dailynayadiganta.com/sub-editorial/619675/>.

¹¹⁴ Nur Mohammed Nuru, "Oitihaşik Faraize Andoloner Moha Nayok Hacı Şeriatullah", *Badh Vangar Awaj*, (Ocak 2020), <https://m.somewhereinblog.net/mobile/blog/nurubl/30289390>.

zemindarlarla çatışmalar ortaya çıkmış ve sonunda hükümet karşıtı, yani İngiliz karşıtı bir harekete dönüşmüştür.¹¹⁵

Titumir ve destekçileri M.S. 1831’de Narikelbaria köyünde güçlü bir bambu kale kurmuşlar. Zemindarlar çıkış yolu görmeyince İngilizlerden yardım istemişler. Bu istek üzere İngilizler arka arkaya birkaç ordu göndermişler. Bu ordular yenildiklerinde nihayet 1831’de Binbaşı Scott komutasında büyük bir İngiliz ordusu gönderilmesiyle Titumir destekçilerle beraber yenilmiş ve şehit olmuştur.¹¹⁶

İngilizlere karşı bir dizi hareketten biri de Titumir’in hareketidir. Bu hareket, Hindu toprak ağalarına yönelik baskılara karşı protestoları ve Müslümanlara yönelik ayrımcı vergilendirmeye yönelik şiddetli muhalefeti, sonunda İngilizlere ve onların himaye ettiği toprak ağalarına karşı bir harekete dönüşmüştür.

4. Hilafet ve Oşohojog Hareketi

Hilafet ve Oşohojog Hareketi, Hint alt kıtasının siyasi tarihinde önemli bir yere sahiptir. Sömürge yönetimine karşı olan bu iki hareket, ilk kitlesel ve ulusal temelli hareketlerdi. Hem Hindu hem de Müslüman toplulukların işbirliğiyle gelişen bu hareketler, İngiliz İmparatorluğu’nun temellerini sarsmışlar. Her ne kadar bu iki hareket sonuçta başarısız olsa da Hint halkı arasında siyasi farkındalığın artırılmasında önemli bir rol oynamışlardır.

Hint Müslümanlarının, İslâm dünyasının birliğinin sembolü olan Osmanlı Halifesine olan bağlılığı ve saygısı öteden beri vardı. Osmanlı, Birinci Dünya Savaşı’nda İngiliz liderliğindeki müttefiklere karşı ve Almanya’nın yanında yer aldığı için Hint Müslümanlarında ikili itaat sorunu ortaya çıkmış. Bu savaş sırasında Hint Müslümanları, İngiliz hükümetinin savaştan sonra Türkiye Halifesine zarar vermemesi şartıyla İngiliz hükümetini desteklemek zorunda kalmışlar. Ancak savaştan sonra İngilizlerin verdiği sözü tutmaması ve Halifeye saygısızlık etmesi üzerine Hint alt

---

¹¹⁵ Onindo Arif, “Titumirer Bidroho”, *Kaler Kontho* (23 Eylül 2014), <https://www.kalerkantho.com/feature/rajkut/2014/09/23/132052..>

¹¹⁶ Muhammed Saifullah, *Titumir Şadhinotar Juddhe Prothom Şohid o Krişok Andoloner Mohanayok* (Kolikata: Poşçimbongo Şongkhaloghu Unnoyon o Bitto Nigom, 2020), s 24.

kıtasındaki kızgın Müslümanlar Hilafet hareketi adıyla bir hareket başlatmışlardır. Mevlana Mohammed Ali (ö 1931), Mevlana Şevket Ali (ö 1939), Mevlana Abul Kalam Azad (ö 1958), Mevlana Ekrem Han (ö 1968) ve diğer liderler bu harekete öncülük etmişlerdir.¹¹⁷ Daha sonra müttefiklerin Türk İmparatorluğunu parçalamak ve Türkiye'nin egemenliğini ortadan kaldırmak için karar almaları üzerine Hilafet Hareketi yoğunlaşmış. 1919 yılında Lucknow'da Hintli Müslümanların bir toplantısında Hilafet Komitesi kurulmuş ve Bombay merkezli tüm illerde şubeler oluşturulmasına karar verilmiş. İngiliz karşıtı bir hareket oluşturmak amacıyla Hindu-Müslüman birliğinin kurulmasına çalışan Mahatma Gandhi (ö 1948), bazı Kongre liderleriyle birlikte Hilafet Hareketine katılmış ve bu hareket konusunda Kongre'nin tam işbirliği yapmasına söz vermiştir.¹¹⁸

1920'de Mahatma Gandhi Oşohojog Hareketi adıyla başka bir hareket başlatmış. Daha sonra Nagpur'da Hilafet Komitesi ve Müslimlig Oşohojog Hareketi'nin ayrıntılı bir programını onaylamış ve her ikisinin de ana hedefi bağımsızlık olduğunu ilan etmiş. Sonuç olarak Hilafet Hareketi ve Oşohojog Hareketi Hindu Müslümanların ortak hareketi haline gelmiştir.¹¹⁹

Hintli Müslümanlar İngiliz karşıtı harekete Hilafet ve Oşohojog hareketi aracılığıyla katılmışlar ve Hindu Müslüman topluluğu ilk kez birlik halinde bir araya gelmişlerdir. İngilizlerin yönetme politikası bir süre başarısız olmuş ve bunun sonucunda Hindu Müslümanların birlik ve uyumunu sağlayacak siyasi bir iklim oluşmuştur. Bu iki hareket, yalnızca Müslüman gençler arasında değil, aynı zamanda tüm halk arasında siyasi bilincin yayılmasına yardımcı olmuştur.

5. Bengal'de Silahlı Hareket

Bengal'in bölünmesi ve yerel hareketinin bir sonucu olarak Bengal'de silahlı hareket başlamış. İki ana grup Jugantar Samiti ve Onuşilon Samiti, bu özgürlük

---

¹¹⁷ Cowdhuri, "Britiş Birodhi Andolone Borişal", s 158.

¹¹⁸ Abul Asad, "Khilafot Şoraj Oşohojog Andoloner Bivedattok Porinoti", *Doinik Şongram* (ubat 2016), <https://dailysangram.info/post/224411->.

¹¹⁹ Abul Monsur Ahmed, *Amar Dekha Rajnitir 50 Bosor* (Dakka: Khoşroj Kitap Mohol, 2013), ss 15-30.

hareketinin ruhu olarak hareket etmişler. Silahlı hareketle İngiliz hükümetini devirmeyi amaçlayan Bengalli birçok genç bu harekete katılmışlar ve canlarını feda etmişler. İngiliz Hükümetini korkutmak için devrimciler, polis memurları da dâhil olmak üzere birçok hükümet yetkilisini öldürmüşler. Ayrıca dış yardımla bir darbe girişiminde bulunulmuş. Ancak bunların hepsi başarısız olmuş ve sonunda 1934'ten sonra bu hareket sona ermiştir.¹²⁰

Nihayet 1946 yılında, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere'nin durumu zayıflayınca, Hint alt kıtasının liderleri bunu bağımsızlık için bir fırsat olarak görmüşler ve Hint alt kıtasındaki İngiliz yönetimine son vermeye karar vermişler. Daha sonra İngiliz hükümeti, onların teklifi ve II. Dünya Savaşı sırasında verilen sözler üzerine 1947'nin başlarında, 1948'de bu alt kıtasının hâkimiyetinin kendilerine devredileceğini duyurmuş. Ancak bağımsızlık zamanı yaklaştıkça buradaki Hindu ve Müslüman toplulukları arasında toplumsal sorunlar artmaya başlamış. Bu sorunlar fazlalaşınca İngiliz hükümeti 3 Haziran 1947'de bazı önerilerde bulunarak Hint alt kıtasını Pakistan ve Hindistan olmak üzere iki ülkeye bölmeye karar vermiştir. Bu önerilerin hem Hindu hem de Müslüman topluluklar tarafından kabul edilmesi durumunda Hindistan Bağımsızlık Yasası oluşturulmuş. Hindistan Bağımsızlık Yasası'nın oluşturulmasıyla Hinduların ve Müslümanların uzun zamandaki arzuları gerçek olmuş ve İngiliz sömürmesine son verilmiş. Sonuç olarak, 14 Ağustos 1947'de Liakat Ali Khan'ın (ö 1951) başkanlığında Pakistan devleti ve 15 Ağustos 1947'de Javaharlal Nehru'nun (ö 1964) başkanlığında Hindistan devleti kurulmuştur.¹²¹

İngiliz yönetiminin kurulmasından sonra bu ülkenin insanları, İngilizlerin ülkenin refahına hizmet etmesini ve sosyal ekonomik kalkınmaya katkıda bulunmasını beklemişlerdir. Ancak İngiliz hükümeti, yönetiminin başlangıcından itibaren sömürmeye başlamış ve toprak ağalarıyla birlikte ekonomik ve sosyal koşullarını altüst etmiştir. Sonuç olarak Hint alt kıtasının sosyo-ekonomik durumu içler acısı bir hale dönüşmüştür. Zor dönemlerde toplumda her alandan önemli kahramanlar yetişir. Muhammed Ekrem Han da bu kahramanlardan birisidir.

---

¹²⁰ Hossain, *Upomohadeşer İtihaş*, s159.

¹²¹ Sourish Das, "British Şaşoner Oboşan! Kivabe Şadhin Holo Varot", *Varot Barta*, (Ağustos 2019).

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED EKREM HAN'IN HAYATI VE KİTAPLARI

İslâm karşıtı gruplar asırlar boyunca İslâm'ı ortadan kaldırmak için çok çabalamışlardır. Onların bu çabaları günümüzde de devam etmektedir. Bunun yaygınlığı eskisine nazaran şimdi daha da artmıştır. Yahudi ve Hristiyanlar İslâm'ın büyüklüğünü hiçbir zaman kabul edememişlerdir. Her zaman İslâm'a karşı tuzak kurmuşlardır. Fakat onların bu tuzakları başarısızlıkla sonuçlanmış ve aksine İslâm, yoluna devam etmiştir. İslâm adına konuşmak, batıla uygun karşılık vermek ve insanların inanç ve amellerini İslâm'ın temel ideallerine uygun hale getirmek için çağlar boyunca pek çok ilim adamı çaba göstermiştir. Onlar konuşmalarıyla, yazılarıyla ve toplumsal çalışmalarıyla İslâm düşmanlarına cevap vermişler ve insanları İslâm yoluna davet etmişlerdir.¹²²

Çağlar boyunca dünyada eserleriyle anılan büyük adamlar doğmuşlardır. Hint alt kıtası tarihinde bu türden pek çok düşünür ortaya çıkmıştır. XIX yüzyılın başından XX yüzyılın 70'li yıllarına kadar bu bölgenin özgürlük ve bağımsızlık hareketinde öncü rol oynayanlardan biri Mevlana Muhammed Ekrem Han'dır.¹²³

Mevlana Ekrem Han bir isim ve yüzyıllık bir tarihtir. 1757 yılında Nawab Sirâcuddaule (ö 1757), Palaşi savaşında yenilince bölgedeki Müslümanların gerilemesi başlar. Sonucunda siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarında sıkıntılar başlar ve doğru yönlendirmeye ihtiyaç duyulur. Mevlana Ekrem Han (ö 1388/1968) böyle bir ortamda öne çıkmıştır. İnsan refahını yüksek tutmak ve milleti karanlıktan kurtarmak onun hayatının temel amacıydı. Milletin refahına önemli katkılarından dolayı bu bölgedeki Müslümanların hayatına yeni bir heyecan gelmiştir. O, alt kıtada siyasî, manevî ve kültürel bilincin artırılması için uğraşmıştır. Ayriyeten

---

¹²² Bkz. Abul Kalam Muhammed Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Muhammed Ekrem Khar Obodan* (Dakka: Bangla Ekademi, 2009), 1.

¹²³ Muhammed Sakhawat Hossain, "Monişî Çorit: Mevlana Muhammed Ekrem Ha, Upomohadeşe Müslim Punorjagoroner Ogrodut", *Et Tahrik*, (Ekim 1998), 20; Muhammed Jahangir, *Muhammed Ekrem Ha* (Dakka, 1987), 9.

birliğin sağlanması için de çaba göstermiştir. İngiliz emperyalist gücü, Hindu toplumu ve hepsinden önemlisi İslâm'ı yanlış yorumlayan Hristiyan misyonerlerin de olduğu bu üç güce karşı savaşarak milletin kurtuluş yolunu açmıştır. Müslümanları cehalet karanlığından kurtarmak için sürekli çaba göstermiştir.¹²⁴ Bunun üzerine Abul Mansur Ahmed (Ebu'l-Mansûr Ahmed), “Mevlana Ekrem Han sadece bir kişi ve diğer birçok lider gibi sadece bir şahıs değildi, o bir dönemin temsilcisiydi” demiştir.¹²⁵

Mevlana Ekrem Han, Bengal'in kültürel bilincini yeniden ortaya çıkarmıştır. Onun çabaları ve düşünceleri, Bengal Müslümanlarının ulusal bilincinin yeniden canlanmasında ve gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Genelde üç alanda Mevlana'nın büyük rolü vardır. Birincisi - siyasette bir takım roller üstlenmiş ve bu görev aracılığıyla, Bengal Müslümanlarının siyasi bilincini uyandırmaya çalışmıştır. O bir vatansever ve kendini bu yola adanmış bir politikacıydı. Başarılı bir siyasi lider olarak yüzyıllarca hatırlanacak bir kişilik kazanmıştır. O esas olarak Müslüman milletin refahı için siyasete aktif olarak katılmıştır. Ölü gibi olan Müslümanlar arasında farkındalık artırarak bağımsızlığın kapısına getirmedeki katkısı büyüktür.¹²⁶ İkincisi - Mevlana Ekrem Han, Bengal Müslümanlarının modern gazeteciliğinde de özel bir isimdir. Zayıf Bengalli Müslümanların görüşlerini doğru bir şekilde öne çıkararak onları duyarlı hale getirmiştir. O sadece bir gazeteci değildi. Kalemimi milletine adanmış bir askerdi. Bengal Müslümanlarının hakları için kalemiyle cihadını sürdürmüştür. Bengal'de gazeteciliğin öncüsü ve babasıdır.¹²⁷ Onun yazdığı kitap ve gazeteler, bu ülkedeki Müslümanların fikir beyanında ve bağımsızlığında önemli rol oynamıştır.¹²⁸ Mevlana Ekrem Han, kalem ile mücadelesinin yanı sıra vaizlikte de mâhirdi. Mantıklı konuşması dinleyicilerin kalplerini kolaylıkla etkilerdi.¹²⁹ Zulfikar Ahmed Kismet demiştir ki, “Mevlana Ekrem Han ve Azad gazetesi olmasaydı, Bangladeş Pakistan olamayacaktı. Bilakis Batı Bengal gibi milyarlarca Müslümanın

---

¹²⁴ Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Muhammed Ekrem Khar Obodan*, 3.

¹²⁵ Abu Jafor, “Jatio Jagorone Muhammed Ekrem Kha ve Muhammedir Vumika”, *İslamik Foundation Bangladeş*, (1986), 294.

¹²⁶ Abu Jafor, *Mevlana Ekrem Kha* (Dakka: İslamik Faundaşon Bangladeş, 1986), 14.

¹²⁷ Jafor, *Mevlana Ekrem Kha*, 13.

¹²⁸ Muhammed Abdullah, *Müslim Jagorone Koyekjon Kobi Şahittik* (Dakka, 1980), 412.

¹²⁹ Zulfikar Ahmed Kismoti, *Ajadi Andolone Alem Şomajer Şongrami Vumika* (Dakka: Py, 1970), 53.

yaşadığı bu ülke Hindistan'ın boyunduruluğu altında kalacaktı".¹³⁰ Üçüncüsü - bunların yanı sıra Mevlana, dini ve kültürel düşüncede aktif bir bilim adamı olma sorumluluğunu da üstlenmiştir. Onun katkıları sonucunda Bengal Müslümanlarının din ve kültürü, yanlış ve batıl inançlardan arınarak İslâmın özüne dönme fırsatı bulmuştur.¹³¹

Mevlana Ekrem Han, vatandaşların özgürlüğünü onların genel refahının ilk ve en önemli koşulu olarak görmüştür. O dönemde eğitim, ekonomik, sosyal ve din başta olmak üzere her alanda geri kalmış Müslümanların refahı için pek çok kişi öne çıkmıştır. Ancak milli uyanışın oluşmasında Mevlana Ekrem Han'ın katkısı en yüksek seviyeye çıkmıştır. Çünkü bağımsızlık hareketinin mesajı, Bengal'deki özgürlük isteyen insanlara onun aracılığıyla ulaşmıştır. Cesaret ve atılganlığının bir sonucu olarak İngilizlerin baskısıyla karşı karşıya kalmış ve hapse atılmıştır.¹³² Hindu liderler Müslümanları küçümserlerdi ve Müslümanları Hindistan'dan sürmeyi planlardı. Bu amaçla birçok saçma iddiaya başvurarak kendilerini Hindistan'ın tek sahibi olarak kanıtlamaya çalışırlardı.¹³³ Mevlana Ekrem Han, yazılarıyla onların tüm batıl iddialarını çeşitli mantıksal ifadelerle yerle bir etmiştir. Mevlana Ekrem Han, Hilafet ve Oşohojog hareketi ile birlikte Hint alt kıtasının her özgürlük hareketine aktif olarak katılmıştır.

I. HAYATI

A. İsmi ve Lakabı

Adı Muhammed Ekrem. Onun beşinci atası Kemal Han, Han hanedanının asıl atası olarak kabul edilmektedir.¹³⁴ Muhammed Ekrem, atasının isminden Han lakabını almış ve Muhammed Ekrem Han diye anılmıştır. Medresede öğrenimini tamamlayınca

---

¹³⁰ Kismoti, *Ajadi Andolone Alem Şomajer Şongrami Vumika*, 52.

¹³¹ Fahmid Ur Rahman, *Uttor Adhunik Müslim Mon* (Dakka: Bangla Şahitto Porişod, 2010), 26.

¹³² Kismoti, *Ajadi Andolone Alem Şomajer Şongrami Vumika*, 53.

¹³³ Dr. Muhammed Abdullah, "Rajnitite Bongio Ulamar Vumika", *İslamik Foundation Bangladesh*, (şubat 2009), 254.

¹³⁴ Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Ekrem Khar Obodan*, 5.

isminin başına Mevlana eklenmiştir. Sonuç olarak tam adı Mevlana Muhammed Ekrem Han'dır.

B. Doğumu ve Ailesi

Müslüman Bengal'in kitlesel uyanışının en büyük düşünürlerinden biri olan Mevlana Muhammed Ekrem Han, 1868 yılının Haziran ayının yedinci günü 1286 Hicri yılının Sefer ayının onüçüncü gününe denk gelen Cuma günü sabah vaktinde Batı Bengal'in 24 Pargana ilçesine bağlı Hakimpur köyündeki bir âlim ve mücahit ailesi içinde doğmuştur.¹³⁵ Bazılarına göre doğum tarihi 1869'dur.¹³⁶ Başka bir rivayete göre ise doğum tarihi 1875'tir.¹³⁷ Ancak A. T. M. Atikur Rahman'ın *Banglar Rajnitite Maulana Muhammed Ekrem Han'ı*, Dr. Abul Kaşem'in *Banglar Protiva'sı*, Kased Ali'nin "Maulana Muhammad Akram Khan (1868-1968), His Life and Works'ı" adındaki doktora tezi, Nur Uddin'in "Bengalce'de ve Bangladeş'te Yapılan Kur'an ve Tefsir Çalışmaları" adındaki Yüksek Lisans tezi, Abul Kalam Muhammad Abdullah'ın *Bangali Müslim Dhormio o Şangskritik Jibone Maulana Muhammad Ekrem Khar Obodan'ı*, Muhammad Asadullah Al Galib'in "Ahle Hadis Andolon" makalesi ve Fahmidur Rahman'ın *Uttor Adhunik Müslim Mon'u*, gibi diğer kaynaklara bakıldığında doğum tarihinin 1868 olduğu görülür.¹³⁸

Babasının adı Mevlana Abdul Bari Han (Abdü'l-Bârî Han) ve annesinin adı Rabeya (Râbia) Hatun'dur.¹³⁹ Mevlana Ekrem Han'ın ataları Brahmandı.¹⁴⁰ Onlar, M.S. XV. yüzyılda Bagerhat'ın¹⁴¹ meşhur hükümdarı Khancihan Ali'nin (ö 864/1459)

¹³⁵ Dr. Abul Kaşem, *Bangalar Protiva* (Kolikata, 1940), 9; Md Kased Ali, *Maulana Muhammad Ekrem Khan, His Life and Works* (Kolikata: Kalkuta Üniversitesi, 1989), 30; Muhammed Asadullah Galib, "Ahle Hadis Andolon", *Hadis Foundation Bangladeş*, (Ocak 2011), 467; Rahman, *Uttor Adhunik Müslim Mon*, 26.

¹³⁶ Abdullah, *Müslim Jagorone Koyekjon Kobi Şahittik*, 1980, 384; Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şangskritik Jibone Mevlana Ekrem Khar Obodan*, 3.

¹³⁷ Md Shamsul Haq, *Biblio Graphy on The Works of Maulana Mohammad Ekrem Khan* (Dakka: Dakka Üniversitesi, Masters Thesis, 1960), 61.

¹³⁸ Md Aatur Rahman Mia, *Banglay Müslim Jagoroner Tin Dişari: Mevlana Ekrem Kha, Mevlana Monirujjaman İslamabadi o Hakim Habibur Rahman* (Dakka: Dakka Üniversitesi, PHD Thesis, 2007), 91.

¹³⁹ Dewan Abdul Hamid, *Mevlana Muhammad Ekrem Han*, 1970, 1; Muhammed Abu Hurayra Sifat, "Şotabdir Şurjo Mevlana Ekrem Kha", *Taohider Dak*, (ts.), 1.

¹⁴⁰ A. T. M. Atikur Rahman, *Banglar Rajnitite Mevlana Muhammed Ekrem Kha* (Dakka: Bangla Ekademi, 1995), 2; Sifat, "Şotabdir Şurjo Mevlana Ekrem Kha", 2.

¹⁴¹ Bagerhat, Bangladeş'in güneybatısındaki bir ilçedir. Khulna bölgesinin bir parçasıdır

hükümdarlığı sırasında Müslüman olmuşlardır.¹⁴² O zamanlar onlar Joşor'un¹⁴³ yirmi kilometre doğusunda, Khulna ilçesindeki bir sınır köyünde yaşıyorlardı.¹⁴⁴ Daha sonra 24 Pargana ilçesine geçmişlerdir.¹⁴⁵ Babası Mevlana Abdul Bari Han, Arapça ve Farsça konusunda oldukça bilgili idi.¹⁴⁶ Babası, Delhi'nin Şah Veliyyullah (ö 1176/1762) ailesinden Seyyid Nazir Hüseyin'in (ö 1320/1902) yanında altı yıl eğitim görmüştür. Bu dönemde özellikle hadis öğretiminde usta olmuştur. Daha sonra Arapça ve Farsça dillerinde çok sayıda kaliteli kitap yazarak bir bilim adamı olarak tanınmıştır.¹⁴⁷ Babası Mevlana Abdul Bari Han, Seyyid Ahmed Şehid'in (ö 1247/1831) mücahid hareketine katılmış ve gâzi olmuştur.¹⁴⁸ Mevlana Bari Han, "Sınır Mücahit" isimli hareketin öncüsü olarak tanınmış ve meşhûr olmuştur.¹⁴⁹ Mevlana Bari Han'ın babası Torab Ali Han da mücadelecî bir adam olarak biliniyordu. O, Şehit Titumir'in (ö 1247/1831) yoldaşı idi.¹⁵⁰ Büyükbabası Nasir Uddin Han (Nâsirüddin Han) da bir vatansever idi. Nasir Uddin Han'ın babası Kamal Uddin Han (Kemâleddin Han), bu hanedanın atası olarak bilinir. Kamal Uddin Han'ın babası Jamal Uddin Han (Cemâleddin Han), Sınır Eyaletinde yaşıyordu. İmparator Muhammed b. Tuğluk (ö 752/1351) zamanında (1325-1351) oradan Hakimpur'a gelerek yaşamaya başlamıştır. Mevlana Ekrem Han'ın hanedanının altıncı atasına kadar adı bilinir.¹⁵¹ Onların hepsi dindâr ve vatansever idiler.¹⁵²

---

¹⁴² Muhammad Monsur Uddin, "Ekrem Kha Şahitto Şadhona", *Doinik Azad* (Haziran 1968), 16; Sifat, "Şotabdir Şurjo Mevlana Ekrem Kha", 2.

¹⁴³ Jashore, Bangladeş'in güneybatısındaki bir ilçedir. Batıda Hindistan, güneyde Khulna ve Satkhira ilçeleri, doğuda Khulna ve Narail, kuzeyde Jhenaidah ve Magura ilçeleri ile komşudur.

¹⁴⁴ Abu Jafor, *Maulana Ekrem Khan: A versatile Genius* (Dakka, 1984), 8.

¹⁴⁵ Muhammad Jahangir, *Muhammad Ekrem Kha* (Dakka, 1987), 10.

¹⁴⁶ Rahman, *Banglar Rajniite Mevlana Muhammed Ekrem Kha*, 2.

¹⁴⁷ Jafor, *Mevlana Ekrem Kha*, 8.

¹⁴⁸ Muhammad Enamul Haq, *Varoter Müsolman o Şadhinota Andolon* (Bangla Ekademi, 1995), 13-20.

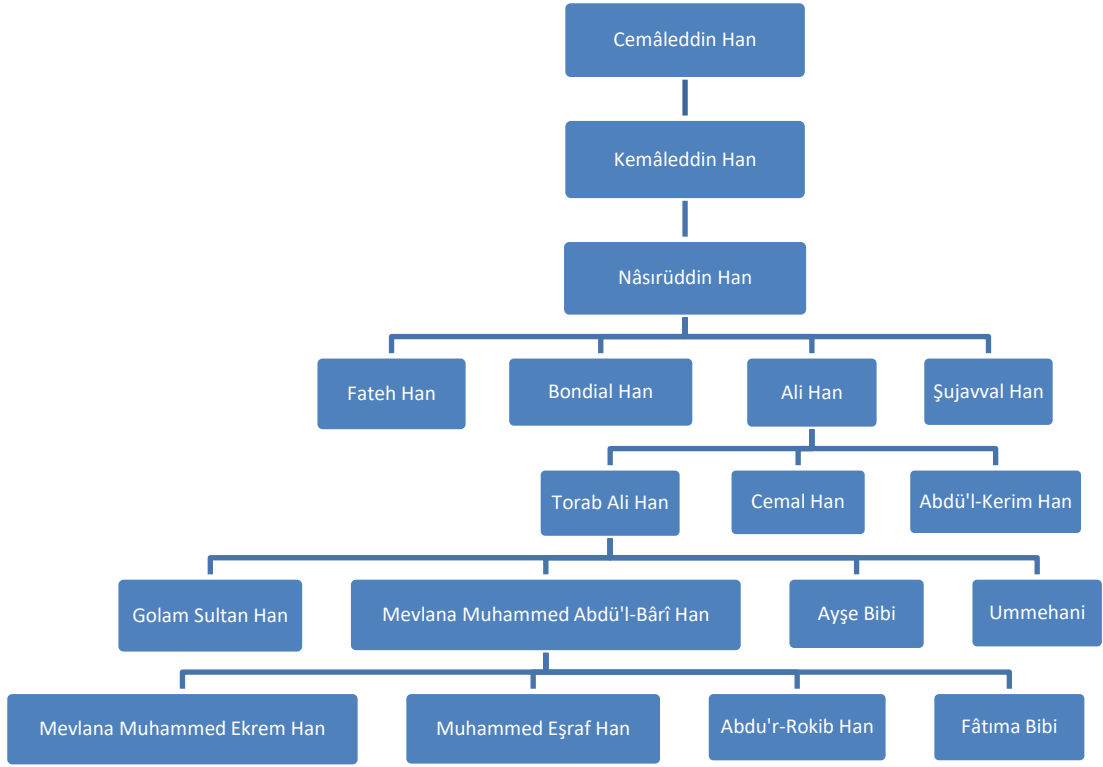
¹⁴⁹ Abdul Hakim, *Bangla Bişşokoş* (Dakka, 1973), 3/425.

¹⁵⁰ İmran Mahfuz, "Kalantorer Ovijatri", *Oitijjo*, (Haziran 2021), 126.

¹⁵¹ Jafor, *Mevlana Ekrem Kha*, 198.

¹⁵² Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Ekrem Khar Obodan*, 5.

Âile Şeması

Ailesinden cihât bilinci miras olarak aldığı için bu bilinç Mevlana Ekrem Han'da da görülürdü. Bu nedenle hayatının ilerleyen dönemlerinde İngiliz sömürmesine karşı kalemiyle mücadele etmiştir. Ülkenin bir ucundan diğer ucuna seyahat ederek alt kıtanın özgürlük isteyen halklarına önderlik etmiştir.

C. Eğitimi

Mevlana Muhammed Ekrem Han çocukluğunu Hakimpur köyünde geçirmiştir. O dönemdeki aile geleneği gereği köy okulunda eğitim hayatı başlamıştır. O günlerde Müslüman çocuklara önce Kur'an-ı Kerim'in yanı sıra büyük şair Sa'dî Şîrâzî'nin (ö 691/1292) meşhur kitapları *Gülistân* ve *Bostân* da öğretilirdi. Ekrem Han, anne ve babasının yanında 5. sınıfa kadar diğer temel eğitimlerin yanı sıra Kur'an, *Gülistân* ve

Bostân eğitimi de tamamlamıştır.¹⁵³ Daha sonra babası Mevlana Abdul Bari Han ile birlikte eğitim için Kalküta'ya gidip Mistriganj Camii yakınındaki bir evde kalmıştır.¹⁵⁴ Orada birkaç gün içinde hastalanmıştır.¹⁵⁵ Bu durumda babası onu tedavi için Patna'ya¹⁵⁶ götürmüştür. Patna'da iki yıl süren tedavinin ardından iyileşip Kalküta'ya dönmüştür. Ancak bir süre sonra küçük erkek kardeşi Ashraf Han (Eşref Han) ölmüş ve babasıyla birlikte Hakimpur'a dönmek zorunda kalmıştır.¹⁵⁷ Küçük kardeşinin ölümünden birkaç gün sonra Ekrem Han'ın hayatı daha derin bir acıyla dolmuştur. 1879 yılında henüz 11 yaşındayken aynı gün anne ve babası koleradan¹⁵⁸ ölmüştür.¹⁵⁹ Ebeveynlerinin ölümünden sonra Ekrem Han ve ağabeyi Abdur Rakib Han (Abdü'r-Rakîb Han), kendi köyünde dedesinin bakımı altında büyümüşlerdir. Dede Ekrem Han'ı ortaokula¹⁶⁰ kaydettirmiştir. Ortaöğrenimini bu okuldan üstün başarıyla tamamlamıştır.¹⁶¹ Ortaöğrenimini tamamladıktan sonra babasının arkadaşı Mevlana Niyamat Ullah'ın (Ni'metullah) kurduğu Kulşuna Medresesi'nde bir yıl eğitim görmüştür.¹⁶² Daha sonra dayısı onu Kalküta'daki Juvili adındaki İngiliz Okuluna kaydettirmiştir.¹⁶³ Ama Ekrem Han'ın İngilizceye hiç ilgisi yoktu. Çünkü çocukluğundan itibaren çevresel nedenlerden dolayı milliyetçilik duygusu onun zihninde uyanmıştı. O dönemde İngilizlerin baskı ve sömürüsü sonucu Müslümanlar onlardan ve dillerinden nefret ederdi.¹⁶⁴ Ekrem Han, Arapça öğrenmeye düşkün idi. Bunun üzerine dayısı tarafından Arapça eğitimi için bir hoca öğretmen olarak atanmıştır. Juvili Okulu'nda okurken ailenin yakın bir akrabasıyla evlenmiştir.¹⁶⁵

Mevlana Ekrem Han, Arapça öğrenime olan özel ilgisi ve İngilizce eğitimine karşı isteksizliği nedeniyle Juvili Okulu'ndan ayrılarak 1896 yılında Kalküta Alia

---

¹⁵³ Jafor Alom, *Şoronio Boronio* (Dakka: Islamic Foundation Bangladesh, 1999), 9.

¹⁵⁴ Jafor, *Maulana Ekrem Khan: A versatile Genius*, 14.

¹⁵⁵ Hamid, *Mevlana Muhammad Ekrem Han*, 2.

¹⁵⁶ Patna, Hindistan'ın Güneydoğudaki bir şehridir. Bihar eyaletinin başkenti ve en kalabalık şehridir.

¹⁵⁷ Jafor, *Maulana Ekrem Khan: A versatile Genius*, 14.

¹⁵⁸ İshal gibi bir hastalıktır.

¹⁵⁹ Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Ekrem Khar Obodan*, 11.

¹⁶⁰ Bengalde ilkokul 5. sınıfa, ortaokul ise 10. sınıfına kadardır.

¹⁶¹ Khadija Khatun, *Purbo Banglar Rajnitite Ançolik Netribrinder Vumika* (Dakka: Dakka Üniversitesi, 2016), 15.

¹⁶² Galib, "Ahle Hadis Andolon", 320.

¹⁶³ Rahman, *Banglar Rajnitite Mevlana Muhammed Ekrem Kha*, 9.

¹⁶⁴ Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Ekrem Khar Obodan*, 12.

¹⁶⁵ Ali, *Maulana Muhammad Ekrem Khan, His Life and Works*, 45.

Medresesi'ne¹⁶⁶ kaydolmuştur.¹⁶⁷ Sonra Arap edebiyatında derinleşmiştir. Öğrencilik yıllarında şiir de yazardı. Ancak öğrencilik döneminde öğrenimi dışındaki en kayda değer faaliyeti Hristiyan misyonerlere karşı çıkmaktır. Hristiyan misyonerlerin İslâm karşıtı propagandalarına karşı çıkararak konuşmalar ve makaleler yoluyla Müslümanları bilinçlendirmeye çalışmıştır. Hristiyan misyonerlere karşı çıkmamanın yanı sıra İngiliz yönetimine karşı faaliyetlerde de önemli rol oynamıştır. Mevlana Ekrem Han, İngilizlerin Hindistan'dan kovulması halinde İslâm karşıtı propagandaların sona ereceğine inanıyordu.¹⁶⁸

Mevlana Ekrem Han'ın öğrenci hayatındaki bir diğer önemli faaliyeti ise Bengalce dili eğitimi hareketine öncülük etmektir.¹⁶⁹ O zamanlar Kalküta Medreselerinde Bengalce dilini öğretme imkânı yoktu.¹⁷⁰ Ekrem Han, meseleyi hafife almamıştır. Medrese binasında bir toplantı yaparak öğrencileri Bengalce eğitimi talep etmeleri için harekete geçirmiş ve öğrencilerin aileleriyle görüşerek konunun önemi konusunda onları ikna etmeye çalışmıştır. Mevlana Ekrem Han'ın harika konuşması ve organizasyon becerileri bu hareketi giderek yoğunlaştırmıştır. Bu durum karşısında medrese, alt sınıflara Bengalce eğitimi vermek zorunda kalmıştır.¹⁷¹

Ekrem Han, Alia Medresesi'nde dört yıl okuduktan sonra 1900 yılında Medresenin final sınavını kazanarak kurumsal eğitimini sonlandırmıştır.¹⁷² O dönemde medrese müfredatına göre Arapça, Farsça ve Urduca öğrenme imkânı var ama Bengalce öğrenme imkânı yoktu.¹⁷³ Bu nedenle Ekrem Han, öğrencilik hayatında Bengalce ve İngilizce öğrenme fırsatı bulamamıştır. Ancak daha sonra kendi çabalarıyla Bengal kültürünü ve İngiliz dilini öğrenmiştir. Arapça, Farsça ve Urdu dilinde de özel beceriler kazanmıştır.

---

¹⁶⁶ Alia Medrese demek devlet kontrolünde olan medresedir. Bu medrese sistemi sömürgeci döneminde İngilizler tarafından kurulmuştur. Bkz Uddin, *Bengalce'de ve Bangladeş'te yapılan Kur'an ve tefsir çalışmaları*, 31.

¹⁶⁷ Wahid Kaysar Nodovi, *Bangla Şanbadikotar Jonok* (Dakka, 1986), 222.

¹⁶⁸ Jahangir, *Muhammed Ekrem Ha*, 12-13.

¹⁶⁹ Khatun, *Purbo Banglar Rajnitite Ançolik Netribrinder Vumika*, 15.

¹⁷⁰ Jafor, *Mevlana Ekrem Kha*, 200-201.

¹⁷¹ Jafor, *Mevlana Ekrem Kha*, 303-304.

¹⁷² Abdullah, *Müslim Jagorone Koyekjon Kobi Şahittik*, 1980, 385.

¹⁷³ Muhammed Motiur Rahman, "Ekrem Khar Obodan", *Şonçaron*, (Ocak 2015), 1.

D. Gazeteciliği

Mevlana Ekrem Han, Kurumsal eğitimini tamamladıktan sonra gazetecilik mesleğine başlamıştır. Daha sonra çeşitli siyasi ve sosyal faaliyetlere katılmıştır. Özellikle İngiliz karşıtı harekete büyük katkısı olmuştur. Bengal gazeteciliğine katkısı da büyüktür. Bu nedenle Müslüman Bengal gazeteciliğinin babası olarak kabul edilir.¹⁷⁴

Mevlana Muhammed Ekrem Han'ın çocukluğundan beri gazete okumaya ve gazeteciliğe özel bir ilgisi vardı. O dönemde Müslüman toplumunun durumu son derece kötüydü. Mevlana Muhammed Ekrem Han, ülkenin farklı yerlerindeki Müslümanların durumu hakkında gazeteler aracılığıyla bilgi sahibi oluyordu. Müslüman toplumunun durumunun Hindu toplumundan çok daha kötü olduğunu fark etmiştir. Ona göre gelişmemiş Müslüman toplumunu uyandırmanın ve geliştirmenin yolu, onlara doğru bilgiyi aktarmaktır. Bu bilgiyi aktarmanın ana aracı da gazetedir.¹⁷⁵ Bu nedenle Ekrem Han, iş hayatında ilk olarak gazeteliği seçmiştir.

İş hayatı başladıktan kısa bir süre sonra “Muhammedi Ahbar” adlı bir gazeteye katılmıştır. Kazi Abdul Halek'in (Abdü'l-Hâlek) editörlüğünde çıkan bu gazetede editör yardımcısı olarak çalışmaya başlamıştır. Kalküta Alia Medresesi öğrencisi iken bu gazetede Hristiyan misyonerlere karşı yazılar yazıyordu. Daha sonra bağımsız görüşlerini ifade etmek için kendi denetimi altında bir dergi çıkarmanın gerekliliğini fark etmiştir. Ancak maddi sıkıntılar nedeniyle bu mümkün olmamıştır. Daha sonra bir kitapçı ona Bengal ferâizi hazırlamasını teklif etmiştir. Onu tamamlayınca karşılık olarak ona 50 taka (Bengal Parası) ödemiştir. Bu 50 takayla ilk olarak “Muhammedi” gazetesinin ilk sayısını yayımlamıştır.¹⁷⁶ Ancak daha sonra basın yetkililerinin onaylamaması nedeniyle durdurulmuştur. Ve Mevlana Ekrem Han, hayal kırıklığına uğrayıp köyü Hakimpur'a dönmüştür. Orada babasının arkadaşı Mevlana Abdullah ile tanışmıştır. Mevlana Abdullah'ın Kalküta'da “Altafi Press” adında bir matbaası vardı. Mevlana Abdullah, kendi basınından aylık bir dergi yayınlama arzusunu dile getirmiş

¹⁷⁴ Rahman, *Uttor Adhunik Müslim Mon*, 27.

¹⁷⁵ A. S. M. Omar Ali, *İslami Bişşokoş Prothom Khondo* (Dakka: İslamik Faundaşon Bangladeş, 2004), 1/140.

¹⁷⁶ Rahman, *Uttor Adhunik Müslim Mon*, 27.

ve Mevlana Ekrem Han'a işbirliği teklif etmiştir. Mevlana Ekrem Han, bunu kabul ettiğinde, Mevlana Abdullah onu ayda 15 taka maaşla gazetenin editörü olarak ve Şeyh Habibur Rahman'ı (Habîbü'r-Rahmân) da editör yardımcısı olarak atamıştır.¹⁷⁷ Mevlana Ekrem Han'ın editörlüğü ve Mevlana Abdullah'ın mülkiyetinde aylık "Muhammedi"nin ikinci sayısı 1903 yılın Ekim ayında Kalküta'daki Altafi Press'ten yayımlanmıştır. Daha sonra Mevlana Abdullah, ticarete başarısızlığı nedeniyle dergiyi yayınlama konusundaki ilgisini kaybetmiş ve dergi ile basın mülkiyetini Ekrem Han'a vermiştir. 1910 yılından itibaren Mevlana Ekrem Han, tam mülkiyeti ve yetkisi altında haftalık "Muhammedi" dergisini yayınlamaya başlamıştır. Ve bu dergiyi yayınlarken kendisini siyasete, sosyal hizmete, tarihe, edebiyata ve dine adanmıştır. Bu dergi, başından itibaren Müslümanlar arasında büyük bir popülerlik kazanmış ve Bengal Müslümanlarının siyasî, dinî ve kültürel farkındalığını artırmıştır.¹⁷⁸ Mevlana Ekrem Han, dergisinde yazarken çok dikkatli davranırdı ve Müslümanlar arasında herhangi bir toplumsal sorun çıkmamasına dikkat ederdi. İngiliz yöneticilerinin düşmanca tutumu, ekonomik krizi, çeşitli engeller vb. konularda yazılar yayınladığı gibi, Müslüman uyanışı makaleler, dini ve kültürel özellikleriyle ilgili yazılar ve İslâm dünyasının çeşitli haberleri de bu dergiyle duyurulurdu. Bu dergi, Hindu toplumunun sahip olduğu ve yayınladığı birçok gazeteye karşı Müslümanların çıkarlarının korunmasında önemli bir rol oynamıştır.¹⁷⁹

1913 yılında Mevlana Ekrem Han Bengal'in farklı mezheplere mensup âlimleri birleştirmeye çalışmıştır. Sonuç olarak, Mevlana Abdullahil Baki (Abdullah el-Bâkî) (ö 1952)¹⁸⁰, Mevlana Ekrem Han (ö 1968), Mevlana Muniruzzaman İslâmabadî (ö 1950), Mevlana Abul Kalam Azad (Ebü'l-Kalam) (ö 1958), Dr. Muhammed Şahidullah (Şehidullah) (ö 1969), Şere Bengal A K Fazlul Haque (ö 1962) ve diğer İslâm düşünürleri ile "Anjumane Ulamaye Bangla" adında bir komisyon kurulmuştur.¹⁸¹ Mevlana Abdullahil Baki bu komisyonun başkanı ve Mevlana Ekrem

---

¹⁷⁷ Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Ekrem Khar Obodan*, 21.

¹⁷⁸ Jahangir, *Muhammed Ekrem Ha*, 16.

¹⁷⁹ Mahfuz Ullah, *Müslim Banglar Şanbadikota o Abul Kalam Şamsuddin* (Dakka: Islamic Foundation Bangladesh, 1983), 34.

¹⁸⁰ Mevlana Abdullahil Baki Bengalli bir İslâm düşünürü ve özgürlük savaşçısıydı. Ehli Hadis cemaati'nin lideri, Doğu Bengal Yasama Konseyi ve Pakistan Kurucu Meclisi üyesiydi.

¹⁸¹ Abul Fojol, *Anjumane Ulamaye Bangla* (Dakka, 1962), 35.

Han başkan yardımcısı idi.¹⁸² 1914 yılında bu “Anjumane Ulamaye Bengla”nın gözetiminde “Al-İslâm” adında aylık bir dergi yayımlanmıştır. Bu gazetenin editörü Mevlana Muniruzzaman İslâmabadî idi. Yayıncısı ve ortak editörü ise Mevlana Ekrem Han idi.¹⁸³ Bu dergi beş yıldır yayımlanmış ve bunun makaleleri o dönemde Müslümanların sosyal ve milli uyanışında önemli rol oynamıştır.¹⁸⁴

Al-İslâm’ı yayınlamanın ana amaçlarından birkaçı şöyledir: İslâm teolojisini açıklamak, İslâm’ın büyüklüğünü ortaya çıkarmak, farklı din mensuplarından sunulan İslâm’a yönelik eleştirileri reddetmek, sosyal reform, batıl inancaları kökünden sökülme, Müslümanların tarihi ve geleneği zikretmektir.¹⁸⁵

Bu gazete, Bengali Müslüman okuyucular arasında özel bir popülerlik kazanmış ve Müslüman kamuoyunun şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.¹⁸⁶ Mevlana Kayser Nedvî, Al-İslâm hakkında, “Al-İslâm gazetesinde Bengalın tüm ünlü yazarlarının önemli makaleleri yayınlıyordu. Mevlana Muhammed Ekrem Han’ın gazetecilik alanındaki kapsamlı faaliyeti tüm Bengal’de büyük bir coşku yaratmıştır” demiştir.¹⁸⁷ Mevlana Ekrem Han, dini ve kültürel düşüncelerini bu gazetede özgürce ifade etmek için bir fırsat bulmuştur. O, bu gazete aracılığıyla İslâm’ın ana ideolojisini Müslüman halka ulaşmak için elinden geleni yapmıştır.¹⁸⁸

1920 yılında Mevlana Ekrem Han, Kalküta’dan “Zamana” adında bir Urduca günlük gazete yayınlamıştır. Zamana, Urduca konuşan Müslümanlar arasında Hilafet ve Oşohojog Hareketi ve Müslüman uyanışının mesajını aktarmak amacıyla yayımlanmıştır. Gazetenin yayınlanma amacı ile ilgili olarak Mevlana Ekrem Han, “Kendimiz hakkında bir yandan Müslüman, diğer yandan Hindistanlı olduğumuzu söylemenin yeterli olduğunu düşünüyoruz. Bu nedenle kutsal dinimize hizmet ve ülkemizin refahı, bizim ahlaki bir sorumluluğumuzdur. Ancak bu durumda şunu da açıkça belirtmek gerekir ki, biz her zaman İslâm kardeşliği bağını ve dini ilişkilerini

---

¹⁸² Ali, *İslami Bişşokoş Prothom Khondo*, 1/140.

¹⁸³ Dr. Muhammed Shohidullah, *El İslam: Müslim Banglar Şamoik Potro*, 1966, 91.

¹⁸⁴ Sayyed Murtoja Ali, *Amader Kaler Kotha* (Çottogram, 1968), 111.

¹⁸⁵ Şunil Kanti De, *Anjumane Ulamaye bangla* (Kolikata, 1992), 10.

¹⁸⁶ Ali, *Amader Kaler Kotha*, 111.

¹⁸⁷ Jafor, *Mevlana Ekrem Kha*, 226.

¹⁸⁸ Abdullah, *Müslim Jagorone Koyekjon Kobi Şahittik*, 1980, 389.

ülke sınırlarından bağımsız olarak değerlendiriyoruz” demiştir.¹⁸⁹ Zamana’nın ilk sayısında Ekrem Han, “Biz ve Bizim Kaynağımız” adlı makalesinde “Kaynağımız nedir? soruya cevap olarak şunu demem yeterli olur. Bundan 1300 yıl önce Muhammed Mustafa (s.a.v.) buyurmuş, “Size iki şey bırakıyorum, biri Allah’ın kitabı, diğeri ise Hz. Peygamber’in sünnetidir. Ona sımsıkı sarıldığımız sürece hataya düşmezsiniz” demiştir.¹⁹⁰ Bu sözüyle Ekrem Han, Hint alt kıtasındaki her kese kendi din ve milletin görevleri ve sorumluluklarını net bir şekilde hatırlatarak dünya İslâm kardeşliğinin önemini de açıklamıştır. İşte bu yüzden vatanından uzakta Osmanlı Halifesinin makamını korumak için Müslümanları birleştirmeye çalışmıştır. İslâm kardeşliği bağını güçlendirmek amacıyla Trablusgarp ve Balkan savaşları sırasında Hint alt kıtasının farklı yerlerinden 100,000 taka (para) toplayıp bunu yaralı, hasta ve mazlumların hizmetine sunmak üzere Türk fonuna yatırmıştır.¹⁹¹Bu gazete dört yıl boyunca yayımlanmıştır. Bunun makaleleri Hindistan’ın özellikle Bengal’in Urduca konuşan Müslümanları arasında farkındalık yaratılmasına önemli katkılarda bulunmuştur.¹⁹²

Urduca günlük “Zamana” gazetesinin yayınlanmasından kısa bir süre sonra Mevlana Ekrem Han, Oşohojog Hareketi’nin sözcüsü olarak Bengalce “Şebok” adlı başka bir haftalık gazete yayınlamıştır.¹⁹³ Daha sonra 1921 yılında gazeteyi günlük gazeteye çevirmiştir.¹⁹⁴ Ancak 10 Aralık Şebok’ta “Agraşor Agraşor (İlerleme İlerleme)” adlı hükümete karşı bir makale yayınlandığında hükümet tarafından bu gazete yasaklanmış ve Mevlana Ekrem Han tutuklanarak bir yıl hapse gönderilmiştir. Hapishanedeyken Bengalli ünlü şâir Kazi Nazrul İslâm’dan (ö 1976) gazeteye katılmasını istemiştir. Sonuç olarak Haziran 1922 yılında Kazi Nazrul İslâm, Şebok’un editörlüğü bölümüne katılmıştır. Ancak bir süre sonra Kazi Nazrul İslâm istifa ettiğinde, Abul Kalam Shamsuddin (Eb’ül-Kelam Şemseddin) (ö 1978) gibi farklı

---

¹⁸⁹ Mia, *Banglay Müslim Jagoroner Tin Dişari: Mevlana Ekrem Kha, Mevlana Monirujjaman İslamabadi o Hakim Habibur Rahman*, 101.

¹⁹⁰ Jafor, *Mevlana Ekrem Kha*, 649-651.

¹⁹¹ Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Ekrem Khar Obodan*, 25.

¹⁹² Rahman, *Banglar Rajnitite Mevlana Muhammed Ekrem Kha*, 100; Ali, *İslami Bişşokoş Prothom Khondo*, 1/141.

¹⁹³ Ali, *İslami Bişşokoş Prothom Khondo*, 1/141.

¹⁹⁴ Abul Kalam Şamsuddin, *Otit Diner Sriti* (Dakka: Nawroze Kitabistan, 1968), 68.

kişiler tarafından yönetilmiştir.¹⁹⁵ Daha sonra hapisten çıkınca Ekrem Han kendisi bu gazeteyi çıkarmaya devam etmiştir. Ancak Mahatma Gandhi (ö 1948) 1922 yılında Oşohojog hareketinden çekilince Zamana ve Şebok her iki gazetenin popülerliği azalmıştır.¹⁹⁶ 1922 yılın ortasında Şebok ve bir yıl sonra 1923 yılında da Zamana Mevlana Ekrem Han tarafından durdurulmuştur.

10 Aralık 1921 yılında Mevlana Muhammed Ekrem Han, ihanet ve diğer uluslara karşı nefret yayma suçlamasıyla tutuklanmıştır. Bir yıl ağır hapis cezası verilmiştir. Duruşma sırasında Mevlana kararlılığını gösteren şu açıklamayı söylemiştir: “Hareketimizi engellemek için bizi yakaladınız. Cezalandıracağımıza hiç şüphe yoktur. Bunun için o kadar meşgûlsunuz ki başkasının gönderdiği bir mektupla beni yakaladınız. Bangladeş’te yüzlerce konferans verdim, yazılarım düzenli olarak üç tane gazetede yayınlanıyor. Ancak beni başkasının gönderdiği bir mektup yüzünden yakaladınız. Zihniniz bu durumdayken, deli olmadığı sürece hiç kimse size bir açıklama yapamaz - bu benim açıklamamdır.”¹⁹⁷

1922 yılında Şebok kapatılınca haftalık Muhammedi gazetesi günlük yayına dönüştürülmüştür.¹⁹⁸ Bangladeş’in meşhur yazarlardan Muhammed Wazed Ali (ö 1954), Abul Kalam Shamsuddin (ö 1978) ve Kazi Nazrul İslâm (ö 1976) ve daha birçokları günlük Muhammedi’de yazıyorlardı. Ancak kısa bir süre sonra bu gazete de kapanmıştır. Sonra 6 Kasım 1927 yılında Mevlana Ekrem Han, Muhammedi’yi aylık olarak yeniden çıkarmaya başlamıştır.¹⁹⁹ Çeşitli zorluklara rağmen Mevlana Ekrem Han, yazıları “Muhammed” aracılığıyla bölgenin çeşitli yerlere ulaştırmaya başarmıştır.²⁰⁰ Bu gazete bir edebiyat gazetesi olmasına rağmen Müslüman uyanışının özel bir aracı olarak yayımlanıyordu. Mevlana Ekrem Han, bu gazetenin çeşitli yerlerinde siyasi, ekonomik, kültürel, karmaşık dini konular ve güncel olaylar hakkında belgesel delillerle mantıksal tartışmaları sunuyordu.

---

¹⁹⁵ Jafar, *Maulana Ekrem Khan: A versatile Genius*, 37.

¹⁹⁶ Rahman, *Banglar Rajnitite Mevlana Muhammed Ekrem Kha*, 68.

¹⁹⁷ Jafar, *Mevlana Ekrem Kha*, 235.

¹⁹⁸ Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Ekrem Khar Obodan*, 26.

¹⁹⁹ Khatun, *Purbo Banglar Rajnitite Ançolik Netribrinder Vumika*, 40.

²⁰⁰ Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Ekrem Khar Obodan*, 29.

Mevlana Muhammed Ekrem Han “Muhammedi” gazetesinin yanı sıra 1936 yılında “Azad” adında gazeteyi de yayınlamaya başlamıştır.²⁰¹ Azad günlük bir gazetedir. Müslüman Bengal’in eski Bengalce gazetesi olan Azad, alt kıtadaki siyasi hareketi, İngiliz karşıtı bağımsızlık mücadelesi ve Müslüman uyanışının arka planında yayınlanmıştır. Azad gazetesinin tarihsel rolü ve katkısı değerlendirilirken sıradan bir günlük gazete olarak değerlendirilmemelidir. Bu gazetenin idealleri, amaçları ve hedefleri de akılda tutulmalıdır. Aslında Azad, o zamanki alt kıtadaki Müslümanların, özellikle de Aşam ve Bengal’in sözcüsü ve özgürlük mücadelesinin habercisi idi.²⁰²

Ekrem Han, çeşitli nedenlerden dolayı 1927 yılında Kongre’den istifa etmiştir. 1936 yılında Muhammed Ali Cinnah (ö 1948), Müslüman Birliği’ni yeniden oluşturmak için Bangladeş’e gelmiş, Bangladeş Müslüman Birliği’ni oluşturmak için Mevlana Ekrem Han’a danışmış ve bir Bengalce günlük gazete yayınlama arzusunu dile getirmiştir. Sonra Ekrem Han, Hindistan “Kooperatif Bankası”na evini ipotek olarak vererek gazeteyi yayınlamak için on sekiz bin taka²⁰³ almıştır.²⁰⁴ Bu arada 1935 yılındaki seçiminden sonra Bangladeş’te A K Fazlul Hak (1962) liderliğinde bir hükümet kurulmuştur. O da bir Bengalce günlük gazete yayınlamayı düşünmüştür. Sonra Ekrem Han’ın böyle bir isteğini öğrenince devletten Azad’a 30.000 taka ayırmıştır. Daha sonra Müslüman halkını birleştirme vaadiyle, 31 Ekim 1936 yılın kutsal Berat gününde Müslüman milletin uzun süredir arzuladığı Azad gazetesi çıkmıştır.²⁰⁵ Hatta bu Azad gazetesi, Bengal’deki Müslüman toplumunda bir coşku dalgası yaratmıştır. Bu gazete aynı zamanda Bengal, Aşam ve Burma’daki Müslümanların faaliyetlerine de yeni bir coşku kazandırmıştır.

“Azad” tarihin gerçek bir dönüm noktasında ortaya çıkmıştır. Azad, İngiliz yöneticilerin baskıcı politikalarını ilk olarak sert bir şekilde dile getirmiştir. Azad gazetesi Müslümanların talep ve şikâyetlerini güçlü bir şekilde öne çıkarmıştır. Azad, milletin dini ne olursa olsun mazlumların özgürleştirici bir gazete idi. Azad, 31 Ekim

---

²⁰¹ Mia, *Banglay Müslim Jagoroner Tin Dişari: Mevlana Ekrem Kha, Mevlana Monirujjaman İslamabadi o Hakim Habibur Rahman*, 106.

²⁰² Ullah, *Müslim Banglar Şanbadikota o Abul Kalam Şamsuddin*, 28-29.

²⁰³ Bangladeş para biriminin adıdır.

²⁰⁴ Jafor, *Maulana Ekrem Khan: A versatile Genius*, 38.

²⁰⁵ Ali, *Maulana Muhammad Ekrem Khan, His Life and Works*, 94.

1936'dan 12 Ekim 1948'e kadar yaklaşık 12 yıl boyunca Kalküta'dan çıkmıştır. Ülkenin Pakistan ve Hindistan'a bölünmesinin ardından bir hafta çıkmamıştır. Daha sonra 19 Ekim'de Dakka'dan yeniden çıkmaya başlamıştır.²⁰⁶

Azad, bir gazete olarak çıkmış, ancak doğuştan Müslüman halka verilen bir sözle ortaya çıkmıştır. O da özgürlüktür. Azad, siyasi, sosyal ve kültürel gelişmesinde; İslâm ideallerinin, geleneklerinin ve değerlerinin yerleşmesinde; din adına körü körüne taklitlerin, her türlü adaletsizlik ve hurafelerin karşısında; İngiliz yöneticilerin, komşu Hindu liderlerin ve toprak ağaların baskılarının karşısında; vatanın bağımsızlık mücadelesinde ve Müslüman toplumunun varlığını sürdürme çabalarında yazılarıyla büyük katkıda bulunmuştur. Azad, 1936'dan 18 Ağustos 1995'e kadar neredeyse 60 yıldır çıkmıştır.²⁰⁷

Azad gazetesini tebrik ederek Shere Bengal A K Fazlul Hak (ö 1962), "Nasıl ki ölmekte olan bir hastayı kurtarmak için tecrübeli doktorlara ve ilaçlara ihtiyaç varsa, ölmekte olan bir toplumu kurtarmak için de güçlü bir gazeteye ihtiyaç vardır. Ezilen Bengal halkları, baskı altında özgürlük özlemlerini dile getirirken, Azad elinde parlak bir meşaleyle ortaya çıkmıştır. Azad'ın çıkmasıyla milyarlarca sessiz insan ağızında ses bulmuş, yeni umut bulmuş ve hapishaneleri kırarak özgürlüğün saf ışığına çıkmıştır. Azad herhangi bir topluluğun sözcüsü değil, kast ve din ayrımı gözetmeksizin ezilenlerin özgürleştiricisidir" demiştir.²⁰⁸

Mevlana Ekrem Han, Urduca ve Bengalce gazetelerin yanı sıra 1943 yılında haftalık İngilizce "Komred" gazetesini yayınlamıştır. Mevlana Ekrem Han, Komred'in editörlüğünü Kalküta Azad ofisinden başlatmış.²⁰⁹ Ekrem Han, Hint alt kıtanın Müslümanlarının kültürel tarihi üzerine birçok makale yazdı. Seyyid Sajjad Hussain (ö 1995) ise bunları İngilizceye çevirerek "Komred" gazetesinde yayınladı. Mevlana Ekrem Han kurumsal olarak İngilizce öğrenme fırsatı bulamasa da kendi çabalarıyla İngilizce konusunda yeterli bilgiye ulaşmıştır. Bunun sonucu ise İngiliz Komred gazetesinin editörlüğünü yapmıştır. Sajjad Hussain, Ekrem Han'ın İngilizce bilgisi

²⁰⁶ Ali, *Maulana Muhammad Ekrem Khan, His Life and Works*, 97.

²⁰⁷ Muhammed Kamrul Anam Han, "Azad" (03/02/1997, Şavar Dakka).

²⁰⁸ Ullah, *Muslim Banglar Şanbadikota o Abul Kalam Şamsuddin*, 109-110.

²⁰⁹ Tajammul Hossain, "Allama İkbâl", *Şongşod Potrika*, (1995), 7.

hakkında, “Mevlana Ekrem Han’ın herhangi bir makalesi Komrade’de yayınlamadan önce bunu Mevlana’ya okuması gerekiyordu. O zaman onun kelimelerin kullanımı konusundaki keskin farkındalığını görüyordum. Yanlış veya uygun olmayan eşanlamlıları kullanma hatasını kolaylıkla yakalayabiliyordu” demiştir.²¹⁰

Böylece Mevlana Ekrem Han hayatını gazeteciliğe ve Müslümanlar arasında farkındalık yaratmaya adanmıştır. O, gazeteciliğin yanı sıra siyaset ve sosyal faaliyetlerle de ilgilenmiştir. Bunlar onun hayatının önemli anlarından bazılarıdır.²¹¹ Mevlana Ekrem Han, Bangladeş’in Pakistan’dan ayrılmasının ardından 1948 yılında Kalküta’dan Dakka’ya taşınmış ve buradan “Azad ve Muhammedi” gazeteleri yayınlamaya devam etmiştir.²¹²

Mevlana Ekrem Han, gençliğinde etrafındaki çeşitli Hristiyan ve Hindu yazarların İslâm karşıtı propagandalarından rahatsız olurdu. Bundan iş hayatı, bu nefret dolu propagandalarına karşı protestolar ve açıklamalarla başlamıştır. Ekrem Han, Müslümanların iyi bir gazete olmasının önemini fark etmiştir. Özellikle Müslümanların komşu Hindulardan daha iyi bir gazeteye sahip olmadığını fark etmiş ve bu farkındalıkları onu bu yola sevk etmiştir.

E. Siyasî Hayatı

Mevlana Muhammed Ekrem Han gazeteciliğin yanı sıra aynı zamanda Bengal siyasetine de girmiştir. Çünkü o, bu ülkedeki Müslümanların fikri özgürlüğünün olmasını ve aynı zamanda da siyasi özgürlüğünü de elde etmelerini istiyordu. Onun bu çok yönlü mücadelesinin arkasında Bengal Müslümanlarının o dönemdeki dinî, sosyal ve siyasî durumları önemli rol oynamıştır. O dönemde İngilizlerin baskı ve zulmü daha çok Bengal Müslümanları üzerindedir. Böyle olunca Mevlana Ekrem Han, tek başına birçok sorumluluğu üstlenmek zorunda kalmıştır. Mevlana Ekrem Han’ın hayatı aslında Bengal müslümanlarının uyanışının tarihidir. Siyasi hareketi hiçbir zaman maddi refaha ulaşmanın bir aracı olarak görmemiştir. Aksine, bunu Bengal

---

²¹⁰ Jafor, *Maulana Ekrem Khan: A versatile Genius*, 33.

²¹¹ Jafor, *Maulana Ekrem Khan: A versatile Genius*, 33.

²¹² Ali, *İslami Bişşokoş Prothom Khondo*, 1/141.

müslümanları ile Hindistan müslümanlarının kurtuluşu için bir fırsat olarak değerlendirmiştir.²¹³

Eğitim hayatını tamamladıktan sonra Mevlana Ekrem Han, iş hayatına atılmıştır. Bu hayatında da başlangıçta Hint alt kıtasındaki müslümanların sosyal, siyasî ve dinî alanlardaki geri kalmalarını şiddetli bir şekilde hissetmiş ve bunu kendi toplumunun öz farkındalık eksikliğine bağlamıştır.²¹⁴ Müslümanların geleneklerini unutup çeşitli hurafelere kapıldıklarını ve dört mezheb imamının icihadlarını dinin hükmünün nihai yorumu olarak kabul ederek rahat bir şekilde oturduklarını fark etmiştir.²¹⁵ Bu nedenle Müslümanları bu durumdan kurtarıp bilinçli hale getirme çabasına girmiş ve toplumu ıslah amacıyla bütün Müslümanların Kur'an ve hadisleri yorumlama özgürlüğüne sahip oldukları düşüncesini kanıtlamaya çalışmıştır. Bu amaçla kendisini "Ehli Hadis" hareketiyle özdeşleştirmiştir.²¹⁶ Bu hareketin Müslüman siyaseti üzerindeki olumlu etkisi dikkat çekicidir. Bu hareket sayesinde Mevlana Ekrem Han siyasete girmiştir.

Sonra aktif siyasete ilk girişi 1905 yılında Bengal'in bölünmesine karşı harekete katılmakla başlamıştır.²¹⁷ Başlangıçta, alt kıtanın önde gelen siyasi partilerinden biri olan Kongre²¹⁸,ye katılmış ve Kongre'nin bir üyesi olarak ülkenin ve toplumun refahına ve İngiliz karşıtı özgürlük hareketinde önemli rol oynamıştır. Sonra 1906 yılında Nawab Sir Selimullah'ın (ö 1915) liderliğinde Dakka'da oluşan Hint Müslüman Eğitim Konferansı'nda gönüllü olarak katılmış ve bu konferansın sonrasında "Nikhil Bharot Müslim Lig" adlı bir siyasi parti ortaya çıkmıştır.²¹⁹ 1912 yılında Sir Selimullah'ın önderliğinde, "Nikhil Bharat Müslim Lig" ile birlikte Bengal Müslümanlarını temsil eden bir siyasi parti oluşturmak üzere "Bengal Presidency Müslim Lig" kurulmuş. Bu parti kurulmasından sonra Mevlana Ekrem Han da dahil olmak üzere birçok müslüman kongre üyesi, partiye katılmıştır.²²⁰ Bundan sonra 1915

---

²¹³ Rahman, *Uttor Adhunik Müslim Mon*, 28.

²¹⁴ Dewan Muhammad Ajrof, "Bangali Müsolmaner Rajnoitik Jonok", *Doinik Azad* (1989), 4.

²¹⁵ Ajrof, "Bangali Müsolmaner Rajnoitik Jonok", 4.

²¹⁶ Rahman, *Banglar Rajnitite Mevlana Muhammed Ekrem Kha*, 12.

²¹⁷ Haq, *Varoter Müsolman o Şadhinota Andolon*, 130.

²¹⁸ 1885 Yılı'nı da kurulan Hindistan'ın büyük partusıdır.

²¹⁹ Rahman, *Banglar Rajnitite Mevlana Muhammed Ekrem Kha*, 13.

²²⁰ Rahman, *Banglar Rajnitite Mevlana Muhammed Akram Kha*, 14.

yılında Nawab Salimullah ölünce Bengal’de “Müslim Lig” pasif hale gelmiştir. Bu durumda Mevlana Ekrem Han, A K Fazlul Haque ve Maulovi Mujibur Rahman ile birlikte Bengal’de “Müslim Lig”i yeniden canlandırmaya çalışmıştır.²²¹ 1915 yılında Bombay’da düzenlenen iki ayrı oturumda Müslim Lig ve Kongre liderleri arasında yapılan görüşmelerin ardından, bu iki siyasi partinin Hint alt kıtasının gelecekteki yönetimi için İngiliz hükümetine ortak bir plan sunmaları kararlaştırılmıştır. Bu amaçla Müslim Lig tarafından oluşturulan Bengal Reformu Komitesi’nin 11 üyesi arasına Mevlana Ekrem Han dâhil edilmiştir. Her iki parti üyeleri 1916 yılının Kasım ayında Kalküta’da toplanarak bir reform planı oluşturmuşlar ve bunu aynı yılın Aralık ayında Lucknow²²²’da düzenlenen yıllık oturumda sunmuşlardır.²²³ Bu, tarihte “Lucknow Anlaşma” olarak bilinir.²²⁴ Daha sonra Müslim Lig ile Kongre arasında problem ortaya çıkınca Müslim Lig’in çoğu bu anlaşmadan geri çekilmiştir. Ancak Mevlana Ekrem Han, Hindu Müslüman işbirliği politikasını sıkı tutmaya çalışmıştır.²²⁵

Mevlana Ekrem Han, siyasi hayatının başlangıcından itibaren halk ve köylülerin kötü durumlarına düzeltmeye çalışıyor ve aylık “Muhammedi” yayını aracılığıyla halkın taleplerini doğru bir şekilde sunuyordu. Daha sonra “Proja Hareketi”ne katılmıştır.²²⁶ Bu hareketin ilk aşamalarında çeşitli konferanslar düzenleyerek insanları bilinçlendirmeye çalışmıştır. 1914 yılında Jamalpur İlçesi’nin Kamarer Çor Köyü’nde Bengal’in önde gelen liderleriyle bir toplantı düzenlemiştir.²²⁷

Mevlana Muhammed Ekrem Han, politikada Hindu Müslüman işbirliği politikasını benimsemenin yanı sıra, dünya Müslüman kardeşliğine de inanıyordu.²²⁸ Bu inancının bir sonucu olarak Türkiye Halifeliği’ne karşı sempatisi vardı. 1914 yılında İngiltere ile Almanya savaşında Türkiye, Almanya’nın yanında yer aldığına, Hintli Müslümanların çoğu Türk halifeliğinin geleceği konusunda endişelenmişler ve

---

²²¹ Sayyed Emdad Ali, “Amader Rajnoitik İtihaş”, *Maşik Muhammodi*, (1941), 5.

²²² Hindistan’ın Uttar Pradeş eyaletinin bir ilçesidir.

²²³ Muhammad Abdur Rahim, *The Muslim Society and Politics in Bengal: 1757 -1947* (Dakka, 1978), 227.

²²⁴ Muhammad Abdur Rahim, *Banglar Müsolmander İtihaş* (Dakka: Ahmod Publishing Hous, 1989), 179.

²²⁵ Rahman, *Banglar Rajnitite Mevlana Muhammed Ekrem Kha*, 16.

²²⁶ Khatun, *Purbo Banglar Rajnitite Ançolik Netribrinder Vumika*, 18.

²²⁷ Muhammad Abdullah, *Banglay Khelafot Oşohojog Andolon* (Bangla Ekademi, 1996), 156.

²²⁸ Rahman, *Banglar Rajnitite Mevlana Muhammed Ekrem Kha*, 17.

hilafetin korunması konusunda İngiliz muhalefetinin yolunu tutmuşlardır.²²⁹ Bu durumda Mevlana Ekrem Han kendisini Bengal’de hilafet lehine kamuoyu oluşturmaya adanmıştır. Hükümetin çeşitli tehdit ve kışkırtmalarına rağmen Türk Halifeliği için güçlü bir rol oynamıştır.²³⁰ İngiltere ile Almanya savaşının ilk aşamalarında İngilizler, Hint alt kıtasının işbirliğini umarak insanlara karşı yumuşak bir politika benimsemiştir. Ancak daha sonra Amerika’nın İngilizlerin yanında yer almasıyla Hintlilere olan ihtiyaç sona ermiş ve İngilizler, Hintlilere sert davranmaya başlamıştır. Bunun üzerine İngilizler “Rowlatt Kanunu” adı verilen bir yasa çıkartmışlardır.²³¹ Hintliler, bu kanunun çok sert olmasından dolayı bu yasaya karşı çıkmaya başlamıştır.²³² Bu bağlamda binlerce Hindu, Müslüman ve Sih erkek ve kadın bir konferansta toplandığında İngilizler sivillere karşı ateş açmış ve sonunda yüzlerce erkek ve kadın öldürülmüştür.²³³ Bu trajik cinayetin ardından Mevlana Ekrem Han, olayın dehşetini doğrudan anlamak için Pencap’a gitmiş ve Bengal’e döndükten sonra çeşitli toplantılarda bu vahşi cinayetin dehşetine değinmiş, İngiliz vahşeti hakkında halkı bilgilendirmiştir.²³⁴ Bunun sonucunda Bengal dâhil çeşitli yerlerde halk arasında İngiliz karşıtı tutum yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda Mevlana Abdulbari ve Mevlana Ekrem Han, hilafet hareketine örgütsel bir şekil vermeye çalışmışlardır.²³⁵

Savaştan sonra İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu’nu parçalamaya çalışınca Osmanlı Halifeliği ve hilafetinin varlığını tehlikede gören Hint Müslümanlar arasında öfke yayılmıştır.²³⁶ Çünkü Osmanlı Hilafeti o dönemde dünya Müslüman kardeşliği, birliği ve umudunun sembolü olarak görülüyordu. 1919 Yılı’nda Mevlana Abdulbari, Lucknow’da Müslim Lig’in bir toplantısını düzenlemiştir. Bu toplantıda Hilafet Komitesi oluşturulmuş ve Bombay merkezli Hint alt kıtasının tüm eyaletlerinde şubelerin açılması için düzenlemeler yapılmıştır.²³⁷ Bu bağlamda Mevlana Ekrem Han

---

²²⁹ Abdullah, *Banglay Khelafot Oshohojog Andolon*, 2-3.

²³⁰ Rahman, *Banglar Rajnitite Mevlana Muhammed Ekrem Kha*, 17.

²³¹ Bedruddin Omer, *Purbo Banglar Şomaj o Rajniti* (Dakka, 1980), 81.

²³² Rahman, *Banglar Rajnitite Mevlana Muhammed Ekrem Kha*, 17.

²³³ Şirajul İslam, *Bangladeşer İtihaş* (Dakka: Bangladeş Asiatic Society, 2007), 1/181-182.

²³⁴ Rahman, *Banglar Rajnitite Mevlana Muhammed Ekrem Kha*, 18.

²³⁵ Abdullah, *Banglay Khelafot Oshohojog Andolon*, 244.

²³⁶ Rahman, *Banglar Rajnitite Mevlana Muhammed Ekrem Kha*, 18.

²³⁷ Rahim, *Banglar Müsolmander İtihaş*, 222.

Bengal’de Hilafet Komitesi’ni kurarak sekreterliğini kendisi üstlenmiştir.²³⁸ Merkez Hilafet Komitesi’nin bir programı olarak 17 Ekim 1919 Yılı’nda Hint alt kıtasının her yerinde Hilafet Günü kutlanmıştır.²³⁹ Müslümanlar, bu günde Türkiye Halifesinin onurunu korumak için dua etmişlerdir. İlk Hilafet konferansı aynı yılın Kasım ayında Delhi’de düzenlenmiştir. Bu toplantıda Osmanlı Hilafeti’nin yıkılması halinde Müslümanların İngiltere mallarını boykot etmesi kararlaştırılmıştır.²⁴⁰

1920 yılında Kalküta’da düzenlenen Kongre, Hilafet ve Müslim Lig’in özel oturumunda “Oşohojog Hareketi” adında bir hareket kabul edilmiştir.²⁴¹ Mevlana Ekrem Han, çeşitli yollarla bu hareketi yaygınlaştırmaya çalışmış ve gazeteler aracılığıyla Hilafet ve Oşohojog Hareketi’nde önemli bir rol oynamıştır.²⁴² Mevlana Ekrem Han, seçilmiş sekreter olarak Hilafet ve Oşohojog Hareketi için malî fon toplamaya odaklanmıştır.²⁴³ Ancak bu hareketin bir aşamasında insanların karakola saldırması üzerine polisle çatışma yaşanmıştır. Bu durumda Mahatma Gandhi (ö 1948), Hilafet Komitesi ile iletişime geçmeden Oşohojog Hareketi’nden geri çekilmiş.²⁴⁴ Bundan sonra Hilafet Hareketi yavaş yavaş zayıflamıştır.²⁴⁵

1923 yılında Mevlana Ekrem Han, diğer Müslüman liderlerle birlikte Kongre’nin önde gelen liderlerinden Chittaranjan Daş²⁴⁶ (ö 1925) ile bir anlaşma imzalamıştır.²⁴⁷ Bu anlaşma “Bengal Pekt” olarak bilinir.²⁴⁸ Bu anlaşma gerektiği gibi uygulanması durumunda özellikle Bengal Müslümanları faydalanacaklardı. Mevlana Ekrem Han’ın bu anlaşmanın oluşturulmasındaki aktif rolü övgüye layıktır. Ancak

---

²³⁸ Jafar, *Mevlana Ekrem Kha*, 207.

²³⁹ Khatun, *Purbo Banglar Rajnitite Ançolik Netribrinder Vumika*, 20.

²⁴⁰ Rahman, *Banglar Rajnitite Mevlana Muhammed Ekrem Kha*, 18.

²⁴¹ Abdullah, *Müslim Jagorone Koyekjon Kobi Şahittik*, 1980, 10.

²⁴² Rahman, *Banglar Rajnitite Mevlana Muhammed Ekrem Kha*, 18-20.

²⁴³ Khatun, *Purbo Banglar Rajnitite Ançolik Netribrinder Vumika*, 21.

²⁴⁴ Aşhak Hossain, *Bangladeşer İtihaşer Ruprekha* (Dakka: J K press and publication, 2004), 335.

²⁴⁵ Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Ekrem Khar Obodan*, 56.

²⁴⁶ Chittaranjan Daş, Bengalli bir avukat, politikacı, özgürlük savaşçısı, şair ve yazardı. Şoraj partisinin kurucusudur.

²⁴⁷ Ahmed, *Amar Dekha Rajnitir 50 Bosor*, 33, 49.

²⁴⁸ Ahmed, *Amar Dekha Rajnitir 50 Bosor*, 34; Rahman, *Banglar Rajnitite Mevlana Muhammed Ekrem Kha*, 84.

Chittaranjan Daş'un ölümü ve Kongre'nin katı tutumu nedeniyle 1929 yılında bu anlaşma iptal edilmiş ve Ekrem Han Kongre'den ayrılmıştır.²⁴⁹

1929 Yılı'nda Britanya yönetimine ilişkin tavsiyeler içeren "Nehru Raporu" yayınlandığında birçok Müslüman lider, Kongre'deki Hindu liderlerden hoşnutsuz bir şekilde Kongre'den ayrılmıştır. Daha sonra Kongre liderleri "Bengal Pekt"e karşı sert davranınca Mevlana Ekrem Han Müslümanların geleceği konusunda endişelenmeye başlamış ve Kongre ile bağlarını koparmıştır.²⁵⁰ Daha sonra 1929 Yılı'nda "Nikhil Banga Praja Samiti" adında bir dernek kurulmuştur.²⁵¹ Sir Abdur Rahim (ö 1952), derneğin başkanı ve Mevlana Ekrem Han sekreteri seçilmiştir.²⁵² 1936 Yılı'nda bu dernek "Krişak Praja Partisi" adını almıştır. 1937 yılında Bengal'in Müslüman siyasi liderleri, seçim için "Bengal United Partisi"ni kurduğunda, Mevlana Ekrem Han "Krişak Praja Partisi"nden ayrılarak "Bengal United Partisi"ne katılmıştır.²⁵³ Daha sonra Muhammed Ali Cinnah'ın (ö 1948) isteği üzerine Bengal United Partisi, Müslim Lig'in bir üyesi olmuştur. Bu sırada diğer müslüman liderlerle birlikte Mevlana Ekrem Han Müslim Lig'e katılmış ve 1937 yılın seçiminde "Bengal Yasama Meclisi"nin üyesi seçilmiştir.²⁵⁴

Mevlana Ekrem Han, Bangladeş'in devlet dili olarak Bengalce'nin kabul edilmesi konusunda büyük bir rol oynamıştır. 1947'den beri bu hareketin içinde yer almıştır. Batı Pakistan, Urduca'yı Bengal'in devlet dili yapmaya karar verdiğinde, 5 Aralık 1947 yılında Mevlana Ekrem Han'ın başkanlığında bir toplantı düzenlenmiş ve bu toplantıda Bengalce Doğu Pakistan yani Bengal'in devlet dili olacağı karar alınmıştır. Toplantıda Batı Pakistan'a Mevlana Ekrem Han, Urduca'yı zorla Bengal'in devlet dili yapmaya kalkışmaları halinde Doğu Pakistan yani Bengal halkının isyan ilan edeceğini ve kendisinin de isyana öncülük edeceğini belirtmiştir.²⁵⁵ 9 Mart 1948 Yılı'nda Mevlana Ekrem Han'ın başkanlığında Dil Komitesi kurulmuştur. Mevlana

---

²⁴⁹ Ali, *İslami Bişşokoş Prothom Khondo*, 1/141.

²⁵⁰ Shamor Kumar Mollik, *Adhunik Varoter Rupantor Raj Theke Şoraj* (Kolikata, 1998), 527.

²⁵¹ Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Ekrem Khar Obodan*, 67.

²⁵² Ahmed, *Amar Dekha Rajnitir 50 Bosor*, 63.

²⁵³ Rahman, *Banglar Rajnitite Mevlana Muhammed Ekrem Kha*, 50.

²⁵⁴ Rahman, "Ekrem Khar Obodan", 3.

²⁵⁵ Rejwan Siddiki, *Purbo Banglar Şanskritik Şongothon o Şanskritik Andolon* (Dakka: Bangla Ekademi, 1996), 53.

Ekrem Han, hayatının sonuna kadar bu komite aracılığıyla dil hareketinin çalışmalarına devam etmiştir.²⁵⁶

Mevlana Ekrem Han ve Azad gazetesi, Bangla Akademisi'nin kurulmasında önemli bir rol oynamıştır.²⁵⁷ Mevlana Ekrem Han, Dainik Azad aracılığıyla Bangla Akademisi'nin kurulması talebini güçlü bir şekilde dile getirmiştir.²⁵⁸ Daha sonra 26 Kasım 1955 yılında Doğu Bengal hükümeti Bangla Akademisi'ni kurmaya karar vermiş²⁵⁹ ve Bangla Akademisi'nin faaliyetleri 1961 yılında Mevlana Ekrem Han'ın başkan olmasıyla başlamıştır.²⁶⁰

Böylece siyasi bir lider olarak Bengal Müslüman toplumuna uzun süre hizmet etmiştir. Mevlana Muhammed Ekrem Han 1954 yılında siyasetten uzaklaşmıştır.²⁶¹ Ama yine de günlük "Azad" ve "Muhammedi" gazeteler aracılığıyla çeşitli siyasi, sosyal ve İslâmi konularında çalışmaya devam etmiştir.

Mevlana Ekrem Han, "Pakistan Kurucu Meclisi" ve "Talimatul İslâmîa Kurulu"nun bir üyesi idi. General Eyüp Han'ın askeri yönetimi sırasında hükümet onu "İslâmi Danışma Konseyi" üyelerinden biri olarak atamıştır. O dönemde Mevlana Ekrem Han, basın özgürlüğünü yok edildiği iddiasıyla şiddetle protesto etmiş ve yaklaşık 80 yaşındayken sokaklara gelerek protesto yürüyüşüne öncülük etmiştir. O, hayatının son gününe kadar çeşitli İslâm hareketlerine aktif olarak katılmış ve hayatı boyunca kendisini ülke, halk ve İslâm'ın hizmetine adanmıştır.²⁶²

F. Din ve Dünya Görüşü

Mevlana Ekrem Han, Müslüman ve dindar bir ailede doğmuştur. O, belirli bir mezhebin takipçisi değildi.²⁶³ Aile bakımından Ehl-i Hadis âlimi olarak da meşhur idi. Babası Mevlana Bari Han, Arapça ve Farsça konusunda bilgili bir âlimmiş ve ehl-i

---

²⁵⁶ Siddiki, *Purbo Banglar Şanskritik Şongothon o Şanskritik Andolon*, 53.

²⁵⁷ Khatun, *Purbo Banglar Rajnitite Ançolik Netribrinder Vumika*, 36.

²⁵⁸ Boshir El Helal, *Bangla Ekademir İtihaş* (Dakka: Bangla Ekademi, 1986), 14.

²⁵⁹ Helal, *Bangla Ekademir İtihaş*, 35.

²⁶⁰ Helal, *Bangla Ekademir İtihaş*, 148, 212.

²⁶¹ Mia, *Banglay Müslim Jagoroner Tin Dişari: Mevlana Ekrem Kha, Mevlana Monirujjaman İslamabadi o Hakim Habibur Rahman*, 132.

²⁶² Rahman, "Ekrem Khar Obodan", 3.

²⁶³ Rahman, *Uttor Adhunik Müslim Mon*, 24.

Hadis topluluğuna mensuptu.²⁶⁴ Mevlana Ekrem Han'ın çok yönlü yetenekleri, onu mezhep ve tarikattan bağımsız olarak Bengal Müslüman toplumunun öncüsü yapmıştır.²⁶⁵

Mevlana Ekrem Han, taklid'e karşıydı.²⁶⁶ Ona göre icihadın kapısı kapalı değildir. Aksine, bilgili bir âlim uygun bilgi yoluyla içtihat yapabilir. Ona göre herkesin Kur'an'ı ve hadisleri doğru yorumlama hakkı vardır. Çağdaşı Mevlana Abdullahil Baki'nin de benzer düşünceleri varmıştır. Ehl-i Hadis hareketi, onların çabaları sayesinde Hint alt kıtasında ilerlemiştir.²⁶⁷

Mevlana Ekrem Han Pan İslâmî fikirlere inanıyordu.²⁶⁸ Şeyhul İslâm İbn Teymiyye (ö 728/1328), Muhammed b. Abdülvehhâb (ö 1206/1792), Müceddid-i Alfesani²⁶⁹ (ö 1034/1624) ve Sir Seyyid Ahmed Han'ın (ö 1898) düşüncelerinden etkilenmiştir.²⁷⁰ Şirk ve bidata karşı çok katıydı. Müslüman toplumunu hadis idealleri üzerine inşa etmek istiyordu.²⁷¹

Mevlana Ekrem Han “İslâm Mission” ve “Hadımul İslâm” gibi dini organizasyonların kurulmasında etkili olmuştur.²⁷² Ekrem Han, ilerleme adına Batı kültürünün Müslüman toplumda yayılmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Bu amaçla Müslüman toplumunu bilinçlendirmek için çeşitli konuşmalar yapmış ve yazılar yazmıştır.²⁷³ Bazılarına göre Mevlana Ekrem Han daha sonra dini düşüncesini değiştirmiştir. Ancak Mevlana Muhammed Ekrem Han'ın dini düşüncesinin hiç değişmediği söylenebilir. Müslümanlar arasında ayrılık yaratmaktan hoşlanmadığı için bazı konuda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Çünkü İslâm ümmetinin birliği onda çok önemliydi. Hayatının son günlerinde yaptığı bir konuşma onun dini düşüncesinin

---

²⁶⁴ H A R Gibb, “Ahle Hadis” (London: The Encyclopedia of Islam, 1960), 1/259.

²⁶⁵ Rahman, *Uttor Adhunik Müslim Mon*, 27.

²⁶⁶ Jafor, *Mevlana Ekrem Kha*, 67.

²⁶⁷ Sifat, “Şotabdir Şurjo Mevlana Ekrem Kha”, 2.

²⁶⁸ Abdullah, “Rajnitite Bongio Ulamar Vumika”, 253.

²⁶⁹ Adı Ahmed. Künyesi Sirhindtir. Hicri 975'e göre MS 1563 yılında Pencap'ın Sirhind şehrinde doğdu. Hint alt kıtadaki şirk ve bidata karşı mücadele yapan büyük bir âlimdir.

²⁷⁰ Rahman, *Uttor Adhunik Müslim Mon*, 27.

²⁷¹ Jafor, *Mevlana Ekrem Kha*, 97-100.

²⁷² Abdullah, “Rajnitite Bongio Ulamar Vumika”, 253; Ali, *İslami Bişşokoş Prothom Khondo*, 1/140.

²⁷³ Sifat, “Şotabdir Şurjo Mevlana Ekrem Kha”, 2.

genel olarak değişmediğinin kanıtı olarak gösterilebilir. O şöyle dedi: “eğer beni belli bir mezhebe mensup biri olarak tanımlamak istiyorsanız, bana Vehhâbî deyin”.²⁷⁴

Mevlana Muhammed Ekrem Han, Müslüman bir ailenin oğluydu. Ailesinden temel İslâm eğitimini almıştır. Ataları Cihat hareketinde yer aldığından dolayı cihat bilinci onun geninde vardı.²⁷⁵ Belirli bir mezhebe bağlı değildi. Ancak diğer mezheplerle çatışarak Müslümanlar arasında ayrılık oluşturmayı sevmezdi. Her zaman Müslümanlar arasında birlik sağlamaya çalışmıştır. Bu konuda Moniruzzaman İslâmabadî (ö 1950), “Bengal’de Hanefilerle Muhammediler arasında birlik ve kardeşlik duygusu yaratmaya çalışanlar arasında en etkili olan kişiler ben ve Mevlana Ekrem Han’dır” demiştir.²⁷⁶

Mevlana Ekrem Han düşünceli bir âlim ve kültürlü bir kişilikti. O, öğrencilik yıllarından itibaren toplumda çeşitli hurafelerin kök saldığını, Müslümanların düşünce ve inançlarında bir tür durgunluk yaşandığını ve bu durgunluk nedeniyle bugün Müslümanların başkalarının düşüncelerine köle olmaya başladığını fark etmiştir. Bu nedenle çağdaş bazı âlimler gibi İslâm’dan uzaklaşmadan, bir sosyal düşünür gibi soruna çözüm bulmaya çalışmıştır. Bu konuda *Şamoşşa o Şomadhan* (Sorunlar ve Çözümler) ve *Mustafa Çorit* (Peygamberin Ahlakı) gibi kitaplar yazarak toplumdaki hurafeleri ve batılı taklitçi tutumları ortadan kaldırmaya ve toplumu doğru bir yaşam tarzıyla şekillendirmeye çalışmıştır. O, Kur’an ve sahih hadis ilkeleri ışığında her Müslümanın çalışma metodunu çağdaş ve yaratıcı hale getirmesi gibi Kur’an ve sahih hadiste anlatılan ilkelerin de yaşamda ve toplumda uygulanması gerektiğini düşünüyordu.²⁷⁷ Ona göre Müslüman toplumunun geri kalmalarının temel nedenlerinden biri, Peygamberimizi bırakıp türbelere tapınma ve Kur’an-Sünnet çizgisinden ayrılmış Sûfi ve dervişlere uymalarıdır. İşte toplumu bu tür hurafeler ve yanlış düşüncelerden korumak için çeşitli konuşmalar yapmış ve yazılarında bu sorunu hakkıyla vurgulamıştır. Toplumu türbe ibadetlerinden ve sahte Sûfilerden kurtarmaya çalışmıştır.²⁷⁸ Ekrem Han, “Birinin ağızından veya herhangi bir kitaptan bir şey

²⁷⁴ Jafor, *Mevlana Ekrem Kha*, 147.

²⁷⁵ Jafor, *Mevlana Ekrem Kha*, 67.

²⁷⁶ Rahman, *Banglar Rajnitite Mevlana Muhammed Ekrem Kha*, 26.

²⁷⁷ Rahman, *Uttor Adhunik Müslim Mon*, 32.

²⁷⁸ Rahman, *Uttor Adhunik Müslim Mon*, 32.

duyarak veya görerek bir şeyin doğru olduğuna inanıyorsak, o zaman dolaylı olarak o kişinin tamamen masum olduğunu kabul etmiş oluruz. Yani onu Peygamber mertebesine, onun sözlerini Kur'an âyetlerinin yerine koymakla, imanımızı yok etmiş oluruz".²⁷⁹ Demiş ve şunları da eklemiştir: "Müslüman toplumunda seleflere uymak adına oluşturulan tüm yanlış hurafeler, her türlü yıkımın kökenidir".²⁸⁰

Mevlana Ekrem Han, dünyaya geldiğinde Hint alt kıtasında, özellikle de Bengal'de Müslümanların durumu içler acısıydı. Bu durumu iki şekilde yorumlayabiliriz. Birincisi, Bengal bölgesi, İslâm'la siyasi olarak ilk kez M.S. 1203 yılında İhtiyârüddin Muhammed b. Bahtiyâr Halacî'nin (ö 602/1206) Bengal'i fethi sayesinde tanışmıştır.²⁸¹ Bunun sonucunda Hindular ve Budistler de gruplar halinde İslâm'ın gölgesine girmiştir. Ve Hinduizm, Budizm'e ait çeşitli gelenek, uygulama ve hurafeler İslâm'a girmeye başlamıştır. Hindu dininin putlara tapınması, Pir ibadetine dönüşmüştür. Hinduizm ve Budizm'den gelen yeni Müslümanlar, bilgisizlikleri nedeniyle bu tür kötü kültür ve davranışları kendilerine ideal edinmişlerdir. Böylece toplum derin bir karanlığa sürüklenmiştir. İkincisi, Hint alt kıtasında İngiliz sömürgesi başladığında Müslümanlar toprak ağalığından fakirlere dönüşmüştür. İngilizlerin tuzakları, Hindularla Müslümanlar arasında çeşitli çatışmalara yol açmış ve Hristiyan misyonerler, normal Müslümanların din değiştirmesine neden olmuştur. İşte bu kritik zaman dilimi, büyük düşünür Mevlana Ekrem Han'ın mücadelesinin başlangıcı olmuştur. Ve Kur'an, hadislerle bütün bu sorunları çözmeye çalışmıştır.²⁸²

Mevlana Ekrem Han, bir gazeteci, edebiyatçı ve siyasetçi olarak nasıl değerlendirilirse değerlendirilsin, tüm bunların ötesinde bir amaca sahiptir, o da dini değerlerdir. Bütün işlerinde Kur'an ve hadis onun ölçüsüydü. Onun gazeteciliği, edebi ve siyasi çalışmaları, alt kıtadaki ve dünyadaki Müslümanlar içindi. Onun asıl amacı İslâm'ı yaymak ve genel olarak geliştirmektir.²⁸³

---

²⁷⁹ Mohammed Ekrem Han, *Mostofa Çorit* (Kolikata: Nobojatok Prokaşon, 1938), 20.

²⁸⁰ Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Ekrem Khar Obodan*, 156.

²⁸¹ Abdurrahim, *Bangladeşer İtihaş*, 117.

²⁸² Muhammad Asadullah Galib, "Müslim Şomaj o Mevlana Ekrem Kha", *At Tahrik Dergisi*, (2020), 3.

²⁸³ Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Ekrem Khar Obodan*, 154.

Mevlana Ekrem Han, İslâmi değerlerin toplumda yayılmasını istiyordu. O, başka dinleri, öğretileri ve batıyı taklit etmekten nefret ederdi. Ona göre sosyal hayat, dini hayattan farklı olmadığı gibi dini hayat da milli ve devlet hayatından farklı değildir. Ve İslâm, zaman, ülke ve durum ne olursa olsun tüm insan toplumu için kalıcı refah yoludur. Sir Seyyid (ö 1898) gibi Ekrem Han da İslâm ve doğanın birbirinden ayrılamaz olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle de Kur'an'ın manasını doğa kanunları ışığında anlamaya çalışmıştır.²⁸⁴

Ekrem Han'ın dini alana katkısı büyüktür. Taklidin kötü sonuçları hakkında milleti bilgilendirmiştir. Kur'an ve hadisi çağdaş eğitilmiş insanlara sunmuştur. “*Baibeler Nirdeş o Proçolit Khristan Dhormo* (İncil Talimatı ve Geleneksel Hristiyanlık)” isimli bir kitap yazarak Hristiyanların propagandasına karşı çıkmıştır.²⁸⁵

Ekrem Han sadece bir gazeteci, siyasi devrimci ve reformcu değildi, aynı zamanda yetenekli bir yazardı. 60 yıl boyunca geri kalan Müslüman milletini uyandırmak için edebiyatla uğraşmıştır. Edebiyatı İslâm merkezliydi. Bir İslâm düşünürü, korkusuz gazeteci ve yazar olarak Ekrem Han, alt kıtada ünlü ve meşhur idi.²⁸⁶

Mevlana Ekrem Han aynı zamanda farklı dinler hakkında bilgi sahibiydi. Hristiyan misyonerlerle tartışmalara girerdi. Misyonerlere cevap olarak “Mul Baibel Kothay? (Orijinal İncil nerede?)” ve “İsa Ki Nişpap (İsa masum mu?)” başlıkla iki makale yazmıştır.²⁸⁷ Hindu kutsal kitapları Veda, Puran, Gita vb. hakkında bilgi sahibiydi ve bazen Hindu âlimleriyle tartışmalara katılıyordu.

G. Diğer Faaliyetleri

Eğitim alanında Mevlana Ekrem Han, geleneksel uygulamaları takip etmek yerine tüm eğitim sistemini elden geçirmeye yönelik bir plan üstlenmiştir. Çünkü geleneksel eğitim sistemi kapsamlı ve uygulanabilir değildir. Mevlana Ekrem Han, bu

---

²⁸⁴ Ali, *İslami Bişşokoş Prothom Khondo*, 1/142.

²⁸⁵ Mia, *Banglay Müslim Jagoroner Tin Dişari: Mevlana Ekrem Kha, Mevlana Monirujjaman İslamabadi o Hakim Habibur Rahman*, 206.

²⁸⁶ Ali, *İslami Bişşokoş Prothom Khondo*, 1/142.

²⁸⁷ Jafor, *Mevlana Ekrem Kha*, 187.

eğitim sisteminde reform yaparak bir grup eğitimi bilim adamı ve yetkin vaiz oluşturmak için bir ‘‘Ulusal Arap  niversitesi’’ kurmayı planlamıştır. Ne var ki daha önce pek çok kişi bir Müslüman  niversitesinin kurulmasının gerekliliğini dile getirmiştir. Ama hiçbiri başarılı olmamıştır.²⁸⁸

Ekrem Han, ‘‘Anjumane Ulamaye Bangla’’nın aracılığıyla bir ‘‘Ulusal Arap  niversitesi’’ kurma ihtiyaı hakkında şoye demiştir: ‘‘Devlet tarafından işletilen üniversitelerde köle eğitimi ve köle politikasının etkisi artıyor. Ülkenin ve toplumun gönlünde vatanseverliği, milliyetçiliği ve dindarlığı uyandırmak için İslâm’ın etkisini ve h kimiyetini dünyanın her yerine yayılması gerekir. Bunun için de ‘Ulusal Arap  niversitesi’ne ihtiyaç vardır.’’²⁸⁹

Anjumane Olamaye Bangla, Arap  niversitesinin kuruluşunda özel bir rol oynamıştır.²⁹⁰ Mevlana Ekrem Han, Anjuman’ın Rajshahi bölgesinin sekreteri Mevlana Abdullahil Baki ile birkaç işçiyle birlikte  niversitenin kurulması için fon toplamak üzere Kuzey ve Doğu Bengal’in çeşitli yerlerine seyahat etmiştir. Ekrem Han, Muhammedi gazetesinde üniversitelerin ihtiyaına ilişkin birçok makale yayınlamıştır. Üniversitenin kuruluş çalışmalarında dönemin Hakkani Ulema Kiram, hayırseverler ve pek çok seçkin edebiyatçı yardım ve işbirliğiyle  ne çıkmıştır. Deyang Tepesi’nde 1935 yılından sonra Arap  niversitesi’nin kurulduğu biliniyor. O zaman buna ‘‘Mevlana şevket Ali Arap  niversitesi’’ adı verilmiştir.

H. Vefatı

Mevlana Ekrem Han, 18 Ağustos 1968, akşam saat 18:05’te Dakka’daki evinde vefat etmiştir.²⁹¹ Dönemin siyasi liderlerinin tüm taleplerini göz ardı ederek resmi ulusal mezarlığı bırakıp vasiyeti gereği Banşal Malibagh mezarlığına

---

²⁸⁸ Wakil Ahmed, *Uniş şotoke Bangali Müsolmaner inta etonar Dhara* (Dakka, 1983), 2/123.

²⁸⁹ Mustafa Nurul İslam, *şamoik Potre Jibin o Jonomot* (Dakka, 1977), 37.

²⁹⁰ Sayyed Mustafa Jamal, *Mevlana İsl mabadi* (ottogram, 1980), 59-60, 86-87.

²⁹¹ Hossain, ‘‘Monişi orit: Mevlana Muhammed Ekrem Ha, Upomohadeşe Müslim Punorjagoroner Oɡrodut’’, 23.

defnedilmiştir.²⁹² Mevlana Ekrem Han'ın ölümü üzerine o dönemde Pakistan'ın tüm önde gelen gazetelerinde özel başyazılar yayınlanmıştır.²⁹³

O bir rasyonalistti. Derin bilgisi onu dikkate değer bir kişilik haline getirmiştir. Bir âlim olmasına rağmen pek çok âlim gibi sert ya da dar kafalı değildi. O, ileri düşünceye ve modern zihniyete sahip bir adam idi. Dolayısıyla dönemin siyasi ve sosyal şartları gereği herkesle beraber yürümeye çalışmıştır. Dönemin tüm siyasi ve toplumsal hareketleriyle derinden ilgilenmiştir.²⁹⁴

Mevlana Ekrem Han, bir bilim adamı, gazeteci, politikacı, sosyal reformcu ve yazardı. O yüz yıllık bir tarihtir. 19. ve 20. yüzyılın geri kalan Müslümanları için ömür boyu mücadele etmiştir. İngiliz sömürgesinden Müslümanları kurtarmak için kendini feda etmiştir. Sömürge yönetimi ve Hindu etkisi nedeniyle kimlik krizi yaşayan Müslümanlara bir kimliği kazandırmıştır. Müslüman toplumunun ahlaki, ideolojik ve kültürel bağımsızlığını korumak için mücadele etmiştir.

II. KİTAPLARI

Mevlana Ekrem Han, bir politikacı ve gazetecinin yanı sıra bir yazar ve tarihçiydi. Mevlana, tüm yaşamını toplumun hizmetine adanmıştır. Ayrıca konuşma, gazetecilik, edebiyat ve tarih uygulamaları yoluyla sosyal hizmete katkıda bulunmuştur. İngiliz yönetiminde Bengal'deki Müslümanların kötü durumunu düzeltmek için kendini çok sayıda tarihî ve edebî eser yazmaya adanmıştır. Öğrencilik günlerinden itibaren Hristiyan misyonerlerin İslâm karşıtı faaliyetlerini durdurmak ve İslâm'ın üstünlüğünü ispat etmek amacıyla birçok makale ve kitap yazmıştır. Onun bütün bu edebî ve tarihî eserleri Müslümanlar arasında farkındalık oluşmasına önemli katkılarda bulunmuştur.²⁹⁵

Ekrem Han, İslâm tarihi ve edebiyatı konusunda yeterli bilgiye sahip idi. Yazısı çok güçlü ve netti. Kitaplar ve kalemler onun daimi yoldaşydı. Onun tarih ve edebiyat

---

²⁹² Galib, "Ahle Hadis Andolon", 469.

²⁹³ Sifat, "Şotabdir Şurjo Mevlana Ekrem Kha", 7.

²⁹⁴ Rahman, "Ekrem Khar Obodan", 4.

²⁹⁵ Jafor, *Mevlana Ekrem Kha*, 295.

çalışmalarının temel amacı, geri kalan Müslümanlar arasında bir bilinç yaratmak ve onları kendi tarihi miraslarından haberdar etmektir. Kısacası, Hint alt kıtasının gafil Müslümanlarını uyandırmak, onun tarihî ve edebî çalışmalarının en önemli sebebiydi. Kendisi ve yazıları İngiliz karşıtı harekette özel bir rol oynamıştır.²⁹⁶

Onun çalışmalarını ilk olarak iki bölüme ayrılabilir. Kitaplar ve makaleler. Kitapları da dört bölüme ayrılabilir. İlki, Kur'an ile ilgili kitaplar, ikincisi, Peygamber ile ilgili kitaplar, üçüncüsü, İslâm ve Hristiyanlık ile ilgili kitaplar ve dördüncüsü, diğer alanlardaki kitaplardır.

A. Kur'an İle İlgili Kitapları

1. Kur'an Şerif Amparar Onubad (Kur'an-ı Kerim'in 30. Cüzünün Tercümesi)²⁹⁷

Ampara, Bangladeş'te Kur'an-ı Kerim'in 30. cüzüne denir. Bu ismi, 30. cüzün ilk kelimesi "amma"dan türetilmiştir. 1921 yılında Mevlana Muhammed Ekrem Han hapse gönderilmiştir. Ve bu hapishanedeyken Kur'an-ı Kerim'in 30. cüz Ampara'yı tercüme etmiştir. Hapishanede yazdığı için bu kitaba "Karagarer Şaogat (Zindan Hediyesi)" adı da verilmiştir. Kitabın başında Mevlana Ekrem Han, "Bu eseri Müslüman gençlere hediye ettim" demiştir.²⁹⁸

Mevlana Ekrem Han, bu kitapta ilk olarak Ampara'yı tercüme etmiş olsa da buna Kur'an-ı Kerim'in ilk sûresi olan Fatıha sûresini de eklemiştir. Fatıha sûresi 30. cüzün bir parçası olmasa da, tercümesini 30. cüze eklemesinin nedeni olarak "Fatıha sûresi Kur'an-ı Kerim'in ilk cüzün ilk sûresidir. Bu yüzden ilk önce Ampara ile bunu tercüme etmedim. Daha sonra bazı arkadaşlarımın isteği üzerine tercümesini ekledim." demiştir.²⁹⁹ Bu kitabın dipnotu ve tercümesinin dili güzel olduğu kadar basittir. Bu

---

²⁹⁶ Mia, *Banglay Müslim Jagoroner Tin Dişari: Mevlana Ekrem Kha, Mevlana Monirujjaman İslamabadi o Hakim Habibur Rahman*, 173.

²⁹⁷ Kitap künyesi; Kitabın yayıncısı Muhammed Khairul Anam Han. Muhammedi Basını. Adres; 29 Apar Sarkular Road, Kalküta. Birinci Basım 12 Nisan 1924. Sayfa sayısı 171.

²⁹⁸ Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Muhammed Ekrem Har Obodan*, 135; Jafor, *Mevlana Ekrem Kha*, 209.

²⁹⁹ Muhammed Ekrem Han, *Karagarer Şougat*, 1922, Önsöz; Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Muhammed Ekrem Har Obodan*, 135.

kitap, hareketlerle beraber Arapça âyetlerini, saf Bengalce tercümesini, müfessirlerin görüşlerini ve araştırma açıklamalarını içermektedir. Mevlana Ekrem Han, bu kitabı Kuran'ın hem ruhunu hem de dilini akılda tutarak tercüme etmiştir. Bu kitap yayınladıktan sonra seçkin kişiler onu coşkuyla övmüşlerdir. O dönemde İngilizlerin "Muhammedi" gazetesine el koyduğundan kitabın basım tarihi yoktur. Kapak sayfasında sadece "Merkez Hapishane, Alipur, 1922" yazılıyordu.

2. Ümmü'l-Kitâb³⁰⁰

Ümmü'l-Kitâb aslında Fatiha sûresi'nin tercüme ve şerhini içeren bir kitaptır. Mevlana Ekrem Han'ın arkadaşlarının isteği üzerine Ampara'nın tercümesine Fatiha sûresi'nin tercümesini de eklediği daha önce zaten belirtilmiştir. Fakat Ekrem Han, orada Fatiha sûresi'nin tefsirini detaylı olarak ele almamıştır. Bunun yerine sadece tercüme eklemiştir. Bu yüzden Fatiha sûresi hakkında ayrı bir kitap yazma ihtiyacı hissetmiştir. İşte bu ihtiyaçtan dolayı "Amparar Onubad" kitabı yazdıktan yedi yıl sonra 1929 Yılı'nda Fatiha sûresi'nin tercüme ve tefsirini içeren Ümmü'l-Kitab'ı yazmıştır.³⁰¹ Bu kitabın diğer bir adı da "Sura Fatihar Tafsir (Fatiha Sûresinin Tefsiri)".³⁰²

Mevlana Ekrem Han, bu kitapta Fatiha sûresi'nin detaylı tefsiri, Fatiha sûresi'nin çeşitli isimleri ve bu sûrenin özellikleri ile birlikte Fatiha sûresi ile ilgili çeşitli tartışmaları çok güzel ve hoş bir üslupla sunmuştur. Bunun yanı sıra bu kitapta imamın arkasında Fatiha okunması, Fatiha sûresinden sonra yüksek sesle Âmin söylenmesi vb. ihtilafları çözmeye çalışmıştır. Ayrıca Hristiyan yazarların saçma sapan yorumlarına da cevap vermeye çalışmıştır.

3. Banganubad Kur'an Şerif (Kur'an-ı Kerimin Tercümesi) ³⁰³

Bu, Kur'an-ı Kerim'in Bengalce çeviri kitabıdır. İki ciltte bu kitabın çevirisi tamamlanmıştır. Kitapta her âyetin sol tarafında Bengalce tercümesi verilmiş olup

---

³⁰⁰ Kitap künyesi; Kitabın yayıncısı Muhammed Khairul Anam Han. Muhammedi basımı. Adres; 29 Upper Circular Road, Kalküta. Birinci basım 6 Haziran 1929. Sayfa sayısı 23.

³⁰¹ Uddin, *Bengalce'de ve Bangladeş'te yapılan Kur'an ve tefsir çalışmaları*, 65.

³⁰² Jafor, *Mevlana Ekrem Kha*, 210.

³⁰³ Kitap künyesi; Kitabın yayıncısı Maulvi Abbas Ali. Birinci basım 1905. Adres; 3 Hooklen Kalküta.

âyetin telaffuzu aşağıda verilmiştir. Âyetler Mevlana Ekrem Han tarafından Bengalceye çevrilmiş ve Alhaj Muhammed Nakib Uddin Han tarafından Bengalce telaffuz edilmiştir. Bu kitabın herhangi bir kopyası bulunamamıştır. Ancak bu kitapla ilgili bilgiler, Ekrem Han'ın "Kur'an Şerif'in Tefsiri" adındaki kitabın birinci cildinin sonunda kitap tanıtımı bölümünde sunulmuştur.

4. Tafsir Şoho Kur'an Şerif (Tefsir ile Kur'an-ı Kerim)

Kur'an-ı Kerim'in tefsiri Mevlana Ekrem Han'ın önemli bir çalışmasıdır. Bu kitabı 12 yılda tamamlamıştır.³⁰⁴ Mevlana Ekrem Han, bu kitabı 5 cilt halinde yazmıştır. Bu kitapta Kur'an-ı Kerim'in kelimelerinin doğru anlamları üzerinde durmanın yanı sıra Bengal dili edebiyatına da odaklanmıştır. Asılsız hikâyelerden uzak durmuştur. Aynı zamanda bu asılsız hikâyelerin anlamsızlığını, deliller ışığında ispatlamaya çalışmıştır. Birçok saçmalığın ve batıl inançların kökünü kazmaya çalışmıştır. Kelimenin orijinal anlamına daha fazla önem vermiştir. Bunun için öncelikle bir kelimenin tam anlamını öğrenmek için Kur'an'ın diğer yerlerindeki kullanımlarına bakmıştır. Bunun mümkün olmadığı durumlarda ise hadislere başvurmuştur. Daha sonra dikkatini Arap edebiyatına ve sözlüklere çevirmiştir.

B. Hz. Peygamber (s.a.v.) İle İlgili Kitapları

1. Mustafa Çorit (Hz. Peygamberin Ahlakı)³⁰⁵

Mustafa Çorit, bir siyer kitabıdır. Bu kitap, Bengal tarihinin edebiyat bölümündeki özel bir eserdir. Siyer kitapları arasında temel kitap olmayı hak etmektedir. Bu, Sevgili Peygamberimizin hayat hikâyesi hakkında Bengalcede mantıklı ve eleştirel bir yaklaşımla yazılan ilk kitaptır. Bu kitapta Mevlana Ekrem Han'ın edebiyatından çok iyi örnekler vardır. Tarihsel bilgiler açısından da eşsiz bir

---

³⁰⁴ Uddin, *Bengalce'de ve Bangladeş'te yapılan Kur'an ve tefsir çalışmaları*, 66.

³⁰⁵ Kitap künyesi; Yayıncı Muhammed Khairul Alam Han. Birinci basım 1925. Adres; 29 Upper Circular Road Kalküta. Daha sonra Kakali Prakashani Dhaka tarafından Haziran 2000'de yayımlanmıştır.

kitaptır. Mevlana Ekrem Han mantıklı bir insan idi. Bu kitabı mantık ve delil ile kanıtlanan sağlam bilgilere dayanarak yazmıştır.³⁰⁶

Bu kitapta Hristiyan misyonerlerin ve Avrupalı yazarların Kur'an-ı Kerim'e, hadise ve Hz. Peygamber'e yönelik çeşitli suçlamalarına cevap vermeye çalışmıştır. Kitapta zayıf hadislerle ispatlanan olayları mantık ölçülerine göre inceleyerek doğru olanlara yer vermiştir. İslâm'ın ve Hz. Peygamber'in üstünlüğünü ispat etmek için bazı yerlerde Avrupalı düşünürlerden alıntılar yapmıştır. Çünkü o dönemde bunun önemi vardır. Pek çok kişi Avrupalıları örnek göstererek İslâm'ı küçümsüyordu. Bu nedenle Mevlana Ekrem Han, onlara karşı Avrupalı düşünürlerden alıntılar yaparak İslâm'ın üstünlüğünü kanıtlamaya çalışmıştır.³⁰⁷

Mustafa Çorit kitabı Peygamberimizin sıradan bir hayat hikâyesi değildir. Bu kitapta Mevlana Ekrem Han, tarihi bakış açısının yanı sıra Kur'an, hadis, fıkıh ve diğer dini kitapların bilgileri ile önceki yazarların görüşlerinin inceleyerek kaydetmiştir. Kendisi şöyle demiştir: "Peygamber'in hayatını yazarken diğer yazarların genel olarak benimsedikleri yaklaşımı reddettim. Çünkü onlar yazarken sadece Taberî (ö 310/923), İbn Hişam (ö 218/833) ve Vâkîdî'e (ö 207/823) dayanmışlardır. Kur'an ve hadislerin ışığında bu gerçekleri doğrulamaya çalışmamışlardır. Ama ben bunu uygun görmedim. Bu nedenle her olayı Kur'an ve hadislerin ışığında doğruladım ve yazdım."³⁰⁸

Bu kitap, Mevlana Ekrem Han'ın 14 yıllık sıkı çalışmasının ürünüdür. Ekrem Han, bu kitapta Resûlullah (s.a.v)'i diğer tarihçiler gibi sıra dışı bir insan olarak zikretmemiş, aksine onu insanlar arasında en iyi insan olarak tanımlamıştır. Kitabında uydurma bilgilerden kaçınmıştır. Kitabı yazarken hadisleri çok titiz bir şekilde incelemiştir. Pek çok kişi, kendisine güvenilmediği için bazı hadisleri atladığı için onu eleştirmiştir.³⁰⁹

---

³⁰⁶ Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Muhammed Ekrem Har Obodan*, 122.

³⁰⁷ Mia, *Banglay Müslim Jagoroner Tin Dişari: Mevlana Ekrem Kha, Mevlana Monirujjaman İslamabadi o Hakim Habibur Rahman*, 180.

³⁰⁸ Ekrem Han, *Mustafa Çorit*, önsöz.

³⁰⁹ Muhammod Mojir Uddin Mia, *Bangla Şahitte Rasul Çorit* (Bangla Ekademi, 1993), 190.

Bu kitap, giriş ve tarih bölümü olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Girişte kitap yazmanın sistemi, hadislerin sıhhati ve tasnifine ilişkin çeşitli konuların yer aldığı toplam 14 bölümden oluşmaktadır. Tarih bölümünde ise İslâm öncesi dönemi ve Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in hayatının çeşitli önemli yönlerini anlatan 79 bölüm bulunmaktadır.

2. Mustafa Çoriter Boişto (Hz. Peygamberin Ahlakının Özelliği)³¹⁰

Mustafa Çoriter Boişto, Peygamber Efendimiz'in özelliklerini içeren bir kitaptır. Bu kitabı yazma nedenini Ekrem Han kendisi şöyle açıklamıştır: “Ben azıcık bilgim ile Peygamberin hayatını yazmaya karar verdim. Ancak birinci cildi Peygamberin hayatının tarihi ile tamamlanmıştır. Onun yaşamının özelliklerini açıklamak mümkün olmamıştır. Bu özellikleri ikinci bölümde detaylı bir şekilde zikretmek istedim. Ancak çeşitli olumsuz durumlar nedeniyle bugün bu isteğim gerçekleşmedi. Bu kitapta Peygamberin hayatı ile alakalı bilgilerden toplanan elli bölümden sadece dört bölüm anlatılmıştır”.³¹¹

Bu açıklamadan Peygamberin hayatının özelliklerini içeren ikinci cildin büyük bir kitap olduğu anlaşılmaktadır. Ancak kitabı kısaltılmış biçimde dört bölümle bitirmiştir. Bahsedilen dört bölüm Tevhid, tüm dinlerin aslının tevhid olduğunun belirtilmesi, insanlığın zaferi ilan edilmesi ve eşitlik kurulmasıdır. Tevhid, dünyanın başlangıcından günümüze kadar bütün Peygamberlerin gönderilmesinin asıl amacı tevhidi tesis etmektir. Dolayısıyla Peygamber Efendimizin gelişinin asıl sebebi tevhid mesajını tebliğ etmektir. Ve bu onun hayatının ana özelliğidir. Mevlana Ekrem Han ilk bölümde tevhid'i ayrıntılı olarak ele almıştır. Bunun yanı sıra Hristiyanlığın teslis inancı ve Hinduizm'in tanrılara tapınmasından bahsetmiştir. Ekrem Han şöyle demiştir: “Peygamberimizin dünyaya geldiği dönemde tevhid, özellikle de gerçek tevhid dünyadan kaybolmuş ve çeşitli şirk yerini almıştır. Ve Peygamberimiz bu karanlık dünyayı ışıkla aydınlanmıştır. Onun yaydığı Tevhid, gerçek Tevhiddir.”³¹²

³¹⁰ Kitap künyesi; Yayıncı Muhammed Khairul Anam Han. Birinci basım 1931. Adres; 29 Upper Circular Road, Kalküta.

³¹¹ Mevlana Ekrem Han, *Mostofa Çoriter Boişto* (Kolikata, 1932), önsöz.

³¹² Ekrem Han, *Mustafa Çoriter Boişto*, 28.

Bu kitabında şöyle demiştir: “Herkes kabul etmek zorunda kalacak ki, Peygamberimiz (s.a.v) tüm etnik, milli ve dini sınırları sonsuza kadar kaldırarak; dünya insanlığının tüm farklılıkları ve dünya dinlerinin tüm çatışmalarını yok ederek getirdiği uyum ve çözüm, insanlık tarihinde eşsiz ve yeni bir şeydir. Bence onun özelliklerinden büyük bir özellik budur.”³¹³

“İnsanlığın zaferi ilan edilmesi” bölümünde Mevlana Ekrem Han şöyle demiştir: “Peygamber’den önce dünyaya gelen büyük insanların tatlı sözleri insan zihninde kalıcı bir etki yaratamadı. Ancak Peygamberimizin hakikat mesajı, insan toplumunda istikrar kazanmış ve onun aracılığıyla dünya insanlığının zaferi ilan edilmiştir. Dünyaya hakikat mesajıyla geldiğinde insanlar bizim gibi bir annenin rahminde doğan bir insan nasıl peygamber olabilir dediler. Ayrıca Muhammed peygamberse neden bizim gibi yemek yiyor, çarşıda dolaşiyor dediler. Eğer bir peygamber gelse neden gökten bir melek inmedi?³¹⁴ Buna cevap olarak Allah şöyle buyurdu: “(Ya Muhammed) biz senden önce kendilerine vahiy verdiğimiz insanlardan başkasını peygamber olarak göndermedik. O halde bilmiyorsanız bilenlerden sorunuz.”³¹⁵

Mevlana Ekrem Han şöyle demiştir: “Hz. Muhammed (s.a.v) insanlığın izzetidir. O, Tanrı’nın Oğlu ya da Tanrı değildir, O insandır. Bu onun başarısı ve gururudur. Şüphe yok, diğer peygamberler veya büyük adamlar zulüm ve sevgi konusunda vaaz ederek insanlara iyi ilkeler öğrettiler. Fakat onlar, insanların ibadetleri konusunda sessiz kalarak ve büyük adamların Tanrı’nın mertebesine ulaştırılmasına izin vererek, insanın manevi yaşamını helak etmişlerdir. Öte yandan Peygamber Efendimiz (s.a.v) insanlara sevmeyi ve affetmeyi tavsiye etmiş ve “Tek olan Allah’tan başka ilah yoktur” demiştir. Bu, Peygamber’in üçüncü özelliğidir.”³¹⁶

“Eşitlik kurulması” bölümünde Mevlana Ekrem Han, İslâmi eşitlik ile Geleneksel eşitliği açıklamıştır. Bu bölümde İsa (a.s.)’in doğuşundan itibaren iki bin yıllık Hristiyan tarihini kısaca anlatmıştır. Diğer dinlerin kadınlarına yapılan

---

³¹³ Ekrem Han, *Mustafa Çoriter Boşişto*, 38.

³¹⁴ Ekrem Han, *Mustafa Çoriter Boşişto*, 41.

³¹⁵ Enbiyâ 21/7.

³¹⁶ Ekrem Han, *Mustafa Çoriter Boşişto*, 51.

haksızlığa, İslâm'da kadınlara verdiği adalete dikkat çekmiştir. İtalyan, Alman, Fransız ve İngiliz milletinin kölelere nasıl davrandığının kısa bir tanımını vermiştir. Ayrıca eşitlik adına işledikleri iğrenç suçlara da dikkat çekmiştir. Buna karşılık Peygamber (s.a.v) kölelere nasıl davrandığını ve onlara nasıl davranmalarını emrettiğini anlatmıştır. Bu da Peygamber Efendimizin dördüncü özelliğidir.³¹⁷

Mevlana Muhammed Ekrem Han, 1932 Yılı'nda "Mustafa Çoriter Boişto" kitabı yazmıştır. Daha önce "Mustafa Çorit" adında bir kitap yazmış ve bu kitapta Peygamber Efendimizin biyografisini ele almıştır. Bu kitapta ise Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in özelliklerini ele almaya çalışmıştır.

C. İslâm ve Hristiyanlık İle İlgili Kitapları

1. Jişu Ki Nişpap? (İsa Masum Mu?)³¹⁸

İngiliz yönetimi sırasında Hristiyan misyonerlerin sayısı yüksek oranda artmıştır. Mevlana Muhammed Ekrem Han onlara karşı kalem kullananlardan biriydi. O dönemde Hristiyan rahipler, Müslümanları aldatmak için Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in suçlu olduğunu ispat etmeye çalışmışlar ve bu konuda birçok kitap yayınlamışlardır. Pek çok sıradan Müslüman bu kitapları okumuş ve aldatılıp din değiştirmiştir. Bu durumda Mevlana Muhammed Ekrem Han, Hristiyanlara karşı kitap yazma ihtiyacı hissetmiş ve "Jişu Ki Nişpap?" adlı kitabı yazmıştır. Bu kitabında Hristiyan din adamlarının İslâm'a ve Müslümanlara yönelik iftiralarına cevap vermiştir.

2. Mukti o İslâm (Kurtuluş ve İslâm)³¹⁹

1930 yılında "Moslem Konferansı" düzenlenmiştir. Bu konferansta Mevlana Ekrem Han, çok değerli bir konuşma yapmıştır. Onun bu sözleri daha sonra "Mukti ve İslâm" adıyla kitap olarak yayımlanmıştır. Söz konusu kitapta yer alan sözlerden

---

³¹⁷ Han, *Mustafa Çoriter Boişto*, 67.

³¹⁸ Kitap künyesi; Kitabın yayıncısı Mujaffor Uddin Ahmed. 33 Fullbagan Road, Kalküta. Birinci Basım 25 Mart 1915. Sayfa sayısı 20.

³¹⁹ Kitap künyesi; Kitabın yayıncısı Muhammed Khairul Anam Han. Muhammedi Basını. Adres; 29 Apar Sarkular Road, Kalküta. Birinci Basım 18 Eylül 1930.

bazıları şöyledir: İslâm, kurtuluşun simgesidir. Tevhid kelimesinin tek öğretisi ve ana gayesi, Müslümanın yalnızca Allah'a ibadet etmesi ve Allah'tan başka hiçbir şeye veya kişiye ibadet etmemesidir. Doğru olan söylenmeli ve doğru olan yapılmalıdır. Ancak kölelik yaşamda, gerçeği gözlemlemek ve doğru eylemlerden kaçınmak zorunda kalıyoruz. Bazen hükümetin cezasından korkarak bilgimize ve öğretimimize göre doğru olmayan şeyler söylüyoruz ve yapıyoruz.

3. Basic Principles of Islamic Constitution (İslâm Anayasasının Temel İlkeleri)³²⁰

Bu kitapta Mevlana Ekrem Han, İslâm devletinde Halife ve Hilafet'in rolünü ve bir devletin temellerini açıklamıştır. İslâm devletinin esasından bahsetmiştir. Kitapta ayrıca Ömer (r.a.) ve Osman (r.a.)'nın halifesi seçilmesinden de bahsedilmiştir.³²¹ Bu kitap Mevlana Ekrem Han'ın editörlüğünde yayınlanmıştır. Kitabın yayın tarihi bilinmiyor. İngilizce yazılmıştır. Ama önce bu kitap Bengal dilinde aylık Muhammedi dergisinde makale şeklinde yayınlanmıştır. Ve bu makalenin son kısmı 1951 yılında yayınlanmıştır. Dolayısıyla bu kitabın İngilizce olarak ancak 1951'den sonra yayınlandığı söylenebilir.

4. İslâmer Rajjo Şaşon Bidhan (İslâm'ın Devlet Yönetim Kanunu)

Bu kitapta Mevlana Ekrem Han, İslâm devletinin ilkelerini ayrıntılı olarak açıklamıştır. Kitapta İslâm devleti yönetim sistemini Kur'an ve Hadisler ışığında ele almıştır. Ekrem Han, bu kitapta bireysel ya da toplu yaşamak için kazanması ve terk etmesi gereken her şeyin din açısından da kazanması ve terk etmesi önemli olduğunu söylemiştir. Ona göre İslâm'da manevi refahı için çabalamak ve ibadetlerde gayretli olmak önemli olduğu gibi, insanın maddi hayatını iyileştirmesi, sosyal hayatında düzen sağlaması ve eşiyile sevişmesi de önemlidir.³²²

---

³²⁰ Kitap künyesi; Kitabın yayıncısı Muhammed Khairul Anam Han. "Mohammadi Book Agency" Ramna Dhaka. Al Helal basın, 3/1 Jongşon Road, Dhaka.

³²¹ Ekrem Han, *Basic Principles of Islamic Constitution* (Mohammedi Buk Acensy, 1951), önsöz.

³²² Ekrem Han, *İslâmer Rajjo Şaşon Bidhan* (Dakka: Mohammedi Buk Acensy, 1951), Giriş.

Ona göre zaman, mekân ve duruma göre Müslüman toplum, devlet adamının seçiminde uygun göreceği yöntemi benimseyebilir. İster Hulefâ-yi Râşidîn'in yöntemi olsun, ister başka bir yöntem olsun. Müslüman bir devlette iyi yönetimin tesis edilebilmesi için bir devlet başkanı şarttır. Ancak bu devlet başkanının seçilmesine ilişkin Kur'an ve Sünnet'te özel bir talimat bulunmamaktadır.³²³ Ekrem Han, bu sistemin İslâm'ın birçok alanında görüldüğünü söylemiştir. Mesela; Yolculukta namazları kısaltmak ve cem etmek, cihat alanında namazın usulünü değiştirmek, su bulamadığında teyemmüm etmek ve zor durumda haramlar helal olmak gibidir.³²⁴

Mevlana Ekrem Han, İmamın seçim süreci, İmam seçiminin önemi ve özellikle de Hulefâ-yi Râşidîn'in seçim süreci hakkında ayrıntılı olarak bilgi vermiştir.³²⁵ Ona göre Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın seçim sisteminin farklı olarak algılanması insan hatasından başka bir şey değildir. Çünkü bu üç halifenin atanması temelde İslâm'ın emrettiği esaslara göre yapılmıştır. O da sözle ve eylemle kamuoyunun desteğini almaktır. Daha sonra Ekrem Han, Uhud Savaşı hazırlıkları, Uhud Savaşının yeri vb. dâhil olmak üzere kamuoyunun önemi hakkında kapsamlı bir açıklama yapmıştır.

5. Baibeler Nirdeş o Proçolit Khristan Dhormo (İncil'in Emri ve Geleneksel Hristiyanlık) ³²⁶

Mevlana Muhammed Ekrem Han, kitabı 1962 yılında İslâm'ı ve Müslüman toplumu Hristiyan misyonerlerin propagandalarından ve yalanlarından koruma zihniyetiyle yazmıştır. Ülkenin bölünmesinden önce Hristiyan misyonerlerin Doğu Pakistan ve Batı Pakistan'daki faaliyetleri büyük ölçüde artmıştır. Onlar İslâm'a,

---

³²³ Jafor, *Mevlana Ekrem Kha*, 431.

³²⁴ Jafor, *Mevlana Ekrem Kha*, 456.

³²⁵ Muhammed Ataur Rahman Mia, *Banglay Müslim Jagoroner Tin Dişari: Mevlana Ekrem Han, Mevlana Monirujjaman İslamabadi o Hakim Habibur Rahman* (Dakka: Dhaka Üniversitesi, 2007), 213-214.

³²⁶ Kitap künyesi; Kitabın yayıncısı Muhammed Badrul Anam Han. Praçço Basını. Adres; 27 Dakeşşori Road, Dhaka, 2. Birinci Basım Kasım 1962. Sayfa sayısı 112.

Kur'an'a, hadislere ve Peygamber Efendimiz (s.a.v)'e iftira atmaya devam etmişlerdir. Mevlana Ekrem Han, onların yalanlarına cevap vermek için bu kitabı yazmıştır.³²⁷

Kitabın girişinde bu kitabı yazma amacını, “Birincisi- İslâm'a, Kur'an'a ve Peygamber Efendimiz (s.a.v)'e atılan iftiralara tutarlı bir şekilde karşı çıkmak. İkincisi, misyonerlerin Hz. İsa (a.s.) adına tebliğ ettiği din ve dini kitap diye tebliğ edilen Tevrat ve İncil'in, Kur'an'da anlatılan Tevrat ve İncil olmadığını ve bunların yıllar önce dünyadan silindiğini tarih ve delillerle ispatlamak. Üçüncüsü, İsa'nın çarmıha girilmesi, onun kanı ile inanan günahkârların kurtuluşunu sağlamak, onun insanüstü niteliklere sahip olmasını iddia ederek Tanrı'nın bir parçası veya Tanrı'nın oğlu olarak kabul edilmek gibi Hristiyan rahiplerin dini fikirlerinin anlamsızlığını kanıtlamak.” Olarak belirtmiştir.³²⁸

Ünlü araştırmacı ve yazar Dr. Muhammed Abdullah, kitapla ilgili olarak, “Bu kitabın İngilizceye çevrilerek Avrupa'ya yayılması halinde büyük bir oranda İslâm tebliği gerçekleşecektir” demiştir.³²⁹

Ekrem Han'a göre Hristiyanların mevcut İncil, Kur'an'da anlatılan İncil değildir. Bilakis Hz. İsa (a.s.)'nın hayat hikâyesini anlatan tuhaf ve tarih dışı hikâyelerin bir toplamıdır. Ayrıca Mevlana Ekrem Han, söz konusu kitapta Hristiyanların teslis düşüncesini delillerle çürütmektedir.

6. Müslim Bonger Şamajik İtihaş (Müslüman Bengal'in Sosyal Tarihi) ³³⁰

Mevlana Ekrem Han, bu kitabı 26 bölüm ve sonuçla tamamlamıştır. Bunların arasında Bengal'in çağdaş durumu, Müslüman Bengal'in gerileyişi, gerilemenin örnekleri, Hint alt kıtasında Müslüman toplumun etkisi, Hindistan'daki Müslümanların felaket dönemi, İslâm'ın temel idealleri, Müslüman Bengal'e İslâm dışı duyguların girmesinin gerçek nedenleri vb. çok önemlidir. Bu kitabın adı *Müslim Bonger Şamajik İtihaş* olmasına rağmen Müslümanların tarihini detaylı bir şekilde ele

---

³²⁷ Muhammad Abdur Rahim, *Banglar Müsolmander İtihaş, 1757-1947* (Dakka: Ahmod Publishing, 1976), 142.

³²⁸ Ekrem Han, *Baibeler Nirdeş o Proçolit Khristan Dhormo* (Pračço Prokaşoni, 1962), önsöz.

³²⁹ Abdullah, *Müslim Jagorone Koyekjon Kobi Şahittik*, 1980, 422-423.

³³⁰ Kitap künyesi; Yayıncı Muhammed Ekrem Han. 1965. Azad Ofisi, Dhakeshwari Road, Dhaka.

almamaktadır. Daha ziyade kitaba tarihin başlangıcı denilebilir. Mevlana Ekrem Han, daha detaylı anlatmayı amaçlamıştı. Ancak yaşlılık nedeniyle bu mümkün olmamıştır.³³¹

Müslüman ümmetinin felaketi, Hz. Osman (r.a.)'nun şehadeti ile başlamakta ve aralıksız devam etmektedir. Hz. Osman (r.a.)'nun şehadeti, bir şahsın ölümü değil, bir milletin çöküşünün başlangıcıdır. Bu şehadetin bir sonucu ise Kerbelâ katliamıdır.³³² Daha sonra Tatar milletinin gelmesi ve Müslümanların İspanya'dan sürülmesi, Müslümanların milli felaketinde önemli olaylardır. Mevlana Ekrem Han, böyle Müslümanların geçmişte yaşadığı felaketleri hatırlatarak Hint alt kıtasındaki Müslümanların geleneklerini anlatmıştır. Bu kitapta Babür dönemi sultanlarının şöhretini ele almış ve İslâm dışı uygulamaların daha sonra Müslüman toplumuna nasıl sızdığını kısaca anlatmıştır.³³³

Ona göre İslâm dışı kültür, Hint alt kıtasındaki Müslümanlar arasında esas olarak Fars edebiyatı aracılığıyla gelmiştir. Çünkü bir zaman Hint alt kıtası halkı bu Fars dilini sosyal dil olarak benimsemiştir. Sonuç olarak bu Fars edebiyatından Urdu edebiyatına ve Bengal edebiyatına farklı görüşler gelmiştir. Bununla birlikte İslâm toplumunda İslâm dışı birçok fikir de yayılmıştır. Ona göre İbn Teymiyye (ö 728/1328), hurafelerle mücadele edenlerin arasında dikkat çeken bir isimdir. Ekrem Han, onu Müslüman dünyasının büyük reformcularından biri olarak nitelendirmiştir. Aynı zamanda Müceddid-i Alfesani Şeyh Ahmed Sirhindî (İmam Rabbânî) (ö 1034/1624), Şah Velîyullah (ö 1176/1762) ve Seyyid Ahmed Berlavi'nin (ö 1831) reform faaliyetlerine de övgüde bulunmuştur.³³⁴

Ekrem Han, Müslümanların gerilemesini Ekber Şah (ö 1014/1605) gibi kişilerin yanlış düşüncelerine, farklı din ve kültürlerle teslim olmalarına, komşu Hindu

---

³³¹ Muhammed Ekrem Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş* (Dakka: Komola Printers, 2002), 9-10.

³³² Ekrem Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş*, 141.

³³³ Ekrem Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş*, 141-155.

³³⁴ Ekrem Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş*, 156-169.

toplumlarının etkisine bağlamıştır.³³⁵ Ona göre İslâm tarihi Hz. Muhammed'in gelişiyle değil, Hz. Âdem'in gelişiyle başlamıştır.³³⁶

Mevlana Ekrem Han, bu kitabın bir yerde Malabar sahilinde İslâm yayılma tarihini, Malabar isminin kökenini ve Malabar'da inşa edilen 10 camiyi anlatmıştır. Bir yerde de Hint yarımadasının Hindu kralı Cherumal Perumal'ın İslâm'a geçişi hakkında bahsetmiştir. Onun anlattıklarından İslâm'ın, ilk dönemde Arap denizciler ve tüccarlar aracılığıyla Malabar'da yayılması anlaşılır.³³⁷

Mevlana Muhammed Ekrem Han, söz konusu kitapta Hint alt kıtasında İslâm yayılma aracı ve nedenlerinden bahsetmiştir. Ona göre Peygamber Efendimiz (s.a.v)'den sonra sahabe hadislere uyararak bu ülkede İslâm'ı yaymaya odaklanmışlardır.³³⁸ Daha sonra Arapların denizcilik bilimi hakkında önemli bir açıklama yapmıştır.³³⁹ Bundan sonra İslâm dışı fikir ve uygulamaların Müslüman toplumuna nasıl sızdığının kısa bir tarihçesini vermiş ve Sûfîlerin faaliyetleri, eleştirilerinin yanı sıra çeşitli bidat türlerini açıklamıştır. Son olarak İslâm'ın ideallerini detaylı bir şekilde anlatmıştır.³⁴⁰

Müslim Bonger Şamajik İtihaş (Müslüman Bengal'in Sosyal Tarihi) Mevlana Muhammed Ekrem Han'ın son kitabıdır. Bu onun başarılarından biridir. Bu kitabın ilk bölümünde aynı anlamda kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin bir listesini vermiştir. Bu onun derin bilgisini gösterir. Bu kitabında vatanseverliğini ve İslâm sevgisini ortaya koymuştur. Ayrıca bu kitapta Müslümanlara tarihi geleneklerini tanıtmaya çalışmıştır.

---

³³⁵ Rahman, *Uttor Adhunik Müslim Mon*, 36.

³³⁶ Ekrem Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş*, 47.

³³⁷ Ekrem Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş*, 57-61.

³³⁸ Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş*, 62-65; Mia, *Banglay Müslim Jagoroner Tin Dişari: Mevlana Ekrem Han, Mevlana Monirujjaman İslamabadi o Hakim Habibur Rahman*, 196-199.

³³⁹ Ekrem Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş*, 71.

³⁴⁰ Ekrem Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş*, 215-224.

D. Diğer Alanlardaki Kitapları

1. Şomoşşa o Şomadhan (Sorun ve Çözüm)³⁴¹

Şomoşşa o Şomadhan (Sorun ve Çözüm), Mevlana Ekrem Han'ın önemli bir kitabıdır. Sosyal ve kültürel alanlarındaki İslâm'ın bazı hükümleri hakkında uzun süredir âlimler tartışıyorlar. Bu kitapta Ekrem Han bu tartışılan konulardan 4 tane konuyu ele almıştır. Mevlana Ekrem Han, müziğin caiz olup olmadığı, resim yapmanın yasak olup olmadığı, banka faizinin kabul edilip edilmediği ve İslâm'da kadının konumu ve hakları gibi konularda çağın ihtiyaçlarına göre Kur'an-ı Kerim ve hadisteki bilgileri toplayarak bu sorunları çözmek için kitap yazmıştır. Bu kitapta bu konuların her bağlamda geçerli olup olmadığını veya hiçbir bağlamda geçerli olmadığını ayrıntılı olarak tartışmaya çalışmıştır. Onun bu kitabı, modern çağın sorunlarının ışığında özellikle önemlidir. Ekrem Han, geleneksel görüşlere karşı kendi görüşlerini sunarak muhafazakârlar ve modernistler arasındaki çatışmayı cesurca kapatmaya çalışmıştır. Bu kitap sayesinde, katı tutuma sahip âlimleriyle görüş ayrılıklarına rağmen, onun edebi ve tarihi eserleri Müslümanların ilerlemesinde özel bir rol oynamıştır.³⁴²

Bu tartışmalı konular uzun süredir devam ediyor. Hiçbir âlim bunun gibi kamuya karşı yazı yazma konusunda cesaret göstermemiştir. Mevlana Ekrem Han bu tür konularda cesaretle öncü rol üstlenmiştir. Belki o bu tür konularda adım atan ilk kişidir. Bu kitap ilk olarak aylık Muhammedi dergisinde çeşitli makaleler halinde yayımlanmıştır. Daha sonra toplanıp “Şomoşşa o Şomadhan” olarak kitap halinde yayımlanmıştır. Bu tür tartışmalı konuları yazarken Mısır Müftüsü Muhammed Abdu ve öğrencisi Allame Reşid Rıza'nın izinden gitmiştir.³⁴³

Daha önce Müslümanların müzik, resim, faiz, kadın hakları vb. sorunları düşünmesine gerek yoktu. Ancak İngiliz egemenliğinin başlamasından sonra Avrupa ile temasla yeni sorunlar ortaya çıkmıştır. Bazıları İngilizlerden hayran kalıp onların görüşlerine göre sorunlarına çözüm aramıştır. Mevlana Ekrem Han, bu kitabı bu tür

---

³⁴¹ Kitap künyesi; Yayıncı Muhammed Khairul Alam Khan. Birinci Basım 18 Mart 1931. Adres: 29 Upper Circular Road, Kalküta. Sayfa sayısı 156.

³⁴² Anisuzzaman, “Şahittik o Şanbadik”, *Azad* (Haziran 1968), 6.

³⁴³ Dr. Muhammed Abdullah, *Müslim Jagorone Koyekjon Kobi Şahittik* (Dakka: Islamic Foundation Bangladesh, 1980), 31.

insanları ve Avrupa'nın propagandasını eleştirmek ve onlara sert bir cevap vermek için yazmıştır.³⁴⁴

Bu kitapta Ekrem Han, resim konusunda şöyle demiştir: Canlıların resimlerinin her türlü kullanımı her durumda yasak değildir. Ancak putperestliğin sembolü olarak canlıların resimlerinin her türlü kullanımı her durumda yasaktır. Müzik konusunda şöyle demiştir: İslâm'da her türlü müzik her durumda haram değildir.³⁴⁵ Kadının konumu konusunda ise şöyle demektedir: Yüzyıllardır acımasızca ihmal edilen kadını yerden alıp şerefli bir makama yerleştiren İslâm'dır.³⁴⁶

Faiz konusunda şöyle demektedir: Müslümanların İslâm'ın emir ve yasaklarını birlikte kabûl ederek ilerleyebilmeleri halinde tefecilere yönelmelerine gerek kalmayacaktır. Bu faiz sorunu, ancak Kur'an ve hadislerin yanlış kullanılması nedeniyle Müslümanların karşısına çıkmıştır. İslâm, tüm bu çözümleri önceden sağlayarak faiz yasağını yaymıştır.³⁴⁷

Bu sorunlar henüz çözülmemiştir. Âlimler daha önce olduğu gibi hala ona karşı çıkmaya devam ediyor. Ancak şunu da söylemek gerekir ki Mevlana Ekrem Han bu kritik alanına dürüst bir cesaretle atlamıştır. Modernite ile din arasında köprü kurmaya çalışmıştır. Onun gibi açık fikirlilikle analiz ederek anlamaya çalışırsak sosyal ve kültürel hayatımızın birçok sorunu çözülecektir. Mevlana Ekrem Han gibi âlimlerimiz sosyal reform düşüncesiyle bu yolda ilerlerse, düşünce ufku açılacak ve Müslüman toplumu doğru yola iletilecektir.

2. Pakistan Nama³⁴⁸

1940'tan sonra Bengal'de Pakistan Hareketi güçlenmiştir. İngiliz hükümeti heyet göndererek bu sorunu çözmeye çalışmıştır. Ancak sorun çözülmemiştir. Nihayet "Kongre" lideri Mahatma Gandhi (ö 1948) ve "Müslim Lig" lideri Muhammed Ali

---

³⁴⁴ Rahman, *Uttor Adhunik Müslim Mon*, 34.

³⁴⁵ Muhammed Ekrem Han, *Şomoşsa o Şomadhan* (Kolikata: Mohammedi Book Agency, 1938), 101-102.

³⁴⁶ Han, *Şomoşsa o Şomadhan*, 2.

³⁴⁷ Han, *Şomoşsa o Şomadhan*, 159-60.

³⁴⁸ Kitap künyesi; Kitabın yayıncısı Muhammed Khairul Anam Han. Adres; 86 Loar Sarkular Road, Kalküta. Birinci Basım Eylül 1962. Sayfa sayısı 16.

Cinnah (ö 1948) bir çözüm bulmak için bir araya gelmişler, ancak çözüm bulunamamıştır. Böyle bir durumda Muhammed Ali Cinnah bir suikastçının saldırısına uğradığında kâos daha da artmıştır. Bu olayın ardından Mevlana Ekrem Han, Pakistan Hareketi'ni temel alan "Pakistan Nama" kitabını yazmıştır.³⁴⁹ Ekrem Han, önsözünde şöyle yazmıştır: "Bu kitabı Muhammed Ali Cinnah'a yönelik ani saldırıdan dolayı kalbimde oluşan acıyı hafifletmek için yazdım."³⁵⁰ Kitap Arapça ve Farsça dillerinde yazılmıştır.

3. Baroari³⁵¹

Bir roman kitabıdır. Bu kitap, 12 yazar tarafından on iki bölüm halinde yazılan romanlardan oluşan bir koleksiyondur. Yazarlar Mevlana Muhammed Ekrem Han, Shahadat Hussain, Golam Mostafa, Muhammed Golam Jilani, Muhammed Kasem, Nripendra Chattopadhyay, Kazi Nawaz Khoda, Abdul Kadir Kobi, Muhammad Nurul Anam Han, A Z Nur Ahmad, Hemendranath Roy ve Muhammed Abdu'r-Reşit Han'dır. Romanlar on iki ay boyunca aylık Muhammedi dergisinde on iki bölüm halinde ardı ardına yayınlanmıştır. Daha sonra bu kitap halinde basılmıştır.

Bunların dışında Ekrem Han'ın başka kitapları da mevcuttur. Örneğin: *Misro o Şotonro Nirbaçon* (Karışık ve Bağımsız Seçim). Bu bir koleksiyondur. Kitap hakkında detaylı bilgi mevcut değildir. Ancak bu aylık Muhammedi dördüncü yıl, 10. sayı, Temmuz 1931, 721 ila 732 sayfa ve 11. sayı, Ağustos 1931, 793 ila 803 sayfada yayınlanmıştır. *İslâm Mişon*³⁵² (İslâm Misyonu). *Kuran Şerif*.³⁵³ Bu, Fatiha ve Bakara sûresinin tercümesi ve tefsirini içeren bir ciltlik bir kitaptır. *Kuran Şerif*.³⁵⁴ Bu kitap Âl-i İmrân sûresinin tercümesi ve şerhini kapsayan bir ciltlik bir kitaptır. *İslâmer Şikkha o Şundorjo (İslâm'ın Öğretileri ve Güzelliği)*. Mevlana Ekrem Han, Kur'an-

³⁴⁹ Şamsuddin, *Otit Diner Sriti*, 259.

³⁵⁰ Muhammed Ekrem Han, *Pakistan Nama* (Kolikata: Mohammedi Book Acensy, 1943), önsöz.

³⁵¹ Kitap künyesi; Kitabın yayıncısı Muhammed Khairul Anam Han. Muhammedi Book ABasını. Adres; 29 Apar Sarkular Road, Kalküta. Birinci Basım 2 Şubat 1933. Sayfa sayısı 188.

³⁵² Kitap künyesi; Kitabın yayıncısı Muhammed Ekrem Han. Muhammedi Basını. Adres; 29 Apar Sarkular Road, Kalküta. Birinci Basım 28 Mart 1917. Sayfa sayısı 28.

³⁵³ Kitap künyesi; Yayıncı Muhammed Khairul Anam Han. Birinci basım 1930. Adres; 29 Upper Circular Road, Kalküta.

³⁵⁴ Kitap künyesi; Yayıncı Muhammed Khairul Anam Han. Birinci basım 1938. Adres; 29 Upper Circular Road, Kalküta.

ı Kerim ve hadisin özel bölümlerle 124 sayfalık bu kitabı yazmıştır. Bu kitap, onun kendi kurduğu “Mohammadi Book Agency” adlı kitap yayınevi tarafından basılmıştır.

Son olarak Mevlana Muhammed Ekrem Han’ın kendisini sadece tarih çalışmasıyla sınırlamadığı söylenebilir. Aksine gazeteciliğin, siyasetin, edebiyatın, sosyal reformun ve sosyal hizmetin tüm alanlarında kapsamlı ve önemli katkıları vardı. Ancak tarihin peşinde koşmak onun hayatındaki çok yönlü faaliyetlerin önemli bir yönüdür. Onun tarih ve edebiyat çalışmalarının temel amacı, cahil Müslüman millet arasında bilinç oluşturmak, onları tarihi mirasları konusunda bilinçlendirmek ve Hint alt kıtasını İngiliz yönetiminden kurtarmaktır.

Kısacası, onun mücadele hayatının ve edebi eserlerinin hedeflerinden biri, alt kıtanın gafil Müslüman milleti de dâhil olmak üzere bütün milletleri uyandırmaktır. Ayrıca Müslüman toplumu ıslah etmek ve hurafelerden kurtarmak onun başka bir hedefi idi. Ekrem Han, Kitap yazarken her olayı tarihsel ve mantıksal açıdan incelemiş ve güvenilir bulduklarını kaydetmiştir. O yalnızca geleneksel tarih yazımına alışkın değildi. Aksine, eleştirel ve analitik olduğu kadar bilimsel tarih pratiğinde de geniş bir hâkimiyeti vardı. Ve tüm bu faaliyetlerin temel amacı Bengal’de Müslüman uyanışıdır.

Mevlana Ekrem Han’ın makale ve şiirlerden birkaç tane şunlardır:

1. İslâmer Adorşo (İslâm İdealleri), Aylık Muhammedi, Kalküta, Kasım, 1927.
2. Ovibektibad o Müsolman (Ekspresyonizm ve Müslüman), Aylık Muhammedi, Kalküta, 1928.
3. Abdur Resul, Aylık Muhammedi, Kalküta, 1928.
4. Jatio Poşak (Ulusal Kıyafet), Aylık Muhammedi, Kalküta, Mart, 1929.
5. Bek To The Kur’an (Kuran’a Dönüş), Aylık Muhammedi, Kalküta, Temmuz 1929.

6. Mevlana Obaidullah³⁵⁵, Aylık Muhammedi, Kalküta, Ağustos, 1929.
7. İslâme Narir Morjada o Odhikar (İslâm'da Kadının Konumu ve Hakları), Aylık Muhammedi, Kalküta, 1929.
8. Romjaner Şadhona (Ramazan Arayışı), Aylık Muhammedi, Kalküta, 1929.
9. Muhammed Ali³⁵⁶, Aylık Muhammedi, Kalküta, Şubat, 1931.
10. Gonit o Gonotontro (Matematik ve Demokrasi), Aylık Muhammedi, Kalküta, Mart, 1931.
11. Misro o Şotontro (Karma ve Bağımsız Seçimler), Aylık Muhammedi, Kalküta, Ağustos, 1931.
12. Maktab Medresesi Eğitimi, Aylık Muhammedi, Kalküta, Haziran, 1932.
13. Lethian Komitesi Raporu, Aylık Muhammedi, Kalküta, Temmuz, 1932.
14. Önerilen Vakıf Kanunu, Aylık Muhammedi, Kalküta, Eylül, 1932.
15. Şorkarı Şikkha Protisthangulil Beşorkari Koron (Devlet Eğitim Kurumlarının Özelleştirilmesi), Aylık Muhammedi, Kalküta, Haziran, 1933.
16. Onaçar o Tahar Protikar (Zulüm ve çareleri), Aylık Muhammedi, Kalküta, Eylül, 1933.
17. Poton Juger İtihaş (Düşüş Çağının Tarihi), Aylık Muhammedi, Kalküta, Aralık, 1933.
18. Şamprodaik Şomoşşa o Müsolmaner Oporadh (Toplumsal Sorunlar ve Müslüman Suçları), Aylık Muhammedi, Kalküta, Kasım, 1934.

---

³⁵⁵ Mevlana Ubeydullah es-Sindî (ö 1944), 1872 yılında Pencap şehrinde doğmuştur. İngiliz karşıtı harekette öncü rol oynayan âlimlerden biridir.

³⁵⁶ Mevlana Muhammed Ali Cevher (ö 1931), Müslüman bir lider, akademisyen, gazeteci ve şair idi. Hilafet hareketinin önde gelen liderlerinden biriydi.

19. İslâm o Muhamedan Law (İslâm ve Muhamedan Hukuku), Aylık Muhammedi, Kalküta, Mayıs, 1935.
20. Şikkha Montrır Porikolpona (Eğitim Bakanının Planı), Aylık Muhammedi, Kalküta, Ağustos, 1935.
21. Şikkhar Nobo Porjay (Eğitimin Yeni Aşaması), Aylık Muhammedi, Kalküta, Ekim, 1935.
22. Şangbadikotay Bangali Müsolman (Gazetecilikte Bengal Müslümanı), Bayram Sayı, Muhammedi, Kalküta, Ocak, 1936.
23. Bangla Şahitto o Müsolman (Bengal Edebiyatı ve Müslüman), Aylık Muhammedi, Kalküta, Mart, 1936.
24. Üniversitenin İkilemi, Aylık Muhammedi, Kalküta, Haziran, 1936.
25. Hindu Memoriyel (Hindu Anıtı), Aylık Muhammedi, Kalküta, Ağustos, 1936.
26. Müslim Bonger Rajnoitik Poristhiti (Müslüman Bengalin Siyasi Durum), Aylık Muhammedi, Kalküta, Ekim, 1936.
27. Ya Muhammed Anta Raşulullah (Şiir), Dainik Azad, Kalküta, 20 Mayıs 1938.
28. Amar Shaukat Bhaiya (Benim Şawkat Kardeşim), Aylık Muhammedi, Kalküta, Ocak, 1939.
29. Müsolmaner Jatitto o Şongskriti (Müslümanların Milletliği ve Kültürü), Dainik Azad, Kalküta, 5 Şubat 1939.
30. Hok Şaheb Kon Pothe (Haque Saheb Hangi Yolda), Dainik Azad, Kalküta, 6-8 Kasım 1941.

31. Şirajgonj Şommelton Şommondhe (Sirajganj Konferansı ile ilgili olarak), Dainik Azad, Kalküta, 5 Şubat 1942.

32. Dhormo, Şomaj o Rastro (Din, Toplum ve Devlet), Dainik Azad, Kalküta, 6 Ağustos 1944.

33. Mukti Ovijan (Kurtuluş Operasyonu), Dainik Azad, Kalküta, 18-20 Ekim 1946.

34. Beytülmal Tohobil (Beytülmal Fonu), Aylık Muhammedi, Dhaka, Ekim, 1950.

Mevlana Ekrem Han'ın *Mustafa Çorit*, *Mustafa Çoriter Boişişto* ve *Müslim Bonger Şamajik İtihaş* adındaki üç kitabı esas olarak tarihle ilgilidir. Ayrıca *Şomoşşa o Şomadhan*, *Pakistan Nama*, *Baibeler Nirdeş o Proçolito Khristan Dhormo* ve *İslâmer Rajjo Şaşon Bidhan* adındaki dört kitapta tarihin çeşitli konuları toplanmıştır. Bunların dışındaki kitaplar, dinin ve toplumun çeşitli yönleriyle ilgili ve Müslümanların geleneklerinin farkına varmalarına yardımcı olanlardır. Öte yandan Muhammed Ekrem Han'ın yazdığı makaleleri arasında "Poton Juger İtihaş (gerileme döneminin tarihi)", "Abdur Resul", "Bangla Şahitto o Müsolman (Bengal edebiyatı ve Müslüman)", "Müslim Bonger Rajnoitik Poristhiti (Müslüman Bengal'in siyasi durumu)", "Müsolmander Jatitto o Şongskriti (Müslümanların kökeni ve kültürü)", "İslâmer Adorşo (İslâm'ın idealleri)" ve "Amader İtihaş (Bizim Tarihimiz)" vb. adındaki makaleler tarih ve kültürler alakalıdır. Diğer yazılarda da tarih ve geleneğin çeşitli unsurlarına rastlanmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED EKREM HAN'IN TEFSİRİ

Sözlükte “açıklamak, beyan etmek” anlamına gelen **fesr** kökünden oluşan **tefsîr** “keşf ve ızhâr etmek (açmak ve açıklamak)” demektir.³⁵⁷ Terim olarak ise tefsiri, “Allah’ın Kur’ân-ı Kerîm’deki muradını beşerin gücü oranında bulmaya yardımcı olan bir ilim dalıdır” şeklinde tarif etmek mümkündür. Cürcânî’ye (ö 816/1413) göre tefsir âyetin mânasını, durumunu, kıssasını ve iniş sebebini, ona açıkça delâlet eden bir lafızla açıklamaktır.³⁵⁸

Kur’ân-ı Kerîm’de tefsir kelimesi Furkân sûresinin 33 âyetinde “açıklama” manasında geçmektedir. Tefsir kelimesi ilk dönemlerden itibaren kullanılmıştır. Mesela Hz. Ömer ribâ âyetinden söz ederken Resûl-i Ekrem’in bu âyeti tefsir etmeden vefat ettiğini bildirir.³⁵⁹

Allah tarafından kuldan Kur’ân’ın anlaşılması ve ondaki öğretilerini bilmesi istenmektedir. Ancak her âyetin anlamı açık değildir. Herkes onu bilemez. Bu gibi nedenlerden dolayı tefsire ihtiyaç duyulmuştur.

Kur’an’ın ilk müfessiri Hz. Peygamber olduğu konusunda bir ihtilâf yoktur. Sahabiler bu bilgileri ondan almış ve tâbîîne aktarmıştır. Daha sonra bu bilgiler yaygınlaşmış ve farklı bölgelerde farklı dillerde, farklı tarzlarda tefsirler yazılmıştır.

Bunun bir sonucu olarak, XIX. yüzyılda Bengal bölgesinde pek çok insan kendini Kur'an tefsirinin yazımına adanmış, ancak bunların hiçbiri kendi başına yeterli ve uluslararası standartta değildi. O dönemde mevcut olan müstakil ve güvenilir tefsir kitaplarının neredeyse tamamı Farsça veya Urduca idi. Bu nedenle Bengalce konuşan insanların Kuran’ın manasını anlaması zordu. Mevlana Ekrem Han, bu nedenle Bengalce müstakil bir tefsir yazma ihtiyacını hissetmiştir. Ekrem Han’ın tefsirinin

---

³⁵⁷ Ali İbn Muhammed Cürcânî, et-Ta’rifât, trc.Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları,1997), 63.

³⁵⁸ Cürcânî, et-Ta’rifât, 63.

³⁵⁹ İbn Mâce, Ticârât, 58.

Bengalce yazılmış ilk tam Tefsir kitabı ve uluslararası standartta bir kitap olduğu söylenebilir.

I. MUHAMMED EKREM HAN'IN TEFSİR YAZMASININ NEDENİ

Yazı, insanlık tarihi kadar eski ve önemlidir. Bir iletişim aracı olmasının yanı sıra bilginin arttırılmasında da önemli bir araçtır. Kitap bu yazının bir sonucudur. Bütün kitaplar belirli bir amaç için yazılır. Tefsir kitapları da bundan istisna değildir. Çünkü tefsir kitapları da belli bir amaç için yazılır.

Hikmet Koçyiğit'e göre tefsir kitaplarının yazılmasını etkileyen faktörler şöyle sıralanabilir: Dost veya emir sahiplerinin talebi, halkın ihtiyacını gözetmek, derli-toplu bir tefsir yazmak, uzun eserleri kısaltmak, özgün bir eser yazmak, verilen vaaz ve ders notlarını toplamak, okutulan tefsir dersleri, önceki ve sonraki tefsirleri cemetmek, beğenilen bir eseri esas almak, mevcut tefsirleri yetersiz bulma, rüyaların etkisi, tefsir ilmine atfedilen değer, ilmi tartışmaların neticesi, yazma isteği, hocanın tavsiyesi, sadaka-i cariyeye anlayışıdır.³⁶⁰

Mevlana Ekrem Han'ın tefsir yazmasının sebepleri bahsedilen sebeplerden muaf değildir. O, kendisi tefsirini yazma nedenini şöyle açıklıyor: Bir gün kütüphanede bir sandalyede yatıyordum. Bir anda uykum geldi, uykulu bir halde rahmetli babam gelip tam karşımdaki sandalyeye oturdu ve yüzündeki öfke izi hissedildiği halde “Ben senden bu işleri mi bekliyordum, hâlâ yapacak işin var” dedi. Sonra uykum kaçtı ve birkaç gün sonra Kur'an tefsiri üzerinde çalışmaya başladım.³⁶¹ Bu ifadelerinden rüyasında babasının nasihatinden sonra tefsir yazmaya başladığı anlaşılmaktadır.

---

³⁶⁰ Hikmet Koçyiğit, “Müfessirleri Tefsir Yazmaya Sevk Eden Amiller”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2012), 107-129.

³⁶¹ Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Muhammed Ekrem Khar Obodan*, 138.

Ekrem Han, kariyerinin başlangıcında çeşitli faaliyetler aracılığıyla dini tebliğ etmiş, sosyal hizmetlerde bulunmuş, gazete editörlüğünü yapmış ve çeşitli konularda kitaplar yazmış. Daha sonra siyasi lider olarak ülkeye ve millete önderlik etmiştir. Tüm bunları yaparken Kur'an ve hadisi esas almıştır. Onun hayatındaki tüm faaliyetlerin asıl amacı İslâm'ı yaymak idi. Çalışmalarında bunun yanında sosyal hizmeti, sosyal reformu, gazeteciliği ve siyaseti ile de öne çıkmaktadır. Pek çok tefsir kitabında Kur'an'da adı geçen Peygamberlerle ilgili pek çok sahte ve anlamsız hikayelerin yayıldığını fark etmiş. Kimileri tefsirini isrâiliyatla doldurmuş, kimisi ise saçma bilgilerle tefsirini süslemeyi talep etmiştir. Kendisi bu hususta şöyle demiştir: Önceki birçok müfessir, tefsirlerine pek çok asılsız ifadeyi dikkatsizce eklemekteydi. Ayrıca Yahudi-Hristiyanların birçok dini inanç ve reformu dinimize sızmıştır. Önceki yazarlarımız, doğruyu yanlış tam olarak yargılamadan, bu bilgilerle tefsirleri doldürmüşlardır.³⁶² Ekrem Han, tefsirin önsözünde şöyle der: “Ben önceki müfessirlerin asılsız bilgilerden uzak durmaya çalıştım. Kimseyi körü körüne taklit etmedim”.³⁶³ Ekrem Han, kendi tefsirinde bu tür saçma bilgileri bilimsel ve güvenilir delillerle çürütmeye çalışmıştır. Birçok batıl inancın, cehaletin ve zararlı yanılgıların kökünü kazmıştır. Yani, çağdaş, güvenilir ve Kur'an-hadis ışığında bir sahih tefsir kitabı yazmanın gerekliliğinin, Mevlana Ekrem Han'ı Tefsir yazmaya motive eden faktörlerden biri olduğu söylenebilir.

Mevlana'nın zamanında dört yönlü sorun Müslüman toplumu ve İslâm etrafında dönüyordu. Hristiyan misyonerlerin dini yaymaları, Batılı eğitimle donatılmış adamların İslâm'a yönelik cahilce eleştirileri ve genç eğitimli Müslümanların dini inançları üzerinde modern eğitimin etkisi, her şeyden önce bir grup bilim adamının dogmatik faaliyetleri ve Hristiyan misyonerlerin çalışmaları toplumda yaygınlaştı. Böyle bir durumda âlimler modern çağın ışığında İslâm'ın doğru mesajını insanlara ulaştırmak için herhangi bir çaba göstermemişler, bunun yerine önemsiz konularda ihtilaflara düşmüşlerdir. Hal böyle olunca Ekrem Han, bağımsız ve

---

³⁶² Abdullah, *Müslim Jagorone Koyekjon Kobi Şahittik*, 1980, 418.

³⁶³ Muhammed Ekrem Han, *Kur'an Şerif* (Dakka: Zinuk Pustika, 1975), önsöz.

açık gönülle İslâm'ın ayrıntılarını açıklamaya başlamış. Sonunda doğru bilgilerle dolu ve mantıksal delillerle donatılmış bir tefsiri yazmayı amaçlamıştır.

II. TEFSİRDE KULLANDIĞI ÜSLUP

Muhammed Ekrem Han, Kur'an'ı baştan sona kadar bütün sûre ve âyetleri mushaftaki tertip sırasına göre ele almıştır. Müfessir önce birkaç âyetten oluşan bir pasajı Arapça olarak yazmış. Sonra Bengal dilinde bu pasajın uygun manasını vermiş ve meâlin ardından bu pasajda gerekli gördüğü yerleri “tika (dipnot)” başlık altında tefsir etmiştir. Tefsir ederken birkaç üslubu kullanmıştır. Şimdi Muhammed Ekrem Han'ın tefsirinde kullandığı üsluplarını başlıklar halinde ele almak istiyoruz.

A. Kur'an'ı Kur'an'la Tefsir Etmesi

Muhammed Ekrem Han, âyetleri açıklarken ilk olarak Kur'an'ı Kur'an ile tefsir etme yoluna gitmiştir. Müfessir, bu yöntemi çok sık kullanmıştır. O, Kur'an'da geçen kelimelerin manalarını açıklamak için onu açıklar mahiyetteki veya ona denk gelecek bir başka âyeti zikretmiştir. Örneğin: Fâtiha sûresinin (الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ) “Dosdoğru yol”u, Nisâ sûresinin 4/69'daki (وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَٰئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ) “Kim Allah'a ve Resûl'e itaat ederse bunlar, Allah'ın kendilerine nimet verdiği nebiler, siddıklar, şehitler ve salihlerle beraber olacaklardır. Ne güzel arkadaştır bunlar!” ifadesiyle tefsir etmiştir.³⁶⁴ Aynı şekilde Bakara sûresinin 2/63 (وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمْ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا) (فيه لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ) “(Hatırlayın!) Hani bir zamanlar sizden söz almış ve Tur Dağı'nı tepenizde yükseltmiştik. (Ve demiştik ki:) “Size verdiğimiz (Kitab'a) kuvvetle yapışın ve içindeki (öğütleri) hatırlayın ki sakınıp korunabilesiniz.” âyetindeki رَفَعْنَا kelimesini, aynı sûrenin 2/127'deki (وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ) “(Hatırlayın!) Hani İbrahim ve İsmail, Kâbe'nin temellerini yükseltiyor” ifadesiyle tefsir etmiştir.³⁶⁵ Yine Meryem sûresi'nin 16. âyetini tefsir ederken Ekrem Han açıkça şunu söylemiştir: “Kur'an tefsiri, öncelikle Kur'an'ın anlatımından, ikinci olarak Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Sahih hadislerinden, üçüncü olarak da yardımcı delil olarak Arap

³⁶⁴ Muhammed Ekrem Han, *Kur'an Şerif* (Dakka: Khoşroj Kitap Mohol, 2016), 1/7.

³⁶⁵ Ekrem Han, *Kur'an Şerif*, 2016, 1/83.

edebiyatından ve güvenilir tarihten elde edilebilir. Bunun dışında mantık kanıtlarından yardım alabiliriz.”³⁶⁶ Aynı şekilde Yunus sûresinin 10/61’deki (وَمَا يَعْزُبُ عَنْ رَبِّكَ مِنْ مِثْقَالٍ) “Zerre kadar dahi olsa, yerde ve gökte hiçbir şey Rabbine gizli kalmaz. Hatta bundan (zerreden) daha küçüğü ve daha büyüğü mutlaka apaçık bir Kitap’ta yazılıdır.” *اَچıklarken* “Kur’an’ın bir âyeti başka bir âyeti açıklıyor. Bu herkesin bildiği ve kabul ettiği kuraldır” demiştir.³⁶⁷ Bu örneklerden anlaşılır ki Ekrem Han, Kur’ân’ı Kur’ân ile tefsir etmeyi bir metot olarak benimseyip eserinde uygulamıştır.

B. Kur’an’ı Sünnetle Tefsir Etmesi

Âyeti hadisle tefsir etme yöntemi Ekrem Han’ın tefsirinde kullandığı bir diğer metottur. Ekrem Han bu yöntemi tefsirin birçok yerinde benimsemiştir. Meryem sûresinin 16. âyetini yorumlarken Kur’an tefsir yöntemini anlatmakta ve ikinci yöntem olarak hadisten bahsetmektedir. Aynı şekilde Kehf sûresi’nin 18. âyetini yorumlarken hadisin Kur’an’dan sonra ikinci yöntem olduğunu açıkça belirtmektedir.³⁶⁸ Müfessir, genellikle senedin içindeki ravileri hafz ederek nakletmiştir. Müfessir bu hadisleri; âyetlerin tefsiri, fihhi meselelerin beyanı ve kelimelerin lügavî anlamlarına işaret etmek gibi amaçlarla nakletmiştir.

Örneğin: Bakara sûresinin 2/92 (وَلَقَدْ جَاءَكُمْ مُوسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ) “Andolsun ki Musa size apaçık delillerle geldi. Sonra sizler onun ardından buzağayı (ilah) edindiniz. İşte sizler böyle zalimlersiniz.” âyetinde geçen *الْبَيِّنَاتِ* kelimesini, Ebû Hureyre’den nakledilen şu hadisle açıklar: (البينة على المدعي واليمين على من أنكر) “Delil davacıya, yemin ise inkaredene aittir”. Ona göre *الْبَيِّنَاتِ* kelimesi mucize ile birlikte diğer delillere de delalet etmektedir.³⁶⁹ Aynı şekilde Nisâ sûresinin 4/3 (وَأِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُفْسِدُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مِثْلَىٰ وَلْتُمْ وَرُبَاعًا فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا) “Yetimler hakkında adil olamayacağınızdan korkarsanız, (yetim olmayan) kadınlardan hoşunuza giden iki, üç, dört (kadını) nikâhlayın. Şayet (kadınlar arasında) adaleti sağlayamayacağınızdan korkarsanız, bir eşle veya cariyelerinizle

³⁶⁶ Muhammed Ekrem Han, *Kur’an Şerîf* (Khoşroj Kitap Mohol, 2016), 3/412.

³⁶⁷ Ekrem Han, *Kur’an Şerîf*, 2016, 3/28.

³⁶⁸ Ekrem Han, *Kur’an Şerîf*, 2016, 3/356.

³⁶⁹ Ekrem Han, *Kur’an Şerîf*, 2016, 1/109.

yetinin. *Haksızlık yapmamanız için en uygun olan budur.*” âyeti (عن ابن عمر أن غيلان بن) (المسلمة الثقفي أسلم و له عشرة نسوة في الجاهلية فاسلمن معه فقال النبي امسك اربعا و فارق سايرهن “İbn Ömer’den rivayet edildiğine göre: Geylân b. Mesleme es-Sekafi’nin Câhiliyede on eşi vardı. O İslâm’a dâhil olunca eşleri de onunla İslâm’a dâhil oldular. Sonra Hz. Peygamber ona “Dört taneyi tut ve diğerlerini bırak” dedi.” hadis ile açıklamıştır.³⁷⁰ Bu örneklerden anlaşılır ki Ekrem Han, Kur’ân’ı hadis ile tefsir etmeyi bir metot olarak benimseyip eserinde uygulamıştır.

C. Sahabe ve Tâbiûn Kavline Yer Vermesi

Âyeti sahabe ve tâbiûn kavli ile tefsir etme Muhammed Ekrem Han’ın tefsirinde kullandığı üçüncü bir metottur. Nitekim Ekrem Han, söz konusu tefsirde âyetleri açıklarken Hz. Peygamberin hadislerinin yanı sıra İbn Abbâs (ö. 68/687-688), İbn Mes’ûd (ö. 32/652-653), İbn Zübeyr (ö 73/692), Mücâhid (ö 103/721) ve Süddî (ö 127/745)³⁷¹ gibi sahabe ve tâbiûnlerden nakledilen pek çok rivayete yer vermiştir. Örneğin: Âl-i İmrân sûresinin 3/7 (هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ) (مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ O’dur. O (Kitap) ’tan bazı âyetler (kimsenin tahrif etmeye güç yetiremeyeceği şekilde sağlam, açık ve) muhkemdir. Onlar (Kitab’ın çoğunluğunu ve ana omurgasını oluşturan muhkem), Kitab’ın anası olan (âyetlerdir). Diğer bazıları da (kullarını imtihan etmek için açık kılmadığı) müteşabih âyetlerdir. Kalplerinde eğrilik bulunanlar, fitne çıkarmak ve (âyetleri hevalarına göre) yorumlamak için müteşabih olan âyetlerin peşine düşerler. O (âyetlerin) tevilini/hakiki anlamını yalnızca Allah bilir. İlimde derinleşenler derler ki: “Ona iman ettik. Hepsi Rabbimizin katındandır.” Ancak akıl sahipleri düşünüp öğüt alır.” âyeti İbn Abbâs’ın şu sözüyle açıklar: (انا من) (الراسخين فى العلم الذين يعلمون تأويله “Ben ilimde tevilini bilen yüksek pâyeye erişenlerdenim”.³⁷² Aynı şekilde Âl-i İmrân sûresinin 3/55 (إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ إِنِّي فَتَوَّيْتُكَ) (Hatrılayın!) (وَرَفَعْنَاكَ إِلَيْنَا وَمُطَهَّرْنَاكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَجَاعَلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فِرْقًا كَافِرًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ) (Hatırlayın!) Hani Allah demişti ki: “Ey İsa! Seni vefat ettirecek, kendime yükseltecek, kâfirlerden

³⁷⁰ Ekrem Han, *Kur’an Şerif*, 2016, 1/447.

³⁷¹ Ekrem Han, *Kur’an Şerif*, 2016, 3/77.

³⁷² Ekrem Han, *Kur’an Şerif*, 2016, 1/293.

(ve onların tuzak ve hilelerinden) temizleyeceğim. Sana tabi olanları kıyamete dek kâfîrlerden üstün kılacağım.” âyetinde geçen مُتَوَفِّيكَ kelimeyi açıklarken İbn Abbâs’ın şu söze yer vermiştir: (عن ابن عباس في قوله انى متوفيك اى مميتك).³⁷³

D. Arap Dili ve Belâgatı ile Tefsiri

Muhammed Ekrem Han’ın kendi tefsirinde benimsenen yöntemlerden bir diğeri de Arap dili ve Belâgatını esas almasıdır. Daha önce bahsettiğimiz üzere Ekrem Han, Meryem sûresi’nin 16. âyetini tefsir ederken Kur’an tefsirinde kullanılan üçüncü bir metot Arap edebiyatından ve güvenilir tarihten faydalanma olduğunu açıkça söylemiştir.³⁷⁴ Ekrem Han, bu yöntemi kitabın birçok yerinde uygulamıştır. Örneğin: Bakara sûresi’nin 2/3 (الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ) “O (takva sahipleri), gayba iman eder, namazı dosdoğru kılar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan infak ederler.” âyetindeki الْغَيْبِ kelimesini açıklarken dil kurallarına dayanarak burada maksat “gayba iman edenler” olmayıp “gayb iken iman edenler” olacağını söylemiştir. Yani onlar, Müslümanların huzurunda imanlarını beyan ettikleri gibi, Müslüman toplumunun görünmediği yerde dahi aynı kararlılıkla imanlarını ilan ederler. Onlar münafıklar gibi değildir.³⁷⁵ Aynı şekilde yine Bakara sûresinin 2/30 (وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً) “Hani Rabbin meleklerle: “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.” demişti.” âyeti açıklarken âyette geçen جَاعِلٌ kelimesinden maksat “yaratan” olmayıp “yapan” olduğunu söylemiştir.³⁷⁶

E. Tefsirlerdeki İsrâiliyâta Dikkat Çekmesi

Ekrem Han, İsrâiliyâta karşı her zaman güçlü bir duruş sergiledi. Kitabının bazı yerlerinde, diğer müfessirlerin aktardığı İsraili rivayetlerinden açıkça söz etmekte ve bunların uydurma olduğunu ispat etmektedir. Örneğin: Mâide sûresinin 5/22 (قَالُوا يَا (مُوسَىٰ إِنَّ فِيهَا قَوْمًا جَبَّارِينَ وَإِنَّا لَنَنذُرُكَ حَتَّىٰ يَخْرُجُوا مِنْهَا فَإِن يَخْرُجُوا مِنْهَا فَإِنَّا دَاخِلُونَ) “Dediler ki: “Ey Musa! Orada çok güçlü bir topluluk vardır. Onlar çıkmadan biz oraya girmeyeceğiz. Şayet çıkarlarsa elbette biz gireriz.” âyetini tefsir ederken Amalika

³⁷³ Ekrem Han, *Kur’an Şerif*, 2016, 1/347.

³⁷⁴ Ekrem Han, *Kur’an Şerif*, 2016, 3/412.

³⁷⁵ Ekrem Han, *Kur’an Şerif*, 2016, 1/16-17.

³⁷⁶ Ekrem Han, *Kur’an Şerif*, 2016, 1/47.

kavmi hakkında tefsirlerde yer alan rivayetlerin bazıları zikretmiştir. Sonradan bu rivayetlerin uydurma olduğunu belirtmiştir. Rivayetlerin birisi şöyledir: 12 temsilci Kenan ülkesine varıp bir bahçeye girdiler. Bahçe sahibi ağaçtan meyve toplamak üzereydi. Temsilcileri görünce tek tek meyve torbasına koydu. Daha sonra reisin yanına vardıklarında buradaki durum hakkında Musa'ya uyararak için onlara birer üzümle geri gönderildiler. Bir İsrailinin bir günlük yemesi için bir üzüm yetiyordu.³⁷⁷ Ekrem Han, hemen hemen bütün tefsircilerin bu sınıftaki rivayetlere yer verdiğini söylemektedir. Fakat dikkatli tefsirciler, bunu Yahudi uydurması ve utanç verici bir yalan olarak nitelendirmiştir.

F. Çeşitli Tefsirlerden Nakletmesi

Tefsir kaynakları açısından Ekrem Han'ın *Kur'an Şerîfi* Bengalce yazılan tefsirler arasında kapsamlı bir eserdir. Ekrem Han çeşitli görüşler arasında tercih ettiği görüşü desteklemek amacıyla İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö 310/923) *Câmi'u'l-Beyân*'i, Fahreddin er-Râzî'nin (ö 606/1210) *et-Tefsîrü'l-Kebîr*'i, Beyzâvî'nin (ö 685/1286) *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*'i, İbn Kesîr'in (ö 774/1373) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*'i, Şevkânî'nin (ö 1250/1834) *el-Fethu'l-Kadîr* ve Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî'nin (ö 1270/1854) *Rûhu'l-Meânî*'i gibi tefsirlere başvurmuştur. Örneğin: Bakara sûresinin 2/228 (وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ) “(Kocaları tarafından) boşanan kadınlar, (hamile olup olmadıkları anlaşılınsın diye) üç kur müddetince iddet beklerler.” âyetindeki قُرُوءٍ kelimeyi açıklarken قُرُوءٍ kelimesinin iki görüşe delalet ettiğini, birinci görüşe göre âdet manasına geleceğini, ikinci görüşe göre ise tuhûr manasına geleceğini zikretmektedir. Kaynak olarak Fahreddîn er-Râzî'nin *et-Tefsîrü'l-kebîr*, İbn-Kesîr'in tefsiri ve Şevkânî'nin *el-Fethu'l-kedîr*'i göstermektedir.³⁷⁸ Aynı şekilde Meryem sûresinin 19/17 (فَاتَّخَذَتْ مِنْ دُونِهِمْ حِجَاباً فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا) “Onların (kendisini görmesine engel olacak) bir perde çekmişti. Biz de ona ruhumuzu (Cibril'i) göndermiştik. Ona düzgün/her şeyi yerli yerinde bir insan sûretinde görünmüştü.”

³⁷⁷ Muhammed Ekrem Han, *Kur'an Şerîf* (Dakka: Khoşroj Kitap Mohol, 2016), 2/145.

³⁷⁸ Ekrem Han, *Kur'an Şerîf*, 2016, 1/217.

âyetinde geçen رُوْح kelimesinden maksat Cebrail olduğunu söylemektedir. Kaynak olarak ise Fahreddin er-Râzî'nin *et-Tefsîrû'l-Kebîr*'i göstermektedir.³⁷⁹

III. TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ

Ekrem Han'ın tefsiri hayatının en büyük başarılarından biridir. Tefsiri Bengalce yazılmış tefsir kitaplar arasında müstakil ve dikkat çekici bir kitaptır. Ekrem Han, Kur'an âyetlerini yorumlarken belli kurallara uymuş ve insanlara fayda sağlamaya odaklanmıştır. Yazdıklarıyla toplumda yaygın olan bazı yanlışları çözmeye çalışmıştır. Âyetlerin tefsirinde müfessirlerin görüşlerine yer vermiş ve bunlardan güncel gerçekliğe yakın, ehlisünnet çizgisine uygun olan görüşü tercih etmeye çalışmıştır. Tefsirinin başlıca özellikleri şunlardır:

1. Rivayet tefsirinin yanı sıra dirayet tefsirini de zikretmiştir.
2. Müfessirlerin görüşlerine önem vermiş. Kitaplarını referans olarak göstermiş. Bu konuda Taberî, İbn Kesir ve Râzî gibi önde gelen müfessirlerin görüşlerine yer vermiştir.
3. İsrâiliyât ve şaz görüşlerinden uzak durmuş. Bunların anlamsızlığını kanıtlamaya çalışmıştır.
4. Her sûrenin başında sûre hakkında kısa bilgi vermiştir.
5. Rasyonel bir insan olduğundan mantığa çok önem vermiştir. Mucizeleri mantığın ışığında incelemeye çalışmıştır.
6. Kur'an'daki olayları Arap dili ve tarihine göre incelemiştir.
7. Kur'an'ı tercüme ve izah ederken sade ve akıcı bir dil kullanmıştır.
8. Bir konu hakkındaki müfessirlerin farklı görüşlerini zikretmiş ve onlardan birini tercih etmiştir.

---

³⁷⁹ Ekrem Han, *Kur'an Şerîf*, 2016, 3/413.

9. Kur'an'ın her âyetini veya kelimesini açıklamadan gerekli olduğu yeri açıklamıştır.
10. Kolay anlaşılabilmesi için konular kısa şekilde anlatmıştır.
11. Kur'an-ı Kerim'in tercüme ve yorumunda, Kur'an'ın orijinal kelimelerinin doğru anlamlarını korumuş ve aynı zamanda Bengalce dilinin edebi üslubuna da bağlı kalmıştır.
12. Pek çok hurafeyi, cehaleti ve zararlı yanılgıları kökünden söküp atmıştır.
13. Kelimeleri kolayca anlaşılabilmesi için bazı yerde Bengal manaların yanı sıra Arapça veya İngilizce telaffuzunu vermiştir.
14. Bir kelime birden fazla geçtiğinde anlatıldığı yeri işaretlemiştir.
15. Âyetleri anlatırken pasaj pasaj olarak belirtmiş ve buna göre tercüme ve tefsir yapmıştır.
16. Sûrenin başında sûre adı, manası, konusu, sûrenin nazil olduğu zaman ve yer, sûrenin âyet sayısı vb. hakkında genel bir bilgi vermiştir.
17. Muhammed Ekrem Han tefsirinde Kur'ân ilimlerine dair mekkî-medenî,³⁸⁰ nâsîh-mensûh,³⁸¹ muhkem ve müteşâbih³⁸² ve mukatta harfleri³⁸³ gibi pek çok konuya önem vermiştir.

IV. TEFSİRDE KULLANDIĞI KAYNAKLAR VE BUNLARDAN İSTİFADE YÖNTEMİ

A. Kaynaklar

1. Tefsir Kaynakları

---

³⁸⁰ Ekrem Han, *Kur'an Şerîf*, 2016, 1/9.

³⁸¹ Ekrem Han, *Kur'an Şerîf*, 2016, 1/253.

³⁸² Ekrem Han, *Kur'an Şerîf*, 2016, 1/287.

³⁸³ Ekrem Han, *Kur'an Şerîf*, 2016, 1/283.

- a. İbn Cerîr Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-beyân'ı*
- b. Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf'ı*
- c. Fahrreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *et-Tefsîrû'l-kebîr'i*
- d. Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl'i*
- e. Nizâmeddin en-Nisâbûrî'nin (ö. 730/1329) *Garâibü'l-Kur'ân'ı*
- f. Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *el-Bahrü'l-muhî't'i*
- g. İbn-Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm'i*
- h. Celâlüddîn es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-mensûr'ü*
- i. Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitabi'l-Kerîm'i*
- j. Muhammed Tahir es-Siddîkî'nin (ö. 986/1578) *Mecma' bihâru'l-envâr fi garâibu't-tenzîl ve letâifu'l-ahbâr'ı*
- k. Şah Veliullâh'ın (ö. 1176/1762) *el-Fevzu'l-kebîr'i*
- l. Senâullah Pânîpetî'nin (ö. 1225/1810) *et-Tefsîrû'l-Mazharî'si*,
- m. Muhammed b. Ali eş-Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) *Fethu'l-ğadîr'i*
- n. Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-me'ânî'si*
- o. Siddîk Hasan Han'ın (ö. 1307/1890) *Fethu'l-beyân fî makâşidi'l-Kur'ân'ı*
- p. Muhammed Abduh'un (ö. 1905) *Tefsîru cüz'i 'Amme'si*
- r. Reşîd Rızâ'nın (ö. 1935) *Tefsîrû'l-Menâr'ı*
- s. Eşref Alî et-Tehânevî'nin (Ö. 1943) *Beyânü'l-Kur'ân'ı*
- t. Mevlâna Muhammed Alî'nin (ö. 1951) *Beyânu'l-Kur'an'ı*

2. Hadis Kaynakları ve Şerhleri

- a. Kütüb-i Sitte
- b. Mecdüddîn İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *en-Nihâye'si*
- c. İmam en-Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhhi Müslim'i*
- d. Hatîb et-Tebrîzî'nin (ö. 741/1340) *Mişkâtü'l-mesâbih'i*
- e. İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Fethu'l-Bârî'sı*
- f. Muhammed Tâhir b. Alî el-Fettenî'nin (ö. 986/1578) *Mecma'u bihâri'l-envâr fî garâ'ibi't-tenzîl ve letâ'ifi'l-ahbâr'ı*
- g. Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) *Mirkât'i*

3. Lügat Kaynakları

- a. İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *Şihâhu'l-luğa'sı*
- b. Râgıb İspahânî'nin (ö. 502/1108) *Müfredâtu'l-Kur'an'ı*
- c. İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisanü'l-'Arab'ı*
- d. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyumi'nin (ö. 770/136-69) *el-Misbahu'l-Münir'i*
- e. Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Ğâmûsü'l-muĥîţ'i*.
- f. Muhammed Tâhir b. Alî el-Fettenî'nin (ö. 986/1578) *Mecma'u biĥâri'l-envâr fî garâ'ibi't-tenzîl ve letâ'ifi'l-aĥbâr'ı*
- g. Murtazâ ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcü'l-'arûs'u*
- h. Edward William Lane'nin (1876) *The Arabic-English Lexicon'u*
- i. Reşîd b. Abdillâh eş-Şertûnî'nin (1864-1906) *Aĥrebü'l-mevârid'i*

4. Diğer Kaynaklar

- a. Ebû Bekr Cessâs'ın (ö. 370/980) *Ahkâmü'l-Kur'an'ı*
- b. Burhâneddîn el-Mergînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye'si*
- c. Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân'ı*
- d. Kazvînî'nin (ö. 682/1283) *'Acâ'ibü'l-maĥlûkât'ı*
- e. Demîrî'nin (ö. 808/1405) *Ĥayâtü'l-ĥayevân'ı*
- f. Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân'ı*
- g. George Sale'in (ö. 1736) *The Koran Commonly Called the Alcoran of Mohammed'i*

- h. Şah Veliullâh'ın ((ö. 1176/1762)) *Fethu'l-ḥabîr bimâ lâ büdde min ḥıfzihî fi 'ilmi't- tefsîr'i*
- i. William Muir'in (ö 1905) *Life of Muhammad'ı*
- j. Henry Williams'in (ö 1943) *The Historians' History of the World'u*
- k. Edward Henry Palmer'in (ö 1882) *Translation of the Quran'ı*
- l. *Encyclopedia Britanica*
- m. *Encyclopedia Biblica*

B. Kaynaklardan İstifade Yöntemi

Mevlana Muhammed Ekrem Han'ın tefsiri kaynak bakımından kapsamlı bir kitaptır. Kaynakları kitabında çeşitli nedenlerle kullanmış ve istifade etmiştir. Onun istifade yöntemleri maddeler halinde şöyle açıklayabiliriz:

1. Ekrem Han, kitabında bazen bir âyetin tefsiri hakkında farklı görüşleri bir araya getirmek, bunlardan birine öncelik vermek veya birinin boş olduğunu ispat etmekte kaynaklardan istifade etmiştir.
2. Kur'an'da olan bir konuyu kolayca anlayabilmek veya anlatabilmekte istifade etmiştir.
3. Garip kelime veya ifadeleri açıklamak, bir kelimenin birden fazla anlamından birini tercih etmek, kelimelerin sözlük anlamı tespit etmek, bir kelimedenden kastedilen manayı veya bir meseleyi daha kapsamlı bir şekilde ortaya çıkarmakta istifade etmiştir.
4. Nâsîh ve mensûh veya muhkem ve müteşâbih gibi ihtilafli konularda kendi görüşünü öne çıkarmakta istifade etmiştir.
5. Sûre bilgileri, âyetlerin iniş hikmeti, esbab-ı nüzûl veya âyet ve sûrelerin faziletleri beyan etmekte istifade etmiştir.
6. Âyetin hükmünü çıkarmak, hükümlerden birini tercih etmek veya ümmetin sosyal, siyasi, ekonomik alanlardaki güncel sorunlara çözüm bulmakta istifade etmiştir.

7. Kur'an'da anlatılan kıssaların doğruluğu ve bunlardan faydalanma konusunda istifade etmiştir.
8. Fesahat ve belagat veya Kur'an'da zikredilen üslûplar konusunda istifade etmiştir
9. Arapça, Farsça ve İngilizce kaynaklardan faydalanmata istifade etmiştir
10. Kendi görüşünü desteklemek için Batılı kaynaklara başvurmak veya Batılı yazarların Kur'an'a karşı uydurduğu batıl iddialar hakkında bilgi vermekte istifade etmiştir.

Ekrem Han, âyetleri yorumlarken rivayet tefsiri ile dirayet tefsiri ve klasik düşünce ile modern düşünceyi bir araya getirmiştir. Ayrıca gerekli olduğu yerlerde çeşitli hadis kitaplar ve lügat kaynaklarından istifade etmiştir. Böylece kendi kitabını Bengal bölgesinde yazılan tefsir kitaplar arasında üst mertebeye ulaştırmıştır.

V. MUHAMMED EKREM HAN'A GÖRE KUR'AN İLİMLERİ VE TEFSİR USÛLÜ

A. Muhkem ve Müteşâbih

Sözlükte “sağlam kılınmış, bozulmalara karşı korunmuş” gibi mânalara gelen muhkem kelimesi terim olarak “lafiz yönünden herhangi bir şüphe taşımayan ve manası da apaçık olan lafızdır”.³⁸⁴ Müteşâbih ise “benzeşen, ayırt edilmesi zor olacak şekilde birbirine benzeyen” mânalara gelmektedir. Terim olarak “lafiz veya mâna açısından başkasına benzediğinden anlaşılması müşkil olan kur'an ifâdeleridir”.³⁸⁵ Cürcânî'ye (ö 816/1413) göre ise muhkem “kendisiyle kastedilen mana tebdil ve tağyîrden, yanı tahsîs, te'vil ve neshden korunup sağlam kılınan şeydir”.³⁸⁶ ve müteşâbih “anlamı gizlenmiş olan ve anlaşılması hiç umulmayan şeydir.”³⁸⁷

---

³⁸⁴ Rağıb el-İsfahanî, Müfredât, tcr. Abdalbaki Güneş ve Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2010), 302.

³⁸⁵ İsfahanî, Müfredât, 537.

³⁸⁶ Ali İbn Muhammed Cürcânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut, Lubnan: Darü'r-Reyyan li't-Türas, 1403), 263.

³⁸⁷ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 253.

Mevlana Ekrem Han'a göre "Muhkem ve müteşâbih konusunda âlimler arasında görüş ayrılığı vardır. Bu ayrılığın temel sebebi Âl-i İmrân sûresi'nin 7. âyeti arasındaki duraklama yeri konusundaki ihtilaftır. Bir gruba göre müteşâbih âyetlerinin manasını Allah'tan başkası bilemez. Bir başka gruba göre ise Allah ve ilimde derinleşen kişilerden başkası bilemez".

Ekrem Han'a göre Kur'an âyetlerini muhkem ve müteşâbih olarak ikiye ayırmak doğru değildir. Ekrem Han, kendi görüşünü delillerle pekiştirmiştir. Bu durumda ilk olarak bu kelimelerin Kur'an'ın diğer âyetlerindeki kullanımını göstermiştir. Örneğin: Hûd sûresinin 1. Âyeti (الرُّكَّابِ أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ) (خَبِيرٌ) "Elif, Lâm, Râ. (Bu,) âyetleri sağlamlaştırılıp (muhkem kılınmış) sonra da (hüküm ve hikmet sahibi) Hakîm ve (her şeyden haberdar) Habîr (olan Allah) tarafından detaylı olarak açıklanmış bir Kitap'tır." zikrederek Kur'an'daki tüm âyetlerin muhkem olduğunu göstermektedir. Yine Zümer Sûresi'nin 23. âyetine (اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَابًا) "Allah, (âyetleri) birbirine benzeyen (ve âyetleri) tekrar eden, sözün en güzeli olan (Kur'an'ı) Kitap olarak indirdi." atıf yaparak Kur'an'ın bütün âyetlerinin müteşâbih olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Fussilet sûresinin 1, 2 ve 3. âyeti (حُمُّ تَنْزِيلٍ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ كِتَابٌ فُصِّلَتْ آيَاتُهُ فَرَأَانَا عَرَبِيًّا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ) "Hâ, Mîm. (Bu Kitap,) (özünde merhamet sahibi olan) Er-Rahmân, (rahmetini kullarına eriştiren) Er-Rahîm olan (Allah) tarafından indirilmiştir. (Bu,) bilen bir topluluk için Arapça okunan, âyetleri detaylı olarak açıklanmış bir Kitap'tır." zikrederek demiştir: "bu âyet ve bu kategorideki diğer tüm âyetler, Kur'an âyetleri Arapça dilinde açıkça anlatıldığını şüpheye yer bırakmayacak şekilde ispat etmektedir. Dolayısıyla bazı âyetlerin insanlar için anlaşılmasız olduğunu söylemek, Kur'an'ın bu kararını inkar etmektir."³⁸⁸

Daha sonra Ekrem Han hadiste muhkem ve müteşâbih kelimelerin maddelerinden oluşan diğer kelimelerin kullanımına değinerek şöyle demiştir: Peygamber Efendimiz (s.a.v.) Kur'an hakkında şöyle buyurmuştur (وهو الذكر الحكيم).³⁸⁹ Demek ki Kur'an hâkimdir, emir verendir veya Kur'an âyetleri içinde şüphe olmayan muhkemdir. Bir başka hadiste (من تشبه بقوم فهو منهم)³⁹⁰ buyurmuştur. Demek ki

³⁸⁸ Ekrem Han, *Kur'an Şerif*, 2016, 1/287-288.

³⁸⁹ Sünenü't-Tirmizî, Ebvabu Fadâili'l-Kur'an, 15/3130.

³⁹⁰ Ebû Dâvûd, Kitabu'l-Libâs, 5/4031.

gayrimüslim bir toplumu taklit edenlerin o topluma mensup sayılacağı bildirilmektedir. Yani anlatılanlardan anlaşılır ki muhkem, şüphe olmayan ve müteşâbih ise birbirine benzeyen manalara gelmektedir.³⁹¹

Ekrem Han, sözlük delili olarak Râgıb el-İsfahânî'nin (ö 502/1108) kitabındaki zikrettiğimiz muhkam ve müteşâbih tanımlarını aktarmıştır. Tefsirden delil olarak İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö 310/923) Âl-i İmran sûresinin 7. âyetindeki açıklamayı öne çıkarmıştır. İbn Cerîr'in ifadesiyle muhkem, ayrıntılı olarak anlatılan âyetlerin tamamıdır. Müteşâbih ise kıraat ve okunuşlarında bir fark olmayıp, mana bakımından birbirinden farklı olan âyetlerdir. Dolayısıyla yukarıdaki konuşmalardan, daha sonraki müelliflerin Kur'an âyetlerini muhkem ve müteşâbih olarak tasnif etmeleri ve müteşâbih âyetlerinin insanlar için anlaşılmaz olduğunu söylemeleri doğru olmadığı açıkça görülmektedir.³⁹²

Ekrem Han'a göre Kur'an, hadis, sözlükler ve kabul edilen tefsir kitapları, sonraki yazarlar tarafından müteşâbih kelimesinin yorumlanmasının tamamen tutarsız olduğunu göstermektedir. Onlara göre Kuran'ın pek çok âyeti insanlar için tamamen yararsız kabul edilecektir. Bu doğru değildir. Onlar Kur'an, hadis ve Arapça diline dair hiçbir delil ortaya koyamamışlar ve müteşâbih âyetlerinin tam sayısını da belirtememişlerdir. Bazılarına göre Kur'an'ın sadece beş yüz âyeti muhkemdir. Geriye kalan âyetlerin tamamı müteşâbihtir, yani insanlar tarafından anlaşılabilir. Bu saçma bir tartışmadan başka bir şey değildir.

B. Te'vîl

Sözlükte “yorum, dönüş” anlamındaki evl kökünden türeyen te'vîl kelimesi terim olarak “bir şeyi, ilmen veya fiilen kendisinden kastedilen manaya çevirmek” manasına gelmektedir.³⁹³ Cürcânî'ye (ö 816/1413) göre “lügâta geri çevirmedi.

³⁹¹ Ekrem Han, *Kur'an Şerîf*, 2016, 1/289.

³⁹² Han, *Kur'an Şerîf*, 1/291-292.

³⁹³ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 109.

Şerîatta ise lafzı zâhir manasından muhtemel olduğu bir manaya almaktır. Ancak yorumlanan bu muhtemel mana kitap ve Sünnet'e uygun olmalıdır".³⁹⁴

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî es-Semerkindî (ö. 333/944) te'vili açıklarken şöyle demektedir: "Selefe göre te'vil terim olarak iki manaya gelmektedir. Birincisi, kelami açıklamak ve manasını beyan etmektir. İkincisi ise kelamla kastedilen şeyin kendisidir. Kelam inşa olursa, o zaman onun te'vili (نفس الفعل المطلوب) istenilen fiilin kendisi olacak, ama kelam haber olursa o zaman onun te'vili (نفس الشيء المخبر به) haber edilen şeyin kendisi olacaktır".³⁹⁵ Mevlana Ekrem Han de Mâtürîdî gibi aynı görüşte olup te'vili şöyle açıklamaktadır: Te'vil temelde bir şeyi nihai amacına döndürmektir. Terim olarak ise te'vil, ameli uygulama veya pratize etmek manalarına gelmektedir. Delil olarak ise Hz. Aişe (r.a.)'nın Nasr sûresi ile ilgili bir hadisi zikretmektedir. Aişe şöyle buyurmaktadır: "Resûlullah (s.a.v.) rüku ve secdede (سبحانك اللهم وبحمدك، اللهم اغفر لي) şu duayı çokça okurdu ve bu şekilde Kur'an'ı te'vil ederdi (pratize ederdi)".³⁹⁶ Yusuf sûresinin 100. Âyetinde (وَرَفَعَ أَبْوَيْه عَلَى الْعَرْشِ وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا وَقَالَ يَا أَبْتِ هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ) "Ebeveynini tahtın üzerine çıkarttı/oturttu. (Hepsi) ona secde ettiler/saygıyla selamladılar. Dedi ki: "Babacığım! İşte bu, benim daha önce gördüğüm rüyamın tevili/gerçekleşmesidir. Rabbim onu gerçek çıkardı." te'vil kelimesi tam da bu anlamda kullanılmıştır.³⁹⁷

C. Hurûf-ı Mukattaa

Bir şeyin kenarı veya ucu anlamına gelen harf kelimesi terim olarak (مدل على) "başkasında olan bir manaya delalet eden" manaya gelmektedir.³⁹⁸ Ebû'l-Bekâ el-Kefevî (ö. 1095/1684)'ye göre ise harf kelimeyi oluşturan şeydir.³⁹⁹ Hurûf-ı Mukattaa harf kelimesinin çoğulu olan hurûf ile "kesilmiş" anlamına gelen mukattaa kelimesinden meydana gelen bir tamlamadır. Söz konusu harfler kelimeyi oluştururken okudukları gibi değil kendi isimleriyle telaffuz edilmektedir. Hurûf-ı

³⁹⁴ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 72.

³⁹⁵ Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne* (Beyrut, Lubnan: Darü'l-Kutubî'l-İlmiyya, 2005), 1/183.

³⁹⁶ İbn Cerîr Taberî, *Câmi'l-Beyân fi tefsîri'l-Kur'an* (Beyrut, Lubnan: Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1992), 2/731.

³⁹⁷ Ekrem Han, *Kur'an Şerîf*, 2016, 1/293-294.

³⁹⁸ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 114.

³⁹⁹ Ebû'l-Bekâ Kefevî, *el-Külliyât* (Beyrut, Lubnan: Al-Risalah, 1998), 393.

Mukattaa Ku'an-ı Kerim'in 29 sûrelerinin başına gelmektedir. Bu harfler bazı sûrelerin başına tek harf olarak gelirken, bazı sûrelerin başına terkip halinde gelmektedir. Tek harf olarak Sâd, Kâf ve Kelam sûrelerinin başına gelir. Terkip halinde iki harf olarak Tâhâ, Neml, Yâsîn, Mü'min, Fussilet, Zuhruf, Duhân, Câsiye ve Ahkâf sûrelerinin başına gelir. Üç harf olarak Bakara, Âl-i İmran, Ankebut, Rûm, Lokmân, Secde, Yûnus, Hûd, Yûsuf, İbrâhîm, Hicr, Şu'arâ ve Kasas sûrelerinin başına gelir. Dört harf olarak A'râf ve Ra'd sûrelerinin başına gelir. Beş harf olarak ise Meryem ve Sûrâ sûrelerinin başına gelir. Bu harflere hurûf-ı teheccî ve fevâtihu's-süver de denir.⁴⁰⁰

Bu harfler konusunda müfessirler arasında ihtilaf vardır. Bazılarına göre bunlar müteşabih âyetlerdendir ve manalarını Allah'tan başkası bilemez. Hz. Ebû Bekir (ö 13/634)'in "Her kitabın bir sırrı vardır. Allah'ın Kur'an'daki sırrı da sûre başlarında yer alan harflerdir." Ve Hz. Ali (ö 40/660)'nin "Her kitabın bir özü vardır. Bu kitabın özü de hurûf-ı mukattaadır." Şeklindeki ifadeleri buna delalet etmektedir.⁴⁰¹ Kurtubî (ö. 671/1273) kendi kitabında şöyle anlatmaktadır: "Tefsir âlimleri sûrelerin başlarındaki bu harfler hakkında farklı görüşlere sahiptir. Âmir eş-Şâbi (ö 104/722), Süfyan es-Sevri (ö 161/778) ve bir grup muhaddis şöyle demiştir: Bunlar Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de sakladığı bir sırdır. Yüce Allah'ın her bir kitabında böyle bir sırrı vardır. Bunlar, yüce Allah'ın bilgisini yalnızca kendisine sakladığı müteşabih buyruklar arasında yer alır. Bunlar hakkında bir şey söylemek gerekmez. Biz bunlara iman eder ve Allah'tan geldikleri gibi kabul ederiz".⁴⁰² Ekrem Han'a göre ise bunların belli manaları vardır. Bu manalar araştırmakla ortaya çıkar. Bunların manalarını Allah'tan başkası bilemez diyenlerin iddiaları tamamen mantıksızdır. Delil olarak şunu söylemektedir: Allah Teâlâ, Kur'an'ı insanların anlaması için indirmiş ve ona iman etmeyi emretmiştir. Allah'ın insana anlaşılmayan bir söze inanması veya onun doğru olduğuna inanmasını emretmesi kesinlikle mümkün değildir.⁴⁰³

⁴⁰⁰ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Süyûtî, *el-İtkân* (Mısır, 1951), 2/106; Mustafa Altundağ, "Hurûf-ı Mukattaa", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1998).

⁴⁰¹ Fahreddin Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr* (Beyrut, Lubnan: Dârü'l-İhyâi't-Turasî'l-Arabî, 1997), 1/250.

⁴⁰² Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *El-Câmi' Li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, tcr. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Buruc Yayınları, 1997), 1/395.

⁴⁰³ Ekrem Han, *Kur'an Şerîf*, 2016, 1/11.

Ekrem Han'a göre Arap alfabesinin her harfinin kendine has bir özel mana var ve bu harflerin dizilişlerinin de kendine özgü ve kendine has bir özelliği vardır. Örneğin: ن ve ف harflerinin bir arada kullanıldığı kelimelerin hepsinin temel anlamı, ortaya çıkmaktır. نفخ, نفخ, نفخ vb. gibi. Bu şekilde ف ve ل harflerinin bir arada kullanıldığı kelimelerin hepsinin temel anlamı, bölmektir. فلج, فلج, فلج vb. gibi.⁴⁰⁴

D. Nesh Konusu

Sözlükte “silmek, bozmak, iptal etmek, değiştirmek ve kopyasını çıkarmak” mânalarına gelen nesh kelimesi terim olarak “bir şeyi kendisinden sonra gelen bir şeyle bertaraf etmek” mânasına gelmektedir.⁴⁰⁵ Cürcânî'ye (ö 816/1413) göre ise “lügâta izâle ve nakl anlamındadır. Şerîatta şer'î bir delilden sonra farklı hüküm gösteren diğer şer'î bir delilin gelmesidir”.⁴⁰⁶ Neshin söz konusu olduğu durumlarda önceki hüküm mensûh, yeni hüküm ise nâsîh diye anılır. Kur'an'da neshin mevcudiyeti ve sayısı ihtilafli bir konudur. Süyûtî (ö 911/1505), nesh konusunda yazılmış eserleri inceleyip mensuh âyetlerin sayısını yirmi olarak tespit etmiştir.⁴⁰⁷ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762) bu âyetlerden sadece beşinin mensuh olduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁸

Ancak Ekrem Han'ın görüşü bunlardan farklıdır. Ona göre kur'an'da mensuh âyeti yoktur. Ekrem Han, konuyu şöyle anlatmaktadır: Yahudi toplumu, Benî İsmâîl kabilesinden herhangi bir Peygamberin gelmesini veya Peygamber üzerine herhangi bir kitap veya yeni bir şeriat inmesini hoş karşılamıyorlardı. Peygamberimiz Muhammed (s.a.v.), Benî İsmâîl'in ve yeni şeriat'ın temsilcisiydi. Bundan dolayı Yahudiler onu ve yasalarını küçümsüyorlardı. Ayrıca Yahudiler Musa (a.s.)'in dininin değişmez olduğuna ve yeni bir şeriat gelmeyeceğine inanıyorlardı. Allah Teala, Yahudilerin bu düşüncelerini düzeltmek için Kur'an'da Bakara sûresi'nin 106. (مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ *“Biz bir âyeti neshettiğimizde ya da unuttuğumuzda, ondan daha hayırlısını ya da bir benzerini*

⁴⁰⁴ Ekrem Han, *Kur'an Şerif*, 2016, 1/283.

⁴⁰⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, 1050.

⁴⁰⁶ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 309.

⁴⁰⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî *el-İtkân*, tcr. Sâkıp Yıldız ve diğer (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987), cilt 2, 60-63.

⁴⁰⁸ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebîr fî uşûli't-tefsîr* (Pakistan: Mektebetü'l-Buşra, 2011), 52.

(onun yerine) getiririz. Allah'ın her şeye kadîr olduğunu bilmez misin?" âyetini indirmiştir. Allah Teala bu âyette Yahudilere, Musa'nın şeriatının herhangi bir hükmünde değişiklik olması durumunda, Muhammed'in şeriatında ona benzer, hatta daha iyi hükümlerin getirileceğini anlatmak istemektedir. Bu âyet, Kur'an âyeti veya kanunu yerine başka bir âyet veya kanunun ineceği anlamına gelmez.⁴⁰⁹

Ekrem Han şunu da demiştir: Bu âyette Kur'an'da herhangi bir âyetin neshinden bahsedilmiyor. Aslında Kur'an'da mensuh âyeti yoktur. Daha önce Kur'an'ın 500 âyeti mensuh olarak kabul ediliyordu. Ama âlimlerimiz bunu her zaman tartışmışlardır. Sonuç olarak İmam Süyûtî gibi âlimler, mensuh sayılan âyetlerin çoğunun mensuh olmadığını kabul etmektedirler. Süyûtî 20 âyeti ve Şah Veliyyullah ise sadece beş âyeti mensuh olarak kabul etmişlerdir. Ancak Siddîku'r-Rahmân Han'a (ö 1890) göre bu beş âyetin mensuh olduğu da tartışma konusudur. Onun gösterdiği yolu takip ederek bugün Allah'ın kelimasında tek bir mensûh âyetin bulunmadığını söyleyebiliyoruz.⁴¹⁰

Ekrem Han'a göre âyette "Biz bir âyeti neshettiğimizde ya da unuttuğumuzda"⁴¹¹ denilmiştir. Şimdi burada nesih manasıyla Kur'an'ın herhangi bir âyetinin neshi olarak alınırsa, o zaman Kur'an'ın birkaç âyetinin Peygamber Efendimiz (s.a.v.) veya müslümanlar tarafından unutulduğu kabul edilmelidir. Halbuki Peygambere Kur'an'da A'lâ sûresinin 6. ve 7. âyetlerinde açıkça vaad edilmiştir: (سَنُفِّرُكَ فَأَلَّا تَنْسَىٰ إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ) "Sana okuyacağız ve sen de unutmayacaksın. Allah'ın dilediği müstesna." Demek ki âyette nesih veya unutma konusunda söylenenler Kur'an için geçerli değildir.⁴¹²

E. Hakikat ve Mecaz

Sözlükte "gerçek, sabit ve doğru olmak" gibi manalara gelen, حق kökünden türetilmiş حقيقة terim olarak ise kelimeyi dil yönünden asıl anlamında kullanılmış

⁴⁰⁹ Han, *Kur'an Şerif*, 1/120.

⁴¹⁰ Han, *Kur'an Şerif*, 1/121.

⁴¹¹ Bakara, 2/106

⁴¹² Ekrem Han, *Kur'an Şerif*, 2016, 1/121.

olmasıdır.⁴¹³ Ebü'l-Hasen el-Cürcânî (ö. 816/1413)'ye göre ise vaz edilen manada kullanılmış kelimedir.⁴¹⁴

Mecaz (مجاز) Sözlükte “bir yeri yürümek sûretiyle geçmek” anlamındaki cevz (جوز) türetilmiş mecaz kelimesi terim olarak kelimenin asıl anlamı dışında başka bir anlam için kullanılmasıdır.⁴¹⁵ Cürcânî'ye (ö. 816/1413) göre ise arasında bir münasebetten dolayı vaz edilen manası dışında başka bir manaya delalet eden isimdir.⁴¹⁶ Başka bir görüşe göre mecaz “gerçek anlamın kastedilmesini engelleyen bir karine ile ilişkiden dolayı vaz edilen mana dışında başka bir manada kullanılan lafız” manaya gelmektedir.⁴¹⁷

Mecaz iki kısımdır. Birincisi terkipteki mecaz. Bunu isnadî mecaz ve akli mecaz denir. Bu mecaz “herhangi bir fiili veya fiile benzer bir şeyi onu yapandan başkasına isnad etmek” manaya gelmektedir. Örneğin: (إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ) “Müminler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığında kalpleri ürpertiyle titrer, O'nun âyetleri okunduğunda imanlarını arttırır ve yalnızca Rablerine tevekkül ederler.”⁴¹⁸ Burada “zâdet” kelimesi sebep olan âyetlere nisbet edilmiş. Halbuki asıl fail Allah'tır. İkincisi müfredteki mecaz. Bunu lügavî mecaz denir. Bu da “kelimenin vaz edilen manası dışında başka bir manada kullanılması” şeklinde tanımlanır. Örneğin: (فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ) “Sizden o aya yetişen oruç tutsun.”⁴¹⁹ Burada kul zikredilip cüz kastedilmesi şeklinde mecaz olmuştur.⁴²⁰

Kur'an'da mecazın olup olmadığı konusunda âlimler arasında ihtilaf vardır. Âlimlerin çoğunluğu Kur'an'da mecazın olduğunu savunurken az da olsa bir kısım âlimler ise olmadığını söyler. Kur'an'da mecaz vardır diyenler arasında Halîl b. Ahmed (ö 175/791), Câhız (ö 255/869), Süyûtî (ö 911/1505) ve Ebû Zekerriyya el-

⁴¹³ Isfahani, Müfredât, 299.

⁴¹⁴ Cürcânî, et-Ta'rifât, 121.

⁴¹⁵ Isfahani, Müfredât, 253.

⁴¹⁶ Cürcânî, et-Ta'rifât, 257.

⁴¹⁷ Mustafa Emin, Ali el-Carim, *el-Belagatu'l-Vadiha* (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2020), 132.

⁴¹⁸ Enfâl, 8/2.

⁴¹⁹ Bakara, 2/185.

⁴²⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/36.

Ferrâ (ö 207/822) önemli yer almaktadır. Onlara göre Arap dilinde mecaz kullanımı yaygındır. Kur'an Arap dilinin kurallarına göre nâzıl olduğu için onda mecaz vardır. Kur'an'da mecaz yoktur diyenler arasında ise Dâvûd ez-Zâhirî (ö 270/883) ve Ahmed et-Taberî (ö 355/946) yer almaktadır. Onlara göre mecaz yalanın kardeşidir. Bu Allah için asla düşünülmez.⁴²¹

Ekrem Han, Nisa sûresi'nin 3. (وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِسُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنْ) (النِّسَاءِ مَثَلَىٰ وَتَلَّتْ وَرَبَاعٌ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ آدْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا) *“Yetimler hakkında adil olamayacağınızdan korkarsanız, (yetim olmayan) kadınlardan hoşunuza giden iki, üç, dört (kadını) nikâhlayın. Şayet (kadınlar arasında) adaleti sağlayamayacağınızdan korkarsanız, bir eşle veya cariyelerinizle yetinin. Haksızlık yapmamanız için en uygun olan budur.”* âyetinin açıklanmasında şöyle demiştir: Nisa sûresi'nin inmesinden önce yetim bakire kızlar çeşitli şekillerde haklardan mahrum bırakılırdı. Örneğin: Yetim kız, mal sahibi ve güzel iken, velisi onunla evlenirdi. Ancak hak ettiği mehir ve nafakayı vermezdi. Ve eğer kız güzel değilse, veli onunla evlenmezdi ve malını kaybetme korkusuyla onu başkasıyla evlendirmezdi. Böyle bir durumda Allah Teâlâ, Nisa sûresi'nin 3. âyetini indirerek başta yetimlerin velileri olmak üzere bütün Müslüman ümmetini uyarmıştır.

Daha sonra Ekrem Han, yetimlerin evlenmesi konusundaki açıklamada Kur'an'da mecazın var olmasına dikkat çekmiştir. Ekrem Han konuyu şöyle anlatmaktadır: Bir grup âlime göre yetimlerle evlenme imkansızdır. Çünkü onlara göre yetim bakirelerin baliğ olana kadar evlenmeleri geçerli değildir. Öte yandan yetişkinlik sonrası onlara yetim denilemez. Ekrem Han, bu ihtilafın hiçbir faydası olmadığını söylemiştir. Çünkü Arapçada iki tür kelime vardır. Birincisi vaz edilen manaya delalet eden hakikattir. İkincisi ise vaz edilen mana dışında başka bir manaya delalet eden mecazdır. Burada yetim kelimesi mecaz olarak kullanılmış. Yani (مجاز ما كان) olarak. Başka dillerde de bu tür kelimelerin kullanımı vardır.⁴²²

⁴²¹ Bedreddin Zerkeşi, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Mısır, 1972), 2/255; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 199-200.

⁴²² Muhammed Ekrem Han, *Kur'an Şerîf* (Dakka: Khoşroj Kitap Mohol, 2016), 1/445.

Edebiyatın genel kurallarına göre Kur'an'ın çeşitli yerlerinde pek çok kelime mecaz olarak kullanılmaktadır. Bunun bir delili de Nisa sûresinin 3. âyetidir. Yani buluğ çağına gelen yetim bir kızla evlenmede bir sakınca yoktur. Çünkü Kur'an onu mecaz olarak yetim diyerek zikretmiştir.

VI. MUHAMMED EKREM HAN'IN SOSYOLOJİNİN BAZI ÖNEMLİ KONULARINA BAKIŞI

Mevlana Muhammed Ekrem Han'ın bir gazeteci, edebiyatçı, siyasi kişiliğin yanı sıra bir sosyal reformcu olduğu gerçektir. Bütün hayatını Müslüman ümmetinin kalkınmasına ve Müslüman toplumundan yanlış hurafelerin kaldırılmasına adanmıştır. Ona göre İslâm'ın dünyada altın çağını başlattığı idealler artık Müslüman toplumda yok olmak üzeredir. Müslümanlar hurafelerin, mezhepçiliğin ve kendi iç çatışmalarının çeşitli türleriyle meşgul olmuşlar ve bu durum Müslüman toplumda, özellikle de Bengal Müslüman toplumunda korkunç bir hale gelmiştir. Ayrıca Yahudi-Hristiyanlar ve Hindularla olan temaslar sonucunda İslâm dışı pek çok dini inanç, gelenek ve hurafenin Müslümanlara sızdığını kaydetmiştir. Müslüman milletinin kalkınması için bu batıl inançların, zararlı uygulamaların ve asılsız hurafelerin ortadan kaldırılması ve Müslümanlara gerçek İslâm öğretilerinin sunulması gerektiğinin farkına varmıştır. Tüm bu hastalıkların ortadan kaldırılması için Müslümanların İslâm'ın temel belgeleri olan Kur'an ve hadis öğretilerine yeniden kavuşturulması gerektiğini de fark etmiştir. Bu amaca ulaşmak için farklı konular hakkında kendi görüşlerini yazmış ve insanları bilinçlendirmiştir.

A. Bid'atla İlgili Görüşü

Arapça'da "icat etmek, bir işi herhangi bir model kullanmadan veya bilinen yolu izlemeden yapmak, inşa etmek" anlamlarına gelen "bd'a" kökünden türeyen bid'at, terim olarak "kişinin şeriatın sahibi, öncü modelleri ve sağlam usulünü

gözetmeden herhangi bir söz veya iş yapması” anlamına gelir.⁴²³ Cürcânî’ye (ö 816/1413) göre ise “Sünnete muhalif iştir”.⁴²⁴

Mevlana Ekrem Han bid’atı şöyle açıklamıştır: “Peygamber Efendimiz (s.a.v.), Allah’ın seçtiği din İslâm’ı yaymak için dünyaya gelmiştir. 23 yıl boyunca çeşitli zorluklara katlanarak bu amacını yerine getirmiştir. Allah Teala Mâide sûresinin 3. âyetinde şöyle buyuruyor: (الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا) “Bugün, sizin için dininizi kemale erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım ve din olarak sizin için İslâm’dan razı oldum.”. Yani İslâm tam bir dindir. Bu nedenle kimsenin İslâm’a yeni bir şey sokmaya hakkı yoktur. Çünkü bir şey sokma imkanı varsa o zaman o tam din olmaz. Ama bizzat Allah Teala İslâm’ın tam olduğunu beyan etmiştir. Dolayısıyla her Müslümanın, Allah’ın kelamı ve Peygamber’in hadislerinde anlatılan herhangi bir emir, yasak, fiil veya inançların dışında hiçbir hususun İslâm’a dahil edilemeyeceğini kesin bir şekilde kabul etmesi gerekir. Aksine, bu yeni şeyleri bid’at olarak kabul etmesi gerekir.”⁴²⁵ Yani bid’at, Allah’ın sözlerinde ve Peygamber’in hadislerinde anlatılan emir, yasak, fiil veya inançların dışında yeni ihdâs edilen şeylerdir ve bunlar Ekrem Han’a göre merdûttur.

B. Kişinin Ölümünden Sonra Gözetilen Çeşitli Günlerle İlgili Görüşü

Öldükten sonra ölen kişinin adına ziyafet verilmesi Bengal toplumunda yaygın bir bid’attır. Mevlana Ekrem Han şirke ve bid’ata şiddetle karşıydı. Bununla ilgili olarak Mevlana Ekrem Han şöyle demiştir: “Ebeveynlerin ölümlerinden sonra ruhlarının refahı için çeşitli tarihlerde ziyafet uygulamasının Allah’ın kitabında ve Peygamber (s.a.v.)’in hadislerinde bir delili var mı? Eğer yoksa ve bu fiiller Allah katında makbul ise, o zaman İslâm’ın tam olmadığını kabul etmek gerekir. Çünkü ziyafet gibi bu kadar büyük bir eylemle ilgili Kur’an ve hadislerde bir açıklama yoktur.”⁴²⁶

⁴²³ İsfahânî, *el-Müfredât*, 124-125.

⁴²⁴ Cürcânî, *et-Ta’rifât* (Beyrut, 62.

⁴²⁵ Ekrem Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş*, 185.

⁴²⁶ Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş*, 186.

Daha sonra Mevlana Ekrem Han, gerçekte bununla ilgili Kur'an ve hadislerde hiçbir açıklamanın bulunmadığını söylemiştir. Hindistan'daki âlimler bu uygulamayı bid'atın en düşük sınıfı olarak görüyorlar. Hatta bazıları bunu Hindu davranışının taklidi olarak bile görmüştür. Çünkü Hindu kutsal metinlerine göre Brakshanalar 11. günde, Kshatriyalar 13. günde, Vaishyalar 16. günde ve Shudralar 31. günde bu uygulamayı gerçekleştirmek zorundadırlar. Bunun dışında Hindu kutsal metinlerinde aylık ve yıllık olmak üzere 16 çeşit ziyafet hakkında bahsedilmektedir. Ayrıca Hindu kutsal metinlerinde şu da vardır: İnsan öldüğünde ruhu acı çeker. Daha sonra çocukları ziyafet merasimini icra ettiğinde ebeveynlerin ruhu acıdan kurtulur. Bunu takiben biz de anne ve babanın ölümünden sonra adına ziyafet merasimini uyguluyor ve anne ve babanın mükafatını alacağını söylüyoruz. Halbuki bunun Kur'an ve hadislerde hiçbir dayanağı yoktur. Ölen kişi için bir iyilik yapılırsa karşılığının alınacağına inanıyoruz. Bunun yanı sıra bid'atla meydana gelen işlerin din adına iyilik olarak sayılamayacağına da inanıyoruz.⁴²⁷

C. Köle Sistemiyle İlgili Görüşü

Köleliğin ne zaman ve nerede ortaya çıktığını söylemek zordur. Ancak şu kadarını söyleyebiliriz ki kölelik M.Ö. VII. yüzyılda en uç noktasına ulaşmıştır.⁴²⁸ Bu kölelik bir zamanlar dünyanın farklı ülkelerinde de uygulanıyordu. İslâm'dan önce kimse aktif olarak buna karşı çıkmamıştır. Bunun yerine bu vahşi uygulamayı desteklemiştir. Tarih, rahipler, krallar, zenginler, tüccarlar ve toplumun üst sınıflarının bu kölelik uygulamasını sürdürdüklerine tanıklık etmektedir.

Mevlana Ekrem Han, *Mustafa Çoriter Boişişto* kitabında bilimsel bir açıklama yapmıştır. Bu kitabında İslâm öncesinde kölelere yapılan işkencelerin acı tablosunu ve İslâm'ın dünyadaki kölelere özgürlüklerini nasıl verdiğini anlatmıştır. Ekrem Han özetle şöyle demiştir: “Mevcut Tevrat'ın bozulmamış olduğunu kabul edersek, köleliğin İsa'nın dini metinlerinde tamamen desteklendiğini kabul etmek gerekir. Yahudi milletinin tarihinden de bilinmektedir ki, başka milletlerin erkek ve kadınlarını

⁴²⁷ Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş*, 188.

⁴²⁸ Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Muhammed Akram Khar Obodan*, 220.

köle yapmaya zorlamaktan ve her türlü vahşi işkenceyi yapmaktan çekinmemişlerdir.⁴²⁹ O zamanki kural, bir kölenin çocuğunun köle olması ve mağlup ordunun tüm çocuklarının da köle olmasıydı. Hatta o dönemde ajanlar Afrika dahil farklı ülkelerden kadın ve erkekleri getirip köle olarak satıyorlardı. Hristiyan ve Batılı milletler için bu bir hata değildi. Kölenin özgür iradesi ve hürriyeti yoktu. Sosyal hakları bir yana kalsın, sahibi isteseydi onları suçu yokken öldürebilirdi. Batılılar, kafeslerde vahşi hayvanlarla köleleri serbest bırakıyorlardı. Köleler, kendilerini savunmak için vahşi hayvanlarla savaşıyor ve kendilerini kurtarmak için çılgınlık atıyorlardı”.⁴³⁰

İsâ Mesih’in geliştirdiğinden itibaren Hristiyan dünyasının 2000 yıllık tarihi, kölelerin hüzünlü tarihidir. Fransız, Alman, İspanyol ve İngiliz milletler her zaman köleliği desteklemiştir. Sadece desteklemekle kalmadılar, aynı zamanda hür erkek ve kadınları yakalayıp çeşitli Avrupa ülkelerinde satmak için sermaye topladılar ve şirketler kurdular. Aslında bu bir köle ticareti değil, köle yaratma ticaretiydi. Hristiyan milleti buna itiraz etmemiştir.⁴³¹

Daha sonra Mevlana Ekrem Han, Hindistan dinlerinin köleliği kendi ihtiyaçları için nasıl kullandığını anlatmış. Aryanlar hakkında şunları demiştir: “Aryan din adamları, alt kastların köleliği kabul etmemesi halinde yeryüzünde aşağı sınıf hayvanların yaşamlarını sürdüreceklarını anlatıyorlardı. Hinduizm’deki kast sistemini biliyoruz. Bu kastlar arasında daha düşük bir kast Shudra kastıdır. Hindu kutsal yazılarında Shudra ve köle çağlar boyunca eşanlamlı olarak kullanılmıştır. Hinduizmin bu kast sistemi köleliğin farklı bir şeklidir”.⁴³²

Ekrem Han konuyla ilgili şöyle devam etmiştir: Tüm dünya bu kadar vahşet ve zulmün zincirleriyle bağlanıp insanlığı kaybettiğinde ve din adamlar din adına Allah’ın en güzel yaratılmış insanı hayvanlığa sürüklediğinde Peygamberimiz (s.a.v.) gelip insanlara kurtuluş mesajını tebliğ etmiştir. Tüm köleliğin kökünü kazıyarak,

---

⁴²⁹ Ekrem Han, *Mustafa Çoriter Boşışto*, 61.

⁴³⁰ Han, *Mustafa Çoriter Boşışto*, 65.

⁴³¹ Han, *Mustafa Çoriter Boşışto*, 68.

⁴³² Han, *Mustafa Çoriter Boşışto*, 70.

eşitliğin ve baskının tüm unsurlarını yeryüzünden söküp atarak, dünyada insanlık için bir refah sistemi kurmuştur. Onun öğretileri ve çabaları sayesinde insanlar özgür ve bağımsız hale gelmiştir. Allah'ın kelamını tebliğ ederek şöyle demiştir: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا) “Ey iman edenler! Bir erkek topluluğu, başka bir erkek topluluğuyla alay etmesin. Belki (alay ettikleri) kendilerinden daha hayırlıdır.”⁴³³ Ayrıca şunu da tebliğ etmiştir: (يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ) “Ey insanlar! Şüphesiz ki sizleri bir erkek ve dişi den yarattık. Karşılıklı olarak tanışıp kaynaşmanız için sizleri halklara ve kabilelere ayırdık. Gerçek şu ki Allah katında en değerliniz, en takvalı olanınızdır. Şüphesiz ki Allah, (her şeyi bilen) Alîm, (her şeyden haberdar olan) Habîr'dir.”⁴³⁴

Kölelik tarihin en kötü uygulamalarından biridir. Köleler her zaman ekonomik ve sosyal olarak ihmal edilmiştir. İnsanlığı bu zor durumdan ilk kurtaran İslâm olmuştur. Tarih bunun şahididir. İslâm, idealizm ile realizm arasında bir denge sağladığı için köleliği doğrudan kaldırmadı. İslâm'ın geldiği dönemde köleliğin doğrudan kaldırılması imkansız bir konu idi. Çünkü o dönemde kölelik çok yaygındı. Herkes bunu kabul etmezdi. Ayrıca azâd edilen birçok köle gidecek yer bulamazdı. Köleliğin doğrudan kaldırılamamasının en büyük nedeni olarak savaş sonraki durum zikredilmek mümkündür. Eğer İslâm köleliği kaldırsaydı, o zaman savaşta esir düşen gayrimüslümanları serbest bırakmak zorunda kalırdı. Ama Müslümanlar köleleştirilirdi. İslâm köleliği doğrudan kaldırmadı doğrudur. Ama onu kaldırmaya çalışmış ve en âdil şartlarla yeni bir şekilde şekillendirmiştir. Allah Teala sûre Beled'te köleleri azâd etmeyi teşvik ederek şöyle buyurmuştur:

(فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ فَكُّ رَقَبَةٍ) “Ancak o sarp yokuşa (salih amellere) atılmadı. Sen, sarp yokuşun ne olduğunu nereden bileceksin? O, köle azat etmektir.”⁴³⁵

⁴³³ Hucurât 49/11.

⁴³⁴ Hucurât 49/13.

⁴³⁵ Beled, 90/11-13.

D. Mezarlar ve Türbelerle İlgili Görüşü

İslâm'da Sûfi ve türbelerinin katkıları büyüktür. Ama Kur'an ve Sünnet çizgisinden çıkan Sûfilerin zararları da çoktur. Özellikle Hint alt kıtasında. Çünkü buradaki birçok sorunun kökü, mezar ve türbelerdir. Ekrem Han bu konudaki görüşüne Hz. Peygamber'in vefat yolculuğundan birkaç gün önceki bir hadisi ile başlamıştır. Hadisi şu şekildedir: (ألا فلا تتخذوا ، إلا فلا تتخذوا) (القبور مساجد ، إني أنهاكم عن ذلك إن من كان قبلكم كانوا يتخذون قبور أنبيائهم وصالحيهم مساجد ، إني أنهاكم عن ذلك “Sizden öncekiler, peygamberlerinin ve salihlerin kabirlerini mescit edinirlerdi. Sakın kabirleri mescit edinmeyin. Ben size bunu yasaklıyorum”.⁴³⁶

Sonra Ekrem Han şöyle demiştir: Her türlü insana tapınmanın, putperestliğin ve şirkin kökü burasıdır. Bugün bir grup insanın arzularını gerçekleştirmek için sahte rüyalara sığınarak yeni mezarlar keşfetmesi ve bu durumun giderek artması üzücüdür. Mezar tapınması gibi şirk de günümüzde Müslüman toplumunun sosyal hayatını kirlenmektedir. Dünyadaki tüm bu şirklerin sebebi araştırıldığında, Sûfilerin şeyhlerinin mezarlarını anıt yaparak bağlılık ve saygılarını göstermeye başladıkları, daha sonra bunun ibadete dönüşerek secdeye vardıkları anlaşılmaktadır. Bu tür yanlış faaliyetlerden toplumu korunması ve bilinçlendirmesi gerekir.⁴³⁷

Mezarlara tapma demek herhangi bir refah elde etmek veya zarardan korunmak için mezarda olan ölen kişiden istemek ve yemin etmektir. Ayrıca mezarlara tapmanın başka yönleri de vardır. Örneğin: Mezarın üzerine mum yakılması ve mezarın secde yeri haline getirilmesidir. Hint alt kıtası'nda tarihi bilinmeyen Sûfilerin adını taşıyan mezarlar bulunmaktadır. Gömülen kişinin bulunmadığı mezarlar da vardır. Halbuki hadislerde bu tür faaliyetler yasaklanmıştır ve bunlar bir nevi şirk ve bid'attır. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) kabirlerin üzerine mescid inşa edenlere ve kabirlerin üzerine kandil yakanlara lanet etmiştir. İbn Abbas şöyle buyurmuştur: (لعن رسول الله) (صلى الله عليه وسلم زائرات القبور والمتخذين عليها المساجد والسرج “Allah Resülü (s.a.v.) kabirleri

⁴³⁶ Müslim, el-Mesacid ve Mevadi'u's-Salat, 1188.

⁴³⁷ Ekrem Han, *Mustafa Çorit*, 864-865.

ziyaret eden kadınlara, üzerlerine mescid yapanlara ve kandil yakanlara lanet etmiştir.”⁴³⁸

E. Muska kullanma

Hint alt kıtasında insanların musibetlerde olduklarında veya bir şeyler kazanmak istediklerinde muskaları boyunlarına veya farklı yerlerine taktıkları görülmektedir. Mevlana Ekrem Han, bu muska kullanmanın temelini Kur'an ve hadislerde olmadığını söylemiştir. Bütün bu boş işler, Hindu toplumunun Vedaları, Puranları ve diğer dini kitaplarından türetilmiştir. Cahil mollalar sıradan insanları kandırır ve biraz para kazanmak için muska verirlerdi.⁴³⁹

F. Müzikle İlgili Görüşü

Mevlana Ekrem Han zeki bir âlim idi. Toplumun çeşitli sorunlarının ve batıl inançlarının çok iyi farkındaydı. Ne zaman bir sorun ya da anlaşmazlık ortaya çıksa, onun boş ve asılsız olduğunu kanıtlamaya çalışırdı. Onun zamanında müzik bir sorun haline gelmiştir. O zamanın âlimlerinden bir kısmı müziğin caiz olduğu, bir kısmı da caiz olmadığı yönünde fetva vermişlerdir. Mevlana Ekrem Han, âlimler arasındaki bu ihtilaf aşırı hale gelince çözmek için öne çıkmıştır.

Şomoşşa o Şomadhhhan (Sorun ve Çözüm) adlı kitabında şöyle demiştir: “Bazı insanlar İslâm'da her türlü müziğin yasak olduğunu düşünüyorlar. Ancak delilleri araştırınca onların fikirlerinin Kur'an ve hadislerle tutarlı olmadığı ortaya çıkıyor. Ona göre, bir konunun caiz olup olmadığı konusunda ihtilaf varsa, caiz değil diyenlerin delil getirmeleri gerekir. Yani eylemin caiz olmadığını delillerle ispatlamaları gerekir. Delil getirmediği takdirde caiz olarak kabul edilecektir. Yani caiz olduğuna dair bir delil getirmeye gerek yoktur. O halde her türlü müzik haramdır diyenlerin bunu Kur'an ve hadislerle ispat etmeleri gerekir. Eminim ki Kur'an'da müziği yasaklayan bir âyet yoktur. Ve her türlü müziği yasaklayan tek bir hadis bile bulunamayacaktır”⁴⁴⁰

---

⁴³⁸ Ebû Dâvûd, *Kitabu'l-Cenaiz*, 3236.

⁴³⁹ Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş*, 203.

⁴⁴⁰ Muhammed Ekrem Han, *Şomoşşa o Şomadhan* (Kolikata: Mohammedi Book Agency, 1938), 51-53.

Müziğin haram olduğu fetvasının arkasında belirli nedenler vardır. Bunlardan biri, toplumun zina etmesi ve haddi aşmasıdır. Bir zamanlar müzik zina ve günahın aracı haline gelmiş. Bunun sonucunda âlimler bunun haram olduğuna dair fetva vermek zorunda kalmışlar. İkinci sebep Kur'an ve Sünnet çizgisinden çıkan sûfi ve dervişlerin faaliyetleridir. Müziği dinin ve çabalarının temel aracı olarak benimsemeye ve insanları buna motive etmeye başlamışlar. Bunun üzerine âlimler bunun haram olduğuna dair fetva vermişler.⁴⁴¹

Ekrem Han Müziğin haram olduğuna dair fetva verenlerin delillerini inceleyerek şöyle demiştir: onların ilk delili Lokman sûresinin 6. (وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي (لَهُوَ الْحَدِيثُ لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ *İnsanlardan öylesi vardır ki; bilgisizce Allah'ın yolundan saptırmak ve (O'nun âyetlerini) eğlence konusu edinmek için boş sözü satın alır. İşte böylelerine alçaltıcı bir azap vardır.*” âyetidir. Onlara göre bu âyette geçen لَهُوَ الْحَدِيثُ sözünü boş konuşma yani müzik anlamına gelmektedir. Ama Ekrem Han'a göre bu delili iki taraftan incelemek mümkündür. Birincisi, لِيُضِلَّ kelimesinin لَهُوَ الْحَدِيثُ'ten sonra geçmesidir. Yani insanı saptıran her şarkı ve söz yasaktır. Ve bu yasakta sadece şarkı değil aynı zamanda hikâye ve şiir de dahil olacaktır. İkincisi لَهُ kelimesinin manası oyun, boş şey ve önemli şeyden alıkoyandır. Hadis kelimesinin manası da sözdür. İki kelimenin birleşik anlamı ise boş sözdür. Yani insanları saptırmak için şarkı ve şiir ne olursa olsun yasaktır. Âyetle her türlü müzik yasak olamaz. İkinci delil olarak İsrâ sûresinin 17/64. (وَاسْتَفْزِرُوا مَنِ اسْتَضَعْتُمْ (مِنْهُمْ بِصَوْتِكُمْ وَأَجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْبِكَ وَرَجِلِكَ وَشَارِكْهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ وَعَدْتُمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا *Onlardan gücünün yettiklerini sesinle kışkırt, atlı ve yaya (ordularınla) onlara saldır, mallarda ve evlatlarda onlara ortak ol ve onlara vaadlerde bulun. Şeytanın onlara vadettikleri aldatmadan başka bir şey değildir.*” âyetini sunuyorlar. Bu âyette geçen بِصَوْتِكُمْ kelimesini şeytanın sesi yani müzik olarak açıklıyorlar. Bu doğru değildir. Çünkü صَوْتٌ kelimesinin manası müzik olursa o zaman Hucurât sûresinin 49/2. Âyette geçen صَوْتٌ yani Peygamberin sesi de müzik anlamına gelecektir. Aynı şekilde Lokmân sûresinin 31/19. âyetinde geçen مِنْ صَوْتِكَ ve وَأَغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ ve ifadesinde de صَوْتٌ kelimesinden müzik anlamına gelecektir. Fakat bütün müfessirler

⁴⁴¹ Han, *Şomoşşa o Şomadhan*, 54.

ittifak etmiştir ki buralarda صوت kelimesinden kastedilen mana müzik değil, söz veya sestir.⁴⁴²

Ekrem Han'a göre bu âyetlerin hiçbiri müziği yasaklamaya delil olamaz. Halbuki hadisler ve büyük âlimlerin kitapları incelendiğinde Hz. Peygamber'in bizzat müziği dinlediği, ona izin verdiği, hatta emir verdiği görülmektedir. Örneğin: Buhârî⁴⁴³, Müslim⁴⁴⁴, Ebû Dâvûd⁴⁴⁵ ve İbn Mâce'de⁴⁴⁶ düğünlerde def çalındığına ve şarkı söylendiğine dair kanıtlar vardır. Tirmizi⁴⁴⁷ ve İbn Mâce'de⁴⁴⁸ Peygamber'in Hz. Ayşe'ye müzik düzenlemesini emrettiği başka bir hadisi daha vardır. Peygamberimiz Medine'ye girdiğinde kadınlar onu çatılarda şarkı söyleyerek selamlamışlardır⁴⁴⁹.

Müzik çağlar boyunca tartışma konusu olmuştur. Özellikle XIX. yüzyılda bu tartışma Hint alt kıtasında üst noktaya ulaşmıştır. Âlimler bu konuda bazen sınırı aşmış, bazen de yumuşak davranmıştır. Bazılarına göre müziğin her türü haramdır. Bazılarına göre her türlü müzik caizdir. Böyle bir durumda Ekrem Han gibi bazı âlimler bunu çözmeye çalışmışlardır. Delillere dayanarak bazı müzik türlerinin haram, bazı müzik türlerinin ise caiz olduğu görüşünü dile getirmiştir. Yani şirk ve haram sözler içeren, şehvete ve caiz olmayan davranışlara iten, insanları doğru yoldan çıkaran müzik haramdır. Böyle olmayan müzik ise caizdir.

G. Resmin Haram Olduğuna Dair Görüşü

Mevlana Ekrem Han bilinçli bir araştırmacıydı. Toplumda oluşan sorunları şariat açısından çözmeye çalışmıştır. Toplumumuzda resim konusunda âlimler arasında ihtilaf vardı. Mevlana Ekrem Han bu konunun önemini farkına varmış ve bunu mantıklı bir şekilde tartışmaya çalışmıştır.

---

⁴⁴² Han, *Şomoşşa o Şomadhan*, 55-63.

⁴⁴³ Buhârî, Nikah, 5147.

⁴⁴⁴ Müslim, *salatı'l-İ'deyin*, 2063.

⁴⁴⁵ Ebû Dâvûd, Edeb, 4922.

⁴⁴⁶ İbn Mâce, Nikah, 1897 ve 1898.

⁴⁴⁷ Tirmizî, Nikah, 1114.

⁴⁴⁸ İbn Mâce, Nikah, 1895.

⁴⁴⁹ İbn Mâce, Nikah, 1899.

Ekrem Han'a göre mutlak olarak fotoğraf çekmek, resim çizmek ve basılmak İslâm hukukuna göre yasak değildir. Ancak buna ek olarak, putperestlik amacıyla hazırlanan resim veya millette putperestlik ihtimalinin ortaya çıkacağı resim tamamen yasaktır. Hint alt kıtası dışındaki âlimlerin fotoğraflarının çekilmesinde veya başkalarının fotoğraflarının kullanılmasında herhangi bir sakınca görmemektedir. Fotoğraflı gazeteler her yerde ve her zaman okunmakta ve kabul edilmektedir. Ancak Hint alt kıtasındaki durum tam tersidir. Hint alt kıtası'ndaki âlimlerin çoğu, genellikle fotoğraf çekmeyi, resim çizmeyi ve basmayı büyük bir günah olarak görüyor. Onlara göre canlıların fotoğraflarını çekmek ve bunları kullanmakta insanlar putperest veya müşrik olurlardır.⁴⁵⁰ Bu konuda Ekrem Han Kur'an ve hadis delillerle birlikte İslâm dünyasındaki çeşitli İslâm düşünürlerinin görüşlerini öne çıkarmıştır. Ona göre Maulovi Çerag Ali⁴⁵¹ Hint alt kıtasında resimler ve putlar hakkında ilk yazardır. Ondan sonra diğer âlimler de bu konu hakkında konuşmaya başlamışlardır. O, delilleri şöyle anlatmaktadır: Allah Teala, Kur'an'da şöyle buyurmuştur: (وَمِنَ الْجِنَّ مَنْ يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ بِأَذْنِ رَبِّهِ وَمَنْ يَزْعُمُهُمْ عَنْ أَمْرِنَا نُدْفِعُهُ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَتَمَاثِيلَ وَجِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَفُؤُورٍ رَاسِيَاتٍ اعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ *Cinlerden bazısı da Rabbinin izniyle onun önünde çalışmaktadır. Onlardan her kim emrimizden saparsa ona, alevleri dehşet saçan ateşten tattırırız. Ona dilediği şekilde mabedler, heykeller/resimler, havuz genişliğinde çanaklar ve yerinden sökülmeyen kazanlar yaparlardı. Ey Davud ailesi! Şükretmek için (salih) amel işleyin. Kullarımdan şükredenler pek azdır.*"⁴⁵² Putperestlik, büyük bir günahdır. Onu kökünden söküp çıkarmak Peygamberlerin gelişlerinin asıl amacıdır. Halbuki Kur'an'dan, Allah'ın emriyle Süleyman (a.s.) için heykeller/resimler yapıldığı ve kendisinin bunları kullandığı anlaşılmaktadır. Eğer resim yasaklanmış olsaydı, Allah onlara asla izin vermezdi ve Süleyman (a.s.) onları kullanmazdı.⁴⁵³

⁴⁵⁰ Han, *Şomoşsa o Şomadhan*, 89-90.

⁴⁵¹ Maulovi Çerag Ali (1844-1895) Hindistan yarımadasının bir kütüphanecisiydi. Urduca, Arapça, Farsça, İngilizce, Latince ve Yunanca gibi dillere hakimdi. Under The Muslim Rules, Risalay Cherağ Ali, Reforms Under The Muslim Rules onun eserlerinden önemlilerdir. Bkz. Bangla Vishwakosh, Cilt II, sayfa 462.

⁴⁵² Sebe' 34/12-13.

⁴⁵³ Han, *Şomoşsa o Şomadhan*, 92.

Bu konuda Hz. Aişe (r.a.)'nin hadisi de delil olabilir. Hadis şöyledir: (أَنَّهَا كَانَتْ) أَنْخَدَتْ عَلَى سَهْوَةٍ لَهَا سِتْرًا فِيهِ تَمَائِيلٌ، فَهَتَكَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَاتَّخَذَتْ مِنْهُ نُمْرَقَتَيْنِ، فَكَانَتَا فِي الْبَيْتِ (يَجْلِسُ عَلَيْهِمَا) “Aişe, yanlışlıkla içinde resimlerin bulunduğu bir örtü almıştı ama Peygamber (s.a.v.) onu yırttı. Sonra Aişe da ondan iki yastık yaptı. Bunlar evdeydi ve Peygamber de üzerlerine oturuyordu.”⁴⁵⁴ Bu hadis resim kullanılmasına yönelik açık izin sağlar. Çünkü rivayetin sonunda Hz. Aişe (r.a.)'nin perdeleri kestiği, döşek ve yastıkları hazırladığı ve Peygamber (s.a.v.)'in bunları kullandığı vardır.⁴⁵⁵ (لَا تَدْخُلُ) (المَلَائِكَةُ بَيْتًا فِيهِ كَلْبٌ وَلَا صُورَةٌ) “İçinde köpek ve resim bulunan eve melekler girmez.”⁴⁵⁶ Bu hadis hakkında Ekrem Han şöyle demiştir: bununla kastedilen, bir grup melek yani rahmet ve bereket melekleri eve girmez. Aksi halde Allah'ın yaratıkları helak olacaktır. Çünkü yeryüzünde olup biten her şey meleklerin kontrolü altındadır. Melekler gece gündüz insan toplumunun bakımıyla meşguldür. Eğer melek resimden dolayı eve giremezse, o zaman kötü insanlar, ölüm meleği girmesin diye evde resmi saklayacaktır.⁴⁵⁷

Resimlerle ilgili olarak, Hint alt kıtasının meşhur âlimlerinden Mevlana Muhammed Şafi (ö 1976) şöyle demiştir: Asıl haram nesnenin yasak olduğu gibi, araçları da yasaktır. Asıl suç, şirk ve putperestliktir. Bunlar yasak olmanın yanı sıra putperestliğin gelebileceği yollar da yasaktır. Bu prensipten hareketle şirk ve putperestliğin sembolü olarak canlıların resimleri yapmak ve kullanmak yasaktır.⁴⁵⁸

Son olarak Ekrem Han şöyle demiştir: Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in hadislerinden ve sahabilerin açıklamalarından anlaşılmaktadır ki: Her türlü resim kullanılması genel olarak yasak değildir. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) bizzat hayvan resimli bazı şeyleri kullanmıştır. Peygamber (s.a.v.)'in emrine göre yalnızca şirk veya putperestlik malzemeleri yasaktır.⁴⁵⁹

⁴⁵⁴ Buhârî, Mecâlim ve'l-Gadeb, 2479.

⁴⁵⁵ Han, *Şomoşsa o Şomadhan*, 104.

⁴⁵⁶ Müslim, Kitabu'l-Libâs ve'z-Zinet, 5514.

⁴⁵⁷ Han, *Şomoşsa o Şomadhan*, 110.

⁴⁵⁸ Muhammed Şafi, Tefsir'i Maariful Kur'an, (Dakka, 1983) 7/269.

⁴⁵⁹ Han, *Şomoşsa o Şomadhan*, 99.

Peygamber Efendimiz'in 23 yıllık peygamberliği sırasında Kur'an tamamlanmıştır. Peygamber (s.a.v.) bu zaman diliminde yavaş yavaş Arap milletinin kötü alışkanlıkları ve hurafeleri ıslah etmeye çalışmıştır. Bu durumda katı olmadan alışkanlıklarını değiştirmeye odaklanmıştır. Bazen haram olan şeylere izin vermiş, sonra bunları zamana ve mekana göre haram kılmıştır. Bazen helal olanı yasaklamış, sonra izin vermiştir. Onun tek amacı tevhid inancını yaymak ve insanları Cahiliyye davranışlarından çıkarmaktır. Resimler konusunda da Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in iki mertebesi vardır. Âlimlerimiz birinci mertebedeki hadisleri kabul etmiş, ikinci mertebedeki hadisleri reddetmişlerdir.

H. Tasavvuf ve Toplumla İlgili Görüşleri

Sûfi kelimesi kişinin giydiği yün elbisesine; kimisine göre de ibadetle meşgul olduklarından dolayı Kabe'ye hizmet eden topluluğuna mensûptur. Kimisine göre ise bu isim bir bitki olan "sûfâne" kelimesine mensûptur.⁴⁶⁰ Terim olarak ise tasavvuf yolunda nefis mücâhedesini sürdürmekte olanlara mürîd ve mutasavvıf, bu mücâhedeyi tamamlayıp kemale ermiş olanlara sûfi denilmektedir.⁴⁶¹

Mevlana Ekrem Han, Sûfilerin faaliyetleriyle ilgili olarak, İslâm'ın ilk dönemlerinden sonra Müslüman toplumda gerçek İslâm adına oluşturulan hurafelerin hayret verici olduğunu söylemiştir. Bir grup insan İslâm'ın yerine başka bir din ihdas etmiştir. Önceki Sûfilerin uygulamaları İslâm şeriatı ve Peygamber'in (s.a.v.) sünnetine dayanıyordu. Zamanla bid'atlar çıkmış ve bu bid'atlar tasavvuf alametleri olarak kabul edilmiştir. Kur'an ve Sünnet çizgisine uyan Sûfiler faaliyetleriyle İslâm'ın mesajını insanlara aktarmaya çalışmıştır. Ancak daha sonra adı geçen Sûfilerin bazılarının yanlış faaliyetleri, Müslüman toplumunda dini ve ahlaki bozulmaya yol açmıştır. Bunun sonucunda eğitimli, eğitimsiz ve hatta bilim adamları bile İslâm'a hizmet adına birçok gayri İslâmi faaliyetlere girmişlerdir.⁴⁶²

---

⁴⁶⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, 608.

⁴⁶¹ Reşat Öngören, "Sûfi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2009), 37/471-472.

⁴⁶² Ekrem Han, *Müslim Bonger Şamajik İtihaş*, 180-184.

Bugün Sûfi olarak adlandırılanların çoğu, önceki Sûfîlerin kurallarına uymamaktadır. Aksine İslâm'ın hiçbir kuralına uymadığı söylenebilir. Kendi faydaları için yeni kurallar ve vazifeler çıkarırlar ve insanları saptırırlar.

VII. EKREM HAN'IN TEFSİRCİLİĞİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Tefsir edebiyatı İslâm'ın ilk dönemlerinden bu yana yüzyıllar boyunca tartışılmış ve eleştirilmiştir. Farklı müfessirler farklı türde tefsir kitapları yazmışlardır. Bu kitaplar bazıları tarafından övülmüş, bazıları tarafından ise eleştirilmiştir.

Mevlana Muhammed Ekrem Han'ın zamanında İslâm ve Müslüman toplumunun durumu çok kötüydü. Bir yandan Hristiyan misyonerlerin propagandaları, diğer yandan din adına yapılan yanlış yorumlamalar büyük oranda artmıştı. Ekrem Han, Müslümanları bu durumdan korumak için doğru bilginin yayılmasının gerekli olduğunu düşünmüş ve konuları mantık yoluyla analiz ederek sunmayı amaçlamıştır. Ekrem Han, tefsirinin çoğu yerde Kur'an'ın tefsiriyle ilgili geleneksel görüşleri bir kenara bırakarak mantık ve kriterlere dayalı yeni yorumlar yapmıştır. Bu yüzden eğitilmiş, entelektüel ve modern bilim adamlarından oluşan bir sınıf onu överken, geleneksel tefsiri destekleyen ve akıl kullanmaktan hoşlanmayan başka bir sınıf ise onu eleştirmiştir. Onun tefsirini öven kişiler arasında öne çıkanlar şunlardır:

Muhammed Matiu'r-Rahman⁴⁶³ (ö 2021) şöyle demiştir: “Ekrem Han'ın tefsiri Bengal dilinde yazılmış kitaplar arasında önemli bir kitaptır. Bu kitabın dili, bilgileri ve açıklamaları oldukça güzel ve faydalıdır”.⁴⁶⁴

Şah Abdu'l-Hannan⁴⁶⁵ (ö 2021), Mevlana Ekrem Han'ın tefsirini şöyle övmüştür: “Mevlana Ekrem Han'ın olağanüstü başarısı, Kur'an tercümesi ve tefsirle Kur'an Şerif'dir. Bu tefsiri sade bir dille yazmıştır. Tercümesi çok basit ve tatlıdır. Onun tefsiri Bengalce yazılmış birçok tefsirden iyidir. Onun tercümesinin

---

⁴⁶³ Muhammad Matiu'r-Rahman, Bangladeşli bir eğitimci, araştırmacı, yazar ve editördü. Farrukh Araştırma Vakfı'nın kurucu başkanıydı. İlk Bengalce ansiklopedi projesinin editörü ve Bangladeş Asya Üniversitesinin bir profesördü.

⁴⁶⁴ Muhammed Matiu'r-Rahman, “Akram Khar Obodan”, *Şonçaron*, (Ocak 2015), 4.

⁴⁶⁵ Şah Abdu'l-Hannan, eğitimci, yazar ve ekonomistti. O, ulusal gelir kurulu başkanı ve Bangladeş bankası başkan yardımcısı olarak görev yaptı. Ayrıca Darul İhsan Üniversitesinin kurucu üyesiydi.

Bengalcedeki en iyi tercüme olduğunu düşünüyorum. Tercümeye büyük özen göstermiş ve kelimelerin kullanımında olağanüstü bir beceri göstermiştir.”⁴⁶⁶

Abul Kalam Muhammed Abdullah, Ekrem Han’ın Tefsiri hakkında şöyle demiştir: “Ekram Han’ın tefsiri diğer Kur’an tercümeleriyle karşılaştırılırken Ekrem Han’ın tercümesinin eşsiz olduğunu görülmektedir. Bazı âlimlerin muhalefeti nedeniyle bu değerli kitap, gerektiği gibi değerlendirilmedi”.⁴⁶⁷

Hasan Al Ferdous⁴⁶⁸ Ekrem Han’ın tefsirini överek şöyle demiştir: “Ekrem Han’ın tefsiri onun önemli ve büyük çalışmalarından biridir. Bu Kur’an’ın mantıksal ve bütünsel bir şekilde yazılan bir tefsirdir”.⁴⁶⁹

Fahmidu’r-Rahman, Ekrem Han’ın Tefsiri hakkında şunları demiştir: “Ekrem Han, Kur’an Şerif’in tercümesini ve tefsirini rasyonellik ve modern akılla yazmıştır. Ekrem Han, tefsiri yazarken mantık ve analitik zihinle konuları analiz ederek doğru bilgiyi çıkarmaya çalışmıştır. Ekrem Han’ın tefsiri, yoğun çalışma ve keskin zeka sayesinde bilgilendirici, analiz açısından zengin, çok etkili ve uygulanabilir hale gelmiştir. Tefsirinde kimseyi körü körüne taklit etmemiştir. Bütün meseleleri mantığın ışığında incelemeye çalışmıştır.”⁴⁷⁰

Ekrem Han’ın Tefsiri yayımlandıktan sonra bir grup âlim onu eleştirmiştir. Eleştirileri büyük ölçüde kişisel öfkeye dayanıyor. Belgesel kanıtları dikkate almaksızın geleneksel düşüncüyü öne çıkarmışlar ve onu eleştirmişlerdir. Muhalefet etmek için muhalefet etmişlerdir. Bu eleştiriye yönelik kimileri kitap yazmış, kimileri de çeşitli dergilerde yazılar yayınlamıştır. Bu eleştirmenler arasında önde gelen bazıları şunlardır: Mayez Uddin Hamidî. O, 1924’ten 1925’e kadar “Şeriat” dergisinde “Muhammed Ekrem Han tarafından yazılmış tefsirin eleştirisi” başlıklı makaleler

---

⁴⁶⁶ Şah Abdu’l-Hannan, “Maulana Akram Khar Şreştho Kirti Tafsirul Kur’an”, *Roak*, (ts.) <https://rowyakbd.com/maolana-md-akrom-khar-kirti-tafsirul-quran/>.

⁴⁶⁷ Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Muhammed Akram Har Obodan*, 303.

⁴⁶⁸ Sosyal ve kültürel araştırmacı Hasan Al Ferdous Bangladeş’in Tangail ilçesinde doğdu. Şimdi o, “İslam Düşüncesi ve Araştırma Enstitüsü”nde genel müdür olarak görev yapmaktadır. Aynı zamanda “Mihvar” dergisinin editörüdür.

⁴⁶⁹ Hasan Al Ferdous, “Maulana Akram Kha: Şoşito Jomine Nobo Utthaner Ononno Dikpal”, *Roak*, (ts.) <https://rowyakbd.com/maulana-akram-kha/>.

⁴⁷⁰ Rahman, *Uttor Adhunik Müslim Mon*, 33.

yazmıştır. Mevlana Mir Abdü's-Selâm. Ekrem Han'ın tefsiri eleştirmek için "Kur'an Şerif'in hayali anlamı" adlı makaleyi yazmıştır. Muhammed Faiz Ullah Kha. "*Kha Sahib'in saçmalıkları*" başlıklı bir kitap yazarak Ekrem Han'ın tefsirini eleştirmiştir. Mevlana Abdües-Sattar, Ekrem Han'ın tefsirine karşı "*Tefsir Adına Gerçeğin Yanlış Gösterimi*" başlıklı bir kitap yazarak sert bir şekilde eleştirmiştir. Mevlana Azizu'l-Haque, Mevlana Ekrem Han'ın Tefsirini eleştiren "*Kur'an-ı Kerim'in yanlış yorumlaması ve Kha Sahib'in kurgusal tefsirine karşı protesto*" başlıklı bir kitap yazmıştır. Mevlana Muhammed Ruhü'l-Emin, gazetede "Kha Saheb'in tefsirinin protestosu" başlıklı bir dizi makale yayınlamıştır. Bu makaleler daha sonra toplanarak kitap halinde basılmıştır. Muhammed Ruhü'l-Emin bu makalelerinde Mevlana Ekrem Han'ın âlimlere yönelttiği eleştirilere cevap vermeye çalışmıştır.

Muhammed Ruhü'l-Emin, Muhammed Ekrem Han'ın Bakara sûresi'nin 22 ve 29. ayetleri hakkında rivayet ettiği tefsiri eleştirerek şöyle demiştir: "Muhammed Ekrem Han Bakara sûresinin 22 ve 29. ayette geçen sema kelimesini gökler değil dünya üstü tüm boşluklar olarak açıklamıştır. Bu, Muhammed Ekrem Han'ın yedi göğün varlığını kabul etmediğini göstermektedir. Halbuki meşhur müfessirlere göre yedi göğün varlığı mevcuttur". Daha sonra Muhammed Ruhü'l-Emin, Ekrem Han'ın görüşünün yanlış olduğunu kanıtlamak için deliller zikretmiştir. Mesela şöyle demiştir: "Fussilet Sûresi'nde Allah Teala dağları, bitkileri ve her türlü hayvanı ve onların yiyeceklerini dört günde hazırladığını bildirmiştir. Daha sonra Yüce Allah, duman halinde olan semaya odaklandı ve iki günde yedi göğü yarattı ve her bir göğe işlevini ilham etti.⁴⁷¹ Şimdi eğer "sema" dünya üstü tüm boşluklar manaya gelirse o zaman onu yaratmakta iki gün neden sürdü."

Ayrıca Allah Teala, Kâf Sûresi'nin altıncı ayetinde şöyle buyuruyor: "*Üstlerindeki göğe bakıyorlar mı? onu nasıl süsledik? onda hiçbir delik yok.*⁴⁷² Allah Teala'nın gök için deliksiz kelimesini kullanması, göğün varlığına delildir. Aksi takdirde dünya üstü tüm boşluklarla ilgili olarak deliksiz sözünü uygulamanın hiçbir mantığı yoktur. Aynı şekilde Mulk sûresinin 3. âyeti, Meryem sûresinin 90. âyeti, Fatır

---

⁴⁷¹ Fussilet, 41/10-12.

⁴⁷² Kâf, 50/6.

sûresinin 41. âyeti ve Sebe sûresinin 9. âyeti de yedi göğün varlığına delalet etmektedir.⁴⁷³

Her ne kadar Mevlana Ekrem Han, akılcı düşüncesinden dolayı bir grup âlim tarafından eleştirilmiş olsa da, pek çok kişi ona hayran kalmış, övmüş ve onun izinden gitmiştir. Onun yolunu takip ederek birçok kişi kendilerini rasyonel düşünceye adamıştır. Mesela Kazi Abdu'l-vadûd (ö 1970), Seyyid Ali Ahsan (ö 2002), Dr. Hasan Zamân (ö 1981), Ebu'l-Fazl (ö 1983), Maulana Muhammed Abdu'r-Rahim (ö 1987), Dr. Abdu'l-Bari (ö 2003), Kavi Al Mahmûd (ö 2019), Ekber Uddin, Abul Kelam Şamsuddin (ö 1978), Abu'l-Mansûr Ahmed (ö 1979), Dr. Kazi Din Muhammed (ö 2011), Dr. Muhammed Enamu'l-Hak (ö 1982), Devan Muhammed Azraf (ö 1999), Dr. Seyyid Sajjad Hossain (ö 1995), Khandaker Abdu'l-Hamid (ö 1983), Muhammed Nasir Uddin (ö 1994) ve Mujibu'r-Rahman Kha (ö 1984) önemli şahsiyetlerdir.

---

⁴⁷³ Abdullah, *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Muhammed Akram Khar Obodan*, 300-306.

SONUÇ

Bangladeş, Güneydoğu Asya'nın yoğun nüfuslu bir ülkesidir. Bu ülkeye İslâm'ın gelmesiyle ilgili doğru bilgiye ulaşmak zordur. Ancak tarihi verilerden bilinmektedir ki İslâmiyet gelmeden önce Araplar bu ülkeye gelmişlerdir. İslâm'ın bu ülkeye gelişi ilk olarak tüccarlar ve Sufiler aracılığıyla başlamıştır. İslâm'ın ilk döneminden itibaren, Hint alt kıtasına Müslümanlar tarafından çeşitli seferler düzenlenmiştir, ancak bu ülkede Müslümanların siyasi kuruluşu ilk olarak İhtiyâruddin Muhammed b. Bahtiyar Halacî'nin (ö 602/1206) 1203'teki zaferi ile başlamış. Bundan sonra Bengal, 1757'ye kadar neredeyse beş buçuk yüz yıl boyunca Bâbü Sultanlar, Subedarlar ve Nawablar tarafından yönetilmiştir.

Ülkede XVIII. asrın başından itibaren İngiliz yönetiminin başlangıcı, bu ülkedeki Müslümanların yönetimine son vermiş ve halk yaklaşık 200 yıl boyunca İngilizlerin yönetimi altında kalmıştır. Hint alt kıtasının durumu, İngiliz yönetimi sırasında kötüydü. Özellikle Müslümanların durumu çok kötüydü. Müslümanlar yönetici pozisyonundan yönetilen pozisyonuna düşmüşlerdir. Bir taraftan da Hindu-İngiliz işbirliği nedeniyle Müslümanlar baskı altında kalmışlardır. Öte yandan dinleri Hristiyan misyonerler nedeniyle tehlikeyle karşı karşıya kalmıştır.

1757 yılındaki Palaşi felaketinin ardından Bengal Müslümanlarının dinî, edebî, kültürel ve siyasî hayatına neredeyse karanlık çökmüş ve pek çok âlim bundan kurtulmada önemli bir rol oynamıştır. Bunlardan biri Mevlana Muhammed Ekrem Han'dır. Onun Bengal'deki Müslüman uyanışına kapsamlı ve çok yönlü katkısı ve bunda öncü rollerden birini oynadığı gerçeği, onun genel yaşam faaliyetleri ve düşünceleriyle kanıtlanmaktadır. Mevlana Ekrem Han çeşitli yeteneklere sahip birisiydi. Bengal Müslümanlarının dini, kültürel ve siyasi lideri konumundaydı. Müslüman gazetecilik alanında öncü, siyaset alanında ideal bir liderdi. Dini konularda özgür ve bağımsız bir düşünürdü.

Mevlana Ekrem Han, konuları dikkatle analiz ederek tüm delil ve rivayetleri mantık temelinde kabul etmiştir. Mantıksız hiçbir şeyi kabul etmeyen birisiydi. Bu yüzden aynı zamanda rasyonalist olarak da bilinirdi. Ekrem Han bağınazlığı

sevmiyordu. Herhangi bir mezhebi körü körüne takip etmeyerek Kur'an ve hadislerin açık talimatlarını kabul ederdi. Bu özgür düşüncesinden dolayı da eleştirilmiştir. Birçok dini meselede müctehid rolü üstlenmiş birisiydi. O aslında bir muhakkikti.

Alt kıtadaki Müslümanlar arasında yaygın olan hurafelere karşı kalemlerle mücadele etmiştir. Mantık ve açık fikir ışığında, dinî hurafelerin geleneksel düşüncesini çürüterek Kur'an ve hadisler ışığında onun doğru şeklini göstermeye çalışmıştır. Hindu ve Hristiyan misyonerlerin etkisi altında Müslüman topluma sızan İslâmi olmayan fikir ve uygulamalara karşı kitaplar ve makaleler yazdı. O dönemde Müslüman toplumlarda din adına dinsizlik faaliyetleri yaygındı. Bu dinsiz faaliyetleri ve toplumsal hurafeleri ortadan kaldırmak için iyi bir lidere ihtiyaç vardı.

Ekrem Han yazılarıyla Müslümanlar arasında bilinç yaratmaya çalışmıştı. O, dünya Müslüman kardeşliğine inanıyordu. Bu yüzden Trablusgarp ve Balkan savaşları sırasında Türkiye hakkında yazılar yazmış ve Bangladeş'ten yardım toplayarak göndermiştir. Ve bu düşünceden dolayı Hilafet hareketine katılmıştır. Gazeteciliğin bir yönünde Müslüman milletin geleceğini yalnız gazetecilikle değiştirilemeyeceğini, bunun için doğrudan mücadelenin gerekli olduğunu düşünmüş ve siyasete katılmış. 1954 yılına kadar doğrudan siyasetle uğraşmıştır.

Ekrem Han, gazetecilik ve siyasetin yanı sıra kendini kitap ve makale yazmaya da adanmıştır. Sonuç olarak Bengal'in bazı önemli kitapları onun aracılığıyla yazılmış. Toplumun çeşitli önemli konularında kitaplar yazmıştır. Bunlar arasında Kur'an'ın doğru yorumlanması, İslâm ideolojisi, Peygamber'in biyografisi ve ahlakı, Hristiyan misyonerler eleştirisi, hurafeler ve tarih yer almaktadır. Ekrem Han, Uzun yazarlık kariyerine *Müslim Bonger Şamajik İtihaş* yazarak son vermiş. Dikkate değer kitaplarından biri "*Tefsirle Kur'an Şerif*"tir. Ekrem Han, bu tefsiri zamana uygun bir şekilde yazmıştır. O zaman böyle bir kitaba ihtiyaç vardı.

Ekrem Han, tefsirinde bazı özel yöntemleri benimsemiştir. İlk Kur'an'ı Kur'an'la tefsir etmeye çalışmıştır. İkinci olarak hadise başvurmuştur. Daha sonra sahabe ve tâbiûn kavline yer vermiştir. Son olarak diğer tefsir kitaplarına muracat etmiştir. Arasına arap dili, belâgatı ve isrâiliyyâtı zikretmiştir. Bu kitapta Kur'an'ın

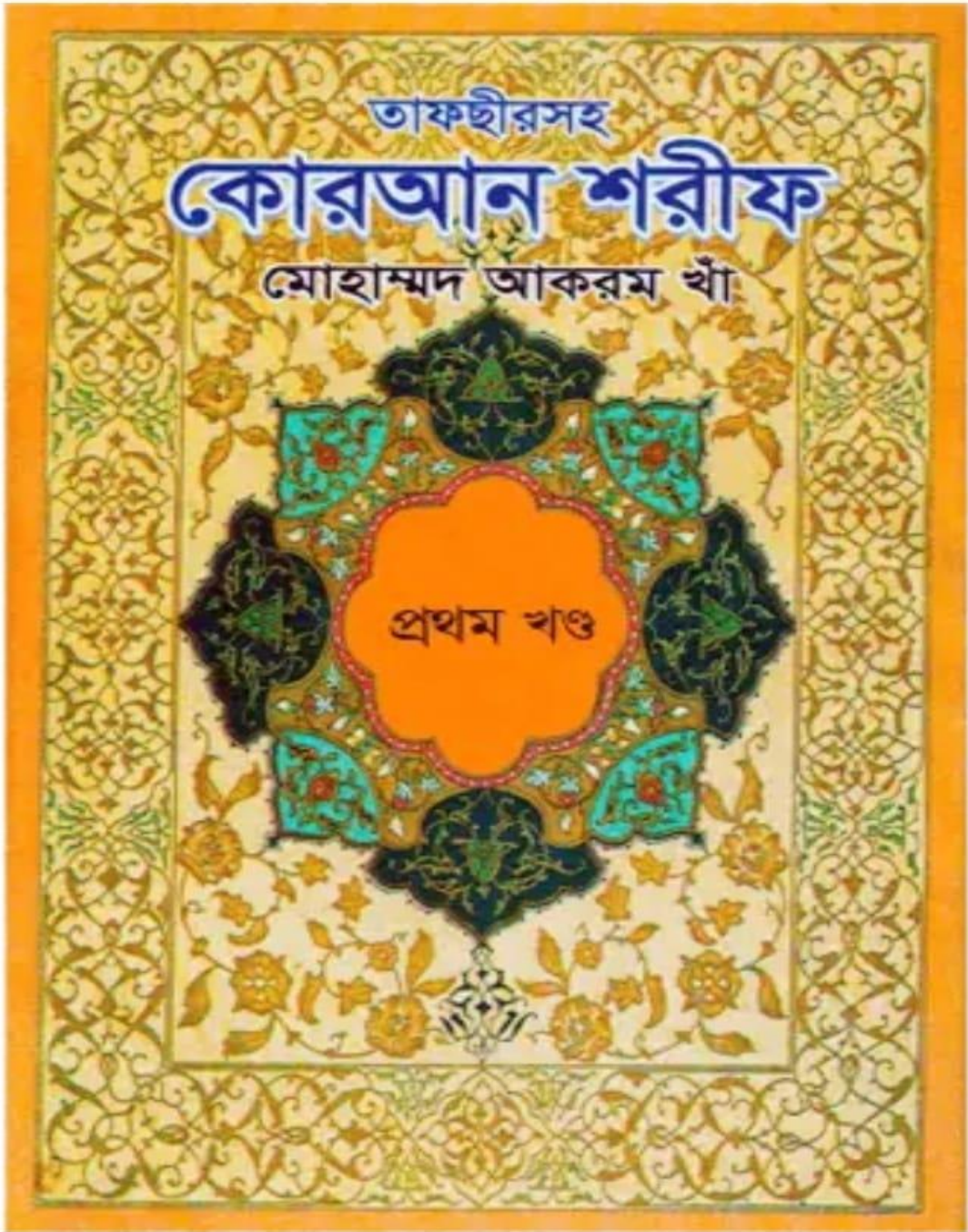
doğru tercümesini ve tefsirini öne çıkarmaya çalışmıştır. Herkes tarafından kolayca anlaşılması için sade dil kullanarak boş ve uzun tartışmalardan uzak durmuştur. Her sûrenin başında sûre hakkında kısa bilgi verilmesi tefsirin önemli bir özelliğidir. Rivayet ve dirayet olmak üzere çeşitli tefsir kaynaklarıyla beraber hadis ve lügat kaynaklarıyla tefsirini süslemiştir. Ekrem Han'ın tefsirinin kaynak bakımından Bengal dilinde yazılan tefsirler arasında en zengin bir tefsir olduğu söylenebilir.

Ekrem Han'ın yaşadığı dönemde İngilizlerle Hinduların teması nedeniyle Hint alt kıtası'ndaki Müslümanlar arasında çeşitli bid'at ve hurafeler artmıştı. Ekrem Han tüm bunlara karşı güçlü bir duruş sergilemiştir. İnsanlara İslâm'ı doğru şekilde anlatmaya çalışmıştır. Mesela toplumda birisinin ölümden sonra ziyafet verilmesi, müzik, resim ve muskalarla ilgili yaygın olan sapkınlık ve hurafeleri ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Ekrem Han, Kur'an ve Sünnet çizgisinden çıkan tasavvufu sert bir şekilde eleştirmiştir.

Bu tezdeki amacımız kısaca Muhammed Ekrem Han'ın biyografisini ve onun tefsirini incelemektir. Bu çalışmanın Bangladeş'te yaşayan âlimlerin biyografisini ve onların çalışmalarını incelemek konusunda bir teşvik unsuru olmasını temenni ediyoruz. Ayrıca Bangladeş tefsir âlimleri ve onların Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik derinlikli çalışmalarına da ihtiyaç vardır. Özellikle Muhammed Ekrem Han'ın Kur'an'la alakalı diğer kitaplarla birlikte tefsiri ayrıntılı bir şekilde incelenmesi ve Mevlana Şemsu'l-Hak Faridpurî'nin (ö 1969) *Hakkani Tefsiri* üzerinde çalışma yapılması Bangladeş'teki âlimlerin tesir ilmindeki konumunun daha belirgin hale ortaya çıkmasına katkı sağlayacaktır.

**EK: MUHAMMED EKREM HAN'IN TEFSİRİNİN BAZI
GÖRÜNTÜLERİ**

Kapak sayfası:

Kitap hakkında bilgi veren sayfalar:

সরল বাংলা তরজমা ও বিস্তারিত তাফহীরসহ
কোরআন শরীফ
(ছুরা ফাতেহা থেকে ছুরা নেছার ৪২ আয়ত পর্যন্ত)

প্রথম খণ্ড

খোশরোজ কিতাব মহল

১৫ বাংলাবাজার, ঢাকা - ১০০০
ফোন : ৭১১৭৭১০, ৭১১৭০৮৪

প্রকাশক
মহীউদ্দীন আহমদ
খোশরোজ কিতাব মহল
১৫ বাংলাবাজার, ঢাকা - ১১০০
ফোন : ৭১১০৫৬০, ৭১১৭৭১০, ৭১১৭০৮৪

প্রথম সংস্করণ
রমযান, ১৩৭৮
দ্বিতীয় সংস্করণ
মাঘ, ১৩৮২
তৃতীয় সংস্করণ
জুন, ২০১৬
জ্যৈষ্ঠ, ১৪২৩
রমযান, ১৪৩৭

হাদিয়া : ৫০০.০০ টাকা মাত্র

ISBN : 984 - 438 - 137 - 9

মুদ্রণে
মহীউদ্দীন আহমদ
জাতীয় মুদ্রণ
১০৯ ঋষিকেশ দাস রোড, ঢাকা - ১১০০
ফোন : ৭১২০০৫৩

ছুরা ফাতেহা ১

سُورَةُ الْفَاتِحَةِ ۱

৭ আয়ত, ১ রুকু', মক্কী

১ রুকু'

করুণাময় কৃপানিধান আল্লাহর নামে^১

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

১। যাবতীয় কৃতজ্ঞতা আল্লাহরই^২
প্রাপ্য-যিনি সকল জাহানের প্রভু
পরওয়ারদেগার,

۱. الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ۝

২। যিনি করুণাময় কৃপানিধান,

۲. الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ۝

৩। যিনি বিচারদিবসের মালেক,^৩

۳. مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ ۝

৪। (হে আমাদের পরওয়ারদেগার!)
আমরা এবাদত করি একমাত্র
তোমারই- আর সাহায্য- প্রার্থনা
করি একমাত্র তোমারই নিকট,^৪

۴. إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ۝

৫। আমাদেরকে পরিচালিত করিও
সরল- সুপ্রতিষ্ঠিত পথে-

۵. اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ۝

৬। যাহাদের উপর কৃপা করিয়াছ
তাহাদের (অবলম্বিত) পথে,^৫

۶. صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ۝

৭। কিন্তু দণ্ডাজন করা হইয়াছে
যাহাদিগকে এবং সুপথ হারা
হইয়াছে যাহারা, তাহাদের পথে
নহে।^৬

۷. غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ

وَلَا الضَّالِّينَ ۝

১ম খণ্ড — ১

তাফহীর

১ টীকা- বিস্মিল্লাহ

বে-বর্ণ, এছম ও আল্লাহ্- এই তিনটি শব্দের সংযোজনে “বিস্মিল্লাহ” উৎপন্ন। উহার শাব্দিক অর্থ –“আল্লাহর নাম।” ভাবার্থে- “আল্লাহর নামে আরম্ভ করিতেছি।” যে কোনও সৎ ও গুরুত্বপূর্ণ কাজ আরম্ভ করার সময় বিস্মিল্লাহ বলা প্রত্যেক মুসলমানের পক্ষে একান্ত কর্তব্য। বিশেষতঃ উজু করার পূর্বে, খাওয়া আরম্ভ করার পূর্বে এবং কোনও জীব-জন্তু জবেহ করার সময়, এ সম্বন্ধে বিশেষভাবে খেয়াল রাখা আবশ্যিক। হযরত রাসূলে কারীম (সাঃ)-এর বিভিন্ন আমল ও আদেশ হইতে এ বিষয়ের তাকীদ প্রমাণিত হইতেছে। (হাদীছের কেতাব ও এবন-কাছীর প্রভৃতি দ্রষ্টব্য)

“আল্লাহ্” হইতেছে মূল নাম, রাহমান ও রাহীম প্রভৃতি নামগুলি হইতেছে তাঁহার “এছমে ছেফত” বা গুণবাচক নাম। ৯৮টি গুণবাচক নাম তাঁহার ওলুহীয়তের এক একটা দিকের মহিমা কীর্তন করিতেছে। কিন্তু ইহা দ্বারাও তাঁহার “জাত” বা সত্তার পূর্ণ পরিচয় লাভ করা সম্ভব হইতে পারে নাই। অবশ্য, মানুষের সন্ধীর্ণ সীমাবদ্ধ ভাষায় ইহার অধিক আশা করাও সম্ভব হইবে না। কোরআন মাজীদে অন্যত্র বলা হইয়াছে- **وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ** অর্থাৎ- সৎ, সুন্দর ও সুমহান নামগুলি সমস্তই তাঁহার। (আ’রাফ ৮০ আয়ত)। হাঁ তাঁহার, একমাত্র সেই পরম সুন্দরের অরূপ স্বরূপের মহীমা কীর্তনের এক একটা মন-বুঝান উপকরণ মাত্র।

সৃষ্টির শ্রেষ্ঠ জীব হইতেছে মানুষ এবং মানুষের শ্রেষ্ঠ সমাজ হইতেছে তাওহীদের সাধক ও উপাসক মুছলমান- সেই মুছলমানের জামাআতভুক্ত হইয়া আমরা সেই সত্য সুন্দরকে ভুলিয়া থাকিব, এ কেমন কথা!

আল্লাহ্- আমি যতটুকু জানি ও বুঝি, দুনিয়ার কোনও ভাষায় “আল্লাহ্” শব্দের অনুবাদ করা সম্ভব হইতে পারে না। উহার কোনও ক্রটিহীন ও দার্শনিক সংজ্ঞা দেওয়াও মানুষের সাধ্যাতীত। আরবী সাহিত্যের দিকদিয়া ইহার উৎপত্তিগত বুৎপত্তি সম্বন্ধেও দোস্ত-দুশমনদের মধ্যে কেহই কোনও কুল-কিনারা করিতে পারেন নাই। আমাদের তাফহীরকারগণের একদল আলেম ইহার ধাতুমূল আবিষ্কারের জন্য যথেষ্ট পরিশ্রম করিয়াছেন। কিন্তু কতকগুলি পরস্পর বিরোধী কাল্পনিক অভিমতের উল্লেখ করা ব্যতীত কোনও সিদ্ধান্তে উপনীত হইতে পারেন নাই। পক্ষান্তরে বহু বিজ্ঞ আলেম ইহাকে **اسم جامل**, Not derivable মৌলিক শব্দ-উহার **اشتقاق** বা Derivation হইতে পারে না বলিয়া উল্লেখ করিয়াছেন (এবন কাছীর)। ইহাই সঙ্গত কথা। God বা ঈশ্বরের যতগুলি প্রতিশব্দ আরবী ভাষায় ব্যবহৃত আছে, আরব পৌত্তলিকগণ সেগুলিকে নিজেদের দেবদেবীদিগের উপর প্রয়োগ করিতে একটুও কুণ্ঠিত হয় নাই। কিন্তু তাহার কোনওটাকে আল্লাহ্ নাম দিতে, আরবের কবি, সাহিত্যিক ও পণ্ডিত-পুরোহিতগণ

KAYNAKÇA

- Abdullah, Abul Kalam Muhammed. *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Akram Khar Obodan*. Dakka: Dakka Üniversitesi, PHD Thesis, 1997.
- Abdullah, Abul Kalam Muhammed. *Bangali Müslim Dhormio o Şanskritik Jibone Mevlana Muhammed Akram Khar Obodan*. Dakka: Bangla Ekademi, 2009.
- Abdullah, Dr. Muhammed. *Müslim Jagorone Koyekjon Kobi Şahittik*. Dakka: Islamic Foundation Bangladesh, 1980.
- Abdullah, Dr. Muhammed. “Rajnitite Bongio Ulamar Vumika”. *İslamik Foundation Bangladeş*.
- Abdullah, Muhammad. *Banglay Khelafot Oşohojog Andolon*. Bangla Ekademi, 1996.
- Abdullah, Muhammed. *Müslim Jagorone Koyekjon Kobi Şahittik*. Dakka, 1980.
- Abdurrahim, Muhammed. *Bangladeşer İtihaş*. Dakka: Nawroze Kitabistan, 1971.
- Ahmed, A. K. M. Nazir. *Bangladeşe İslamer Agomon*. Dakka: Bangladeş İslamic Center, 2013.
- Ahmed, Abul Monsur. *Amar Dekha Rajnitir 50 Bosor*. Dakka: Khoşroj Kitap Mohol, 2013.
- Ahmed, Rafik. *Bangladeşe İslamer Agomon*. Dakka: Bangladeş İslamic Center, 2013.
- Ahmed, Wakil. *Uniş Şotoke Bangali Müsolmaner Çinta Çetonar Dhara*. Dakka, 1983.
- Ajrof, Dewan Muhammad. “Bangali Müsolmaner Rajnoitik Jonok”. *Doinik Azad* (1989).
- Al Hafiz, Musa. “Haci Şeriatullar Lorai”. *Noya Digonto* (Kasım 2021).
- Ali, A. S. M. Omar. *İslami Bişşokoş Prothom Khondo*. Dakka: İslamik Faundaşon Bangladeş, 2004.
- Ali Han, Abbas. *Banglar Müsölmänder İtihaş*. Dakka: Bangladeş İslamic Center, 2011.
- Ali, Md Kased. *Maulana Muhammad Akram Khan, His Life and Works*. Kolkata: Kalkuta Üniversitesi, 1989.
- Ali, Sayyed Emdad. “Amader Rajnoitik İtihaş”. *Maşik Muhammodi*.

- Ali, Sayyed Murtoja. *Amader Kaler Kotha*. Çottogram, 1968.
- Alim, Hasan. “Joy Bangla o Bangladeş”. *Noya Digonto* (26 Ağustos 2022).
- Alom, Jafor. *Şoronio Boronio*. Dakka: Islamic Foundation Bangladesh, 1999.
- Alom, Robiul. “İslam Jevabe Adeşe Elo” (Ocak 2022), Jugantor Basım.
- Altundağ, Mustafa. “Hurûf-ı Mukattaa”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: TDV, 1998.
- Anisuzzaman. “Şahittik o Şanbadik”. *Azad* (Haziran 1968).
- Arfi, Fatin. “Upomohadeşe Dhormandhotar İtibritti”. *Badh Vangar Awaj*.
- Arif, Onindo. “Titumirer Bidroho”. *Kaler Kontho* (23 Eylül 2014).
- Asad, Abul. “Khilafot Şoraj Oşohojog Andoloner Bivedattok Porinoti”. *Doinik Şongram* (ubat 2016).
- Babla, Mazharul İslam. “Polaşir Juddher İtihaşe Şotto-Mittha” (Kasım 2021).
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya. *Fütûhu'l-Buldân*. Mısır: el-Matbaatu'l-Mısıriyyetu bi'l-Ezher, 1932.
- Bulut, Yücel. “Hindistan’da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones”. *İstanbul University Journal of Sociology* 3/6 (10 Şubat 2012), 71-106.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusosyoloji/issue/528/4819>
- Chowdhury, Mahbubur Rab. “Banglay Müslim Şaşoner İtihaş”. *Amader Şomoy* (Ekim 2020).
- Chowdhury, Masud Hasan. “Bangladesh Geography”,. *Banglapedia*, Haziran 2021.
- Cürcânî, Ali İbn Muhammed. *et-Ta rifât*. Beyrut, Lubnan: Darü'r-Reyyan li't-Türas, 1403.
- Çowdhuri, Muhammed Abdul Baten. “Britiş Birodhi Andolone Borişal”. *Jogonnath University Journal of Art* 10 (Ocak-Haziran 2020), 150-167.
- Das, Sourish. “British Şaşoner Oboşan! Kivabe Şadhin Holo Varot”. *Varot Barta*.
- De, Şunil Kanti. *Anjumane Ulamaye bangla*. Kolikata, 1992.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, 2015.
- Ekrem Han, Muhammed. *Baibeler Nirdeş o Proçolit Khristan Dhormo*. Praçço Prokaşoni, 1962.
- Ekrem Han, Muhammed. *Basic Principles of Islamic Constitution*. Mohammedi Buk Acensy, 1951.

- Ekrem Han, Muhammed. *İslâmer Rajjo Şaşon Bidhan*. Dakka: Mohammedi Buk Acensy, 1951.
- Ekrem Han, Muhammed. *Karagarer Şougat*, 1922.
- Ekrem Han, Muhammed. *Kur'an Şerif*. Dakka: Khoşroj Kitap Mohol, 2016.
- Ekrem Han, Muhammed. *Mustafa Çorit*. Kolikata: Nobojatok Prokaşon, 1938.
- Ekrem Han, Muhammed. *Mustafa Çoriter Boişişto*. Kolikata, 1932.
- Ekrem Han, Muhammed. *Müslim Bonger Şamajik İtihaş*. Dakka: Komola Printers, 2002.
- Ekrem Han, Muhammed. *Pakistan Nama*. Kolikata: Mohammedi Book Acensy, 1943.
- Ekrem Han, Muhammed. *Şomoşsa o Şomadhan*. Kolikata: Mohammedi Book Agency, 1938.
- Er Rashid, Haroun. *Geography of Bangladeş*. Dakka: The university press limited, 1991.
- Faruk, Akhtar. *Bangalir İtikotha*. Dakka: Zulkarnain Pablikeşons, 1976.
- Faruk, Omor. "Fakir Şannaşı Andolon". *Onuşilon* (21 Nisan 2022).
- Fojol, Abul. *Anjumane Ulamaye Bangla*. Dakka, 1962.
- Fuad, Abdur Rahman. *Bengal bölgesinde İslâmiyet'in yayılışı ve sosyal etkileri (1203-1757)*. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, masterThesis, 2018.
<https://acikerisim.erbakan.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12452/4892>
- Galib, Muhammad Asadullah. "Müslim Şomaj o Mevlana Akram Kha". *At Tahrik Dergisi* (Eylül 2020).
- Galib, Muhammed Asadullah. *Ahle Hadis Andolon*. Rajşahi: Hadis Foundation Bangladeş, Ocak 2011.
- Gibb, H A R. "Ahle Hadis". C. 1. London: The Encyclopedia of Islam, 1960.
- Hakim, Abdul. *Bangla Bişşokoş*. Dakka, 1973.
- Hamid, Dewan Abdul. *Mevlana Muhammad Akram Han*, 1970.
- Haq, Md Shamsul. *Biblio Graphy on The Works of Maulana Mohammad Akram Khan*. Dakka: Dakka Üniversitesi, Masters Thesis, 1960.
- Haq, Muhammad Enamul. *Varoter Müsolman o Şadhinota Andolon*. Bangla Ekademi, 1995.

- Hasan Al Ferdous. “Maulana Akram Kha: Şoşito Jomine Nobo Utthaner Ononno Dikpal”. *Roak*. <https://rowyakbd.com/maulana-akram-kha/>
- Helal, Boshir El. *Bangla Ekademir İtihaş*. Dakka: Bangla Ekademi, 1986.
- Hossain, Aşfak. *Bangladeşer İtihaşer Ruprekha*. Dakka: J K press and publication, 2004.
- Hossain, Aşfak. *Upomohadeşer İtihaş*. Gazipur: Bangladeş Unmukto Bişşobiddaloy, 2019.
- Hossain, Muhammed Sakhawat. “Monişi Çorit: Mevlana Muhammed Akram Ha, Upomohadeşe Müslim Punorjagoroner Ogrodut”. *Et Tahrik*.
- Hossain, Tajammul. “Allama İkbâl”. *Şongşod Potrika*.
- İsfahanî, Rağib, *Müfredât*, tcr. Abdulbaki Güneş ve Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Ismail, Muhammad. *Development of Sufism in Bengal*. Hindistan: Islamic Studies Department Aligarh Muslim University, 1989.
- İmon, İmran. “Polaşi Diboşe Ki Şikkha Pelam Amra”. *Prothom Alo* (Haziran 2020).
- İslam, Kazi Nazrul. *Bon Giti*, 1932.
- İslam, Mustafa Nurul. *Şamoik Potre Jibin o Jonomot*. Dakka, 1977.
- İslam, Sirajul. “Bangladeş”. Dakka: Bengalpedia, 4 Mart 2024.
- İslam, Şirajul. *Bangladeşer İtihaş*. Dakka: Bangladeş Asiatic Society, 2007.
- Jafor, Abu. “Jatio Jagorone Muhammed Akram Kha ve Muhammedir Vumika”. *İslamik Foundation Bangladeş*.
- Jafor, Abu. *Maulana Akram Khan: A versatile Genius*. Dakka, 1984.
- Jafor, Abu. *Mevlana Akram Kha*. Dakka: İslamik Faundaşon Bangladeş, 1986.
- Jahangir, Muhammad. *Muhammad Akram Kha*. Dakka, 1987.
- Jahangir, Muhammed. *Muhammed Akram Ha*. Dakka, 1987.
- Jamal, Sayyed Mustafa. *Mevlana İslâmabadi*. Çottogram, 1980.
- Jaman, Bipul. “Keno Europiora Varotborşe Aşesilo”. *Deş Rupantor* (5 Mart 2022).
- Joardar, Şvonil. “Varote Juddho Porikroma: Kompani Amol”. *International Journal for Multidisciplinary Research* 3 (Haziran 2023).
- Kamrul Anam Han, Muhammed. “Azad”. Şavar Dakka.

- Karim, Abdul. *Social History of The Muslims in Bengal*. Dakka: Asiatic Society of Pakistan, 1959.
- Kaşem, Dr. Abul. *Bangalar Protiva*. Kolikata, 1940.
- Kefevî, Ebü'l-Bekâ. *el-Külliyât*. Beyrut, Lubnan: Al-Risalah, 1998.
- Khan, Md. Fahim. “Boxarer Juddho”. *Roarmedia* (16 Ağustos 2018).
- Khatun, Khadija. *Purbo Banglar Rajnitite Ançolik Netribrinder Vumika*. Dakka: Dakka Üniversitesi, 2016.
- Kismoti, Zulfikar Ahmed. *Ajadi Andolone Alem Şomajer Şongrami Vumika*. Dakka: Py, 1970.
- Koçyiğit, Hikmet. “Müfessirleri Tefsir Yazmaya Sevk Eden Amiller”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2012.
- Mahfuz, İmran. *Kalantorer Ovijatri*. Dakka: Oitijjo, 2021.
- Mahini, B H. “Bangladeşe İslamer Agomoner İtihaş”. *Badh Vangar Awaj*.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtı Ehli's-Sünne*. Beyrut, Lubnan: Darı Kutubı'l-İlmiyya, 2005.
- Mia, Md Ataur Rahman. *Banglay Müslim Jagoroner Tin Dişari: Mevlana Akram Kha, Mevlana Monirujjaman İslamabadi o Hakim Habibur Rahman*. Dakka: Dakka Üniversitesi, PHD Thesis, 2007.
- Mia, Muhammed Ataur Rahman. *Banglay Müslim Jagoroner Tin Dişari: Mevlana Akram Han, Mevlana Monirujjaman İslamabadi o Hakim Habibur Rahman*. Dakka: Dhaka Üniversitesi, 2007.
- Mia, Muhammod Mojir Uddin. *Bangla Şahitte Rasul Çorit*. Bangla Ekademi, 1993.
- Mithu, Zahid Hasan. “Doğu Hindistan Şirketin Doğuşu, Gelişi, sonu ve Şimdiki Durumu”. *Roarmedia* (25 Ekim 2019).
- Mohibul, Mohammed. “İngo-Maratha Juddho”. *Studios*.
- Mohibul, Muhammed. “İngo-Mohişur Juddho”. *Studios*.
[https://studiouss.com/subject-
 blog/history/%E0%A6%87%E0%A6%99%E0%A7%8D%E0%A6%97-](https://studiouss.com/subject-blog/history/%E0%A6%87%E0%A6%99%E0%A7%8D%E0%A6%97-)
- Mohiuddin Han. “Bangladeşe İslam”. *Maşik Modina* (Ocak 1992).
- Mohiuddin, K. M. vd. *Pouroniti*. Gazipur: Bangladeş Unmukto Bişşobiddaloy, 2011.
- Mojumdar, Romeşçondro. *Varotborşer Şonkhipto İtihaş*. Dakka: Aşutoş Laibrary, 1937.

- Mojumdar, Sri Romeşçondro. *Bangladeşer İtihaş*. Kolikata: Genarel Printars and Publişars Limited, 1946.
- Mollik, Shamor Kumar. *Adhunik Varoter Rupantor Raj Theke Şoraj*. Kolikata, 1998.
- Muhammed Matiu'r-Rahman. "Akram Khar Obodan". *Şonçaron* (Ocak 2015).
- Munshi, Abdul Mannan. "Sultan Mahmuder Varot Ovijan-1". *İnkilab* (Nisan 2023).
- Mustafa Emin, Ali el-Carim. *el-Belagatu'l-Vadiha*. İstanbul: Şifa Yayınevi, 2020.
- Nadvi, Abul Hasan Ali. *Varotborşe Müsölmänder Obodan*. Çottogram: Senter for Research on The Kur'an and Sunnah, 2004.
- Najib, Ahmed Abdullah. "Bangladeş'e İslam: Praçın o Moddhojug". *Taohider Dak*. https://www.tawheederdak.com/article_details/384
- Nath, Agnishwar. "Fakir Şannaşı Bidroho". *Roarmedia* (18 Haziran 2019).
- Nodovi, Wahid Kaysar. *Bangla Şanbadikotar Jonok*. Dakka, 1986.
- Nuru, Nur Mohammed. "Oitihariş Faraize Andoloner Moha Nayok Haci Şeriatullah". *Badh Vangar Awaj* (Ocak 2020).
- Omer, Bedruddin. *Purbo Banglar Şomaj o Rajniti*. Dakka, 1980.
- Öngören, Reşat. "Sûfi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: TDV, 2009.
- Özcan, Azmi. "Bengal". *DİA*. 5/436-437. İstanbul, 1992.
- Pial, Jannatul Naim. "Varote Portugizder İtihaş". *The Business Standard* (Şubat 2022).
- Pronit, Sri Jogendronath Gupto. *Britiş Varot*. Kolikata: Şişir Publişing Haous, ty.
- Rahim, M. A. *Banglar Samajik-O-Sangskritik İtihas*. Dakka: Bangla Ekademi, 2008.
- Rahim, Muhammad Abdur. *Banglar Müsolmander İtihaş*. Dakka: Ahmod Publishing Hous, 1989.
- Rahim, Muhammad Abdur. *Banglar Müsolmander İtihaş, 1757-1947*. Dakka: Ahmod Publishing, 1976.
- Rahim, Muhammad Abdur. *Social and Cultural History of Bengal*, 1959.
- Rahim, Muhammad Abdur. *The Muslim Society and Politics in Bengal: 1757 -1947*. Dakka, 1978.
- Rahman, A. T. M. Atikur. *Banglar Rajnitite Mevlana Muhammed Akram Kha*. Dakka: Bangla Ekademi, 1995.
- Rahman, Fahmid Ur. *Uttor Adhunik Müslim Mon*. Dakka: Bangla Şahitto Porişod, 2010.

- Rahman, Mahbubur. *Müslim Banglar Ovvudoy*. Dakka: Han Printars, Ağustos 1988.
- Rahman, Mızanur. *Bengalce Kur'an-ı Kerim Çeviri Çalışmaları ve Değerlendirmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2021.
- Rahman, Muhammed Motiur. "Akram Khar Obodan". *Şonçaron* (3 Ocak 2015).
- Rashid, A N M Bazlur. *Amader Sufi Sadhak*. Dakka: Islamic Foundation Bangladesh, 1984.
- Ray, Nihar Ronjon. *Bangalir İtihaş Adi Porbo*. Kolikata: Book Amporios Limited, ty.
- Râzî, Fahreddin. *et-Tefsîrû'l-Kebîr*. Beyrut, Lubnan: Dârü'l-İhyâi't-Turası'l-Arabî, 1997.
- Saifullah, Muhammed. *Titumir Şadhinotar Juddhe Prothom Şohid o Krişok Andoloner Mohanayok*. Kolikata: Poşçimbongo Şongkhaloghu Unnoyon o Bitto Nigom, 2020.
- Selim, Muhammed vd. *Bangladeşer İtihaş o Bişşoşovvota*. Dakka: Jatio Şikkhakrom o Patthopustok Board, 2020.
- SHahjahan, Selina vd. *Vugol o Poribeş (Coğrafiya ve Çevre)*. Dakka: Jatio Şikkhakrom o Patthopustok Board, 2017.
- Shohidullah, Dr. Muhammad. *El İslam: Müslim Banglar Şamoik Potro*, 1966.
- Siddiki, Rejwan. *Purbo Banglar Şanskritik Şongothon o Şanskritik Andolon*. Dakka: Bangla Ekademi, 1996.
- Sifat, Muhammed Abu Hurayra. "Şotabdir Şurjo Mevlana Akram Kha". *Taohider Dak* (Ocak 2022).
- Sumon, Azhar. "Fokir Şannaşi Bidroho Ki". *Azhar Bd Academy* (Şubat 2022). <https://www.azharbdacademy.com/2022/02/Fakir-Sannyasi-Rebellion-Causes-and-Consequences.html>
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn. *el-İtkân*. Mısır, 1951.
- Şah Abdu'l-Hannan. "Maulan Akram Khar Şreştho Kirti Tafsirul Kur'an". *Roak*. <https://rowyakbd.com/maolana-md-akrom-khar-kirti-tafsirul->
- Şamsuddin, Abul Kalam. *Otit Diner Sriti*. Dakka: Nawroze Kitabistan, 1968.
- Şen, Sri Provaşçondro. *Banglar İtihaş*. Kolikata: Kothaşilp Prokaş, ty.
- Taberî, İbn Cerîr. *Câmi'l-Beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut, Lubnan: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992.

- Talib, Abdul Mannan. *Bangladeş'e İslam*. Dakka: İslamik Faundaşon Bangladeş, 2002.
- Uddin, Nur. *Bengalce'de ve Bangladeş'te yapılan Kur'an ve tefsir çalışmaları*. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, masterThesis, 2018. <https://acikerisim.erbakan.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12452/7306>
- Uddin, Muhammad Monsur. "Akram Kha Şahitto Şadhona". *Doinik Azad* (Haziran 1968).
- Ullah, Mahfuz. *Müslim Banglar Şanbadikota o Abul Kalam Şamsuddin*. Dakka: Islamic Foundation Bangladesh, 1983.
- Zerkeşî, Bedreddin. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Mısır, 1972.
- Zeynuddin, Ahmet. *Tuhfetu'l-Mucahidin*. Beyrut, Lubnan: Muessesetu'l-Vefa, 1985.
- Amader Şomoy*. "Jene Rakha Valo Lord Hardinj" (2019).